

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KÜLTÜREL ÇALIŞMALAR ANABİLİM DALI**

İNGİLİZ MANDA DÖNEMİ KUDÜS TANIKLIKLARI

Elif DIĞIROĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Mikail UĞUŞ

HAZİRAN - 2023

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İNGİLİZ MANDA DÖNEMİ KUDÜS TANIKLIKLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif DIĞIROĞLU

Enstitü Anabilim Dalı: Kültürel Çalışmalar

“Bu tez 01/06/2023 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulanan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Yusuf ADIGÜZEL	Başarılı
Doç. Dr. Mikail UĞUŞ	Başarılı
Doç. Dr. İsmail AKDOĞAN	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet

Hayır

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütölen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Elif DIĞIROĞLU

01/06/2023

ÖNSÖZ

İlgi alanlarımda derinleşmemi ve akademik hayata verimli bir başlangıç yapmamı sağlayan, okumalarıyla lisans süresince beni besleyen kıymetli hocam Zahide Tuba Kor'a, uzun süredir Kudüs'e yönelik okuma ve ilmi tartışmaları yürütmeme vesile olan ve bu hususta beni yönlendiren Dr. Abdullah Maruf Ömer'e, yüksek lisans eğitimim sırasında aldığım Zihniyet Hermenötiği dersi ile bizlere yeni bir ufuk ve tartışma alanı açan Doç. Dr. Kenan Göçer'e, Filistin'e yönelik en detaylı seyahatname ansiklopedisine erişimimi sağlayan Filistin asıllı Suriyeli yazar ve edebiyatçı Teysir Halef'e, sorduğum soruları yanıtsız bırakmayan ve öneriler getiren Prof. Dr. Issam Nassar'a, yabancı kaynaklara erişimimi kolaylaştıran başta Arş. Gör. Yasemen Toruloğlu olmak üzere tüm dostlarıma, teze getirdiği yorumlar ile metnin gelişimine büyük katkı sunan Doç. Dr. Filiz Dığıroğlu'na ve bu zorlu süreci benim için kolaylaştıran kıymetli danışmanım Doç. Dr. Mikail Uğuş'a teşekkür ediyorum. Kuşkusuz saymaya gayret ettiğim, sayamadığım tüm katkı ve destekler bu çalışmanın ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır. Temennim bu çalışmanın literatürde bir boşluğu doldurması, araştırmacılara yeni araştırma kapıları açması ve okuyucu için faydalı olmasıdır.

Elif DİĞİROĞLU

01/06/2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: KUDÜS TARİHİ.....	4
1.1. Kudüs'ün Osmanlı İmparatorluğuna Geçişi	5
1.2. Bölgeyi Manda Yönetimine Teslim Eden Adımlar	7
1.2.1. İngiltere'nin Ortadoğu'ya Girişi	7
1.2.2. Sykes-Picot.....	10
1.2.3. Balfour Deklarasyonu	11
1.2.4. Paris Barış Konferansı ve San Remo	13
1.3. İngiliz Manda Dönemi.....	14
1.3.1. Erken Manda Dönemi (1917-1920)	14
1.3.2. İngiltere'nin Denge Politikası (1925-1930)	17
1.3.3. Heyetler ve Partiler (1930-1939)	19
1.3.4. Dünya Tarihi Dönüşüyor	24
2. BÖLÜM: ANILARIN İZİNDE İNGİLİZ MANDA DÖNEMİ	
KUDÜS'Ü: VASIF CEVHERİYYE	29
2.1. Cevheriyye'nin Anıları	30
2.2. Cevheriyye'nin Anılarından Kesitler.....	32
2.3. Manda İdaresinde Cevheriyye	34
2.4. Manda Döneminde Kudüs Hristiyanları.....	35
2.5. Tarihi Bir Dönüm Noktası: Osmanlıdan Mandaya Geçiş	36
2.6. Kudüs'ün Düşüşü	39
2.7. Balfour Sonrası	42
2.8. Dönemin Siyasi ve Önemli Simaları	43
2.9. Cemiyeti'l Muhibbi'l Kudüs	46
2.10. James Edward Campbell ve Storrs Karşılaştırması.....	48
2.11. Kudüs'ün Eğlence Hayatı.....	50
2.12. Sosyal Hayattan Simalar ve Kesitler	55

2.13. Vergide Osmanlı Baskısı	59
2.14. Nebi Musa Kutlamaları	60
2.15. Nüfus Sayımı ve Gelişmeler	61
2.16. İngilizlere Karşı Tavrı	62
2.17. 1927 Depremi ve 1929 Ayaklanması	62
2.18. Yahudilerin Kimlik Mücadelesi: Burak Duvarı	64
2.19. 1936 Ayaklanmasının Getirdikleri	65
2.20. Saldırı Patlamalar ve Taksim Planı	69
2.21. Kudüs'ten Ayrılışı	71
3. BÖLÜM: FARKLI GÖZLERLE İNGİLİZ MANDA DÖNEMİ	76
3.1. Arif el-Arif	76
3.2. Halil es-Sekakini	81
3.3. Hacı Emin el-Hüseyni	83
3.4. Tarihe Tanıklık: Emil Ghuri	86
3.5. Amos Oz ve Pusudaki Panter	87
3.6. Anne Frank	91
3.7. Chaim Weizmann	92
3.8. David Ben-Gurion	94
3.9. Emperyalizm, Vaat Edilen ve Filistin	95
3.10. Vaatte Bulunanlar	98
3.10.1. Oryantalizmin Temsilcisi Ronald Storrs ve Yahudi Yüksek Komiser Herbert Samuel	99
3.10.2. Sir John E. Shuckburgh ve Sydney Moody Arasındaki Diyalog	103
3.10.3. Taraf ya da Arafta Olmak	104
3.10.4. II. Dünya Savaşı ve Sonrası	107
SONUÇ	110
KAYNAKÇA	113
EK	121
ÖZGEÇMİŞ	128

ÖZET

Başlık: İngiliz Manda Dönemi Kudüs Tanıklıkları

Yazar: Elif DIĞIROĞLU

Danışman: Doç. Dr. Mikail UĞUŞ

Kabul Tarihi: 01/06/2023

Sayfa Sayısı: iv (ön kısım) + 130
(ana kısım) + 8 (ek)

I.Dünya Savaşı'nı kaybeden Osmanlı devletinin Ortadoğu toprakları, bölgede uzun süredir emperyal emelleri bulunan İngiltere ve Fransa arasında Sykes-Picot anlaşması ile paylaştırılmıştır. İngiltere bu anlaşma kapsamında Irak, Ürdün ve Filistin üzerinde manda yönetimi kurmuştur. Ortadoğuda Osmanlı karşıtı Arap Ayaklanmalarının başlatılmasında büyük rol oynayan İngiltere, Hindistan ve Mısır sömürgelerini korumak adına Filistin'de bir Yahudi vatanı vaat eden Balfour Deklerasyonu'nu imzalamıştır. 1800'lerin sonu itibariyle Siyonizm tehlikesinin farkında olan Filistinli Araplar, İngiltere'nin manda dönemini genel anlamda ılımlı bir şekilde karşılamış ancak Balfour Deklarasyonu'nu, Yahudi göçü ve vatan inşası fikrini şiddetle reddetmiştir.

Bu çalışma kapsamında İngiltere'nin yaklaşık otuz yıllık Filistin manda yönetimi süresince nasıl bir rol oynadığı Kudüslü Hristiyan müzisyen Vasıf Cevheriyye'nin anıları başta olmak üzere dönemin Müslüman, Hristiyan ve Yahudi isimleri üzerinden incelenmiştir. Araplara bağımsız bir vatan, Yahudilere ise bir Yahudi yurdu vaat eden İngiltere, otuz yıllık idaresi boyunca çalkantılı bir siyaset sürdürmüştür, en nihayetinde bugün modern Filistin ve İsrail meselesinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Vasıf Cevheriyye gibi dönemin pek çok Arap entelektüeli ve siyasetçisi milliyetçilik duygusuyla İngiltere manda dönemini umutla ve büyük bir coşku ile karşılamıştır. Ancak Cevheriyye dahil pek çok isimden anlaşıldığı üzere oluşan umut hissi zamanla ihanet ve öfke hissiyle yer değiştirmiştir. Öyle ki bu hisler yalnız Filistinli Araplarda değil; her yıl daha da belirsizliğe doğru ilerleyen İngiliz asker ve idarecilerde, vaat edilen Yahudi yurdunu kaybetme korkusuna giren Siyonist Yahudilerde de görülmüştür. Bu tez, bu duygular ekseninde İngiliz manda dönemini incelemekte ve anılardan, biyografilerden ve dönem yazışmalarından faydalanarak farklı bir dönem tarihi okuması sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Manda, İngiltere, Vasıf Cevheriyye, Anı

ABSTRACT

Title of Thesis: British Mandate Period in Jerusalem within Memoirs

Author of Thesis: Elif DIĞIROĞLU

Supervisor: Assoc. Prof. Mikail UĞUĞ

Accepted Date: 01/06/2023

Number of Pages: iv (pre text) + 130
(main body) + 8
(add)

The Middle East lands of the Ottoman state, after the First World War, were divided between England and France through Sykes-Picot agreement. Therefore, Britain established a mandate over Iraq, Jordan and Palestine within the scope of this agreement. England, which played a major role in the initiation of the anti-Ottoman Arab Revolts in the Middle East, signed the Balfour Declaration promising a Jewish homeland in Palestine in order to protect its Indian and Egyptian colonies. Palestinian Arabs, aware of the danger of Zionism by the end of the 1800s, welcomed the British mandate period in general mildly, but strongly rejected the Balfour Declaration, Jewish immigration, and homeland building.

In this study, the role of Britain during the nearly thirty-year Palestinian mandate was examined through the names of Muslims, Christians and Jews of the period. And Wasif Jawhariyyeh, a Christian musician from Jerusalem is the leading these names with his memories. England, which promised an independent homeland to the Arabs and a Jewish homeland to the Jews, maintained a tempestuos policy during its thirty-year rule. And in the end, it led to the modern Palestine and Israel question. Many Arab intellectuals and politicians of the period, such as Wasif Jawhariyyeh, welcomed the British mandate period with hope and great enthusiasm. However, as can be understood from many names like Jawhariyyeh, the feeling of hope that formed has been replaced by a feeling of betrayal and anger over time. Moreover, these feelings have been observed not only in Palestinian Arabs; but also in British soldiers and administrators, who are moving towards more uncertainty every year, and Zionist Jews, who are afraid of losing their promised Jewish homeland. This thesis examines the British mandate period on the axis of these feelings and offers a different reading of the history of the period by making use of memoirs, biographies and correspondence of the period.

Keywords: Jerusalem, Mandate, British, Wasif Jawhariyyeh, Memoirs

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Semavi dinlerin atfettiği kutsallık sayesinde tarih boyunca odak noktası haline gelen Kudüs şehri aynı zamanda pek çok savaşın, çatışmanın ve saldırının merkezinde yer almıştır. Farklı uygarlık ve imparatorluklara ev sahipliği yapan kadim şehir, muhtelif isimlendirmeler, zengin miras ve muazzam bir kültürel hafıza ile bugüne kadar kendini korumuştur. Tarihi süreçte pek çok savaşa tanıklık eden Kudüs, I. Dünya Savaşı sonrası dönüşen tarihin merkezi noktalarından biri haline gelmiştir. Yaklaşık 400 yıl Osmanlı egemenliğinde kalan Filistin Arap ayaklanmaları, Osmanlının yenilgisi ile tamamlanan I. Dünya Savaşı, Sykes-Picot Anlaşması ve İngiltere'nin yürüttüğü sayısız siyaset sonucu İngiltere Krallığı'na verilmiştir. Arapların İngiltere desteği ve bağımsızlık umudu ile başlattığı ayaklanmalar, İngilizler başta olmak üzere Avrupalılar ile yapılan gizli görüşmeler ve vaatler; yerine getirilmeyen sözler ve anlaşmalar ile tamamlanmıştır. Filistin'e bağımsızlık ve bir Arap devleti vaadinde bulunan İngiltere, benzer vaatleri Yahudiler için bir devlet fikrini kapsayan Siyonizm savunucularına vermiştir. 2 Kasım 1917'de açıklanan Balfour Deklarasyonu ile İngiltere'nin Yahudilere Filistin topraklarında devlet olmasa da bir yurt vaat ettiği aşikardı ve bu deklarasyon başta Filistin ve bölge Arap ülkeleri olmak üzere tüm dünya için yeni bir başlangıcın habercisiydi.

Bu tez çalışması Filistin'in modern tarihi için önemli bir safhası olan manda dönemine odaklanmaktadır. Manda yönetimindeki hadiseleri, döneme doğrudan tanıklık eden ve tarihi tanıklıklarını anılara ve yazışmalara döken isimler üzerinden incelemektedir. Hatırat, anı, günlük ya da mektup gibi doğrudan birincil kaynak olarak döneme şahitlik eden eserlerin tüm sübjektifliklerine rağmen önemli tarihi kaynaklar arasında yer almaları ve resmi kaynak, kronik gibi birçok tarihi kaynağın ifade etmediği/edemediği bilgileri içermesi hasebiyle dönem çalışmalarında vazgeçilmez kaynaklar oldukları herkesin malumudur. Dolayısıyla Barbara Caine'nin *Biyografi ve Tarih* isimli çalışmasında belirttiği üzere biyografi ve anı çalışmaları zamanla tarih çalışmalarında önemli bir rol oynamış ve bu alanda kategorik yazımlar başlamıştır. Sosyal kesitlere ve manda döneminin yarattığı duygusal geçişlere özellikle yer verilen çalışmanın ana başlığını anıları ile döneme ışık tutan Kudüslü Hristiyan müzisyen Vasıf Cevheriyye oluşturmakta

ve üçüncü bölümde ele aldığımız edebi, anı/ günlük ve mektup türündeki çalışmalar ve isimler dönem ile manda tasvirini zenginleştirmektedir. İngiliz manda yönetiminin kendilerine bağımsızlık sunacağına inanan Araplar, Balfour Deklarasyonu sonrası hayal kırıklığı yaşamış, İngiltere'nin farklı emellerinin olduğunu zamanla idrak etmiştir. Vasıf Cevheriyye başta olmak üzere tarihçi Arif el-Arif, edip Halil es-Sekakini, siyasetçi Emil Ghuri, Kudüs müftüsü Hacı Emin el-Hüseyni gibi isimlerin anılarında bu hayal kırıklığının izleri, sevgiden öfkeye dönüşen duygular ve ihanet hissi gözlemlenmektedir. Bu hislerin yalnız Araplarda değil Yahudilerde de oluştuğu, David Ben-Gurion'un anılarından, Amos Oz'un romanından ve dönemin önemli simalarının anı ve söylemlerinden anlaşılmaktadır. İki tarafta uyanan ihanet, öfke ve hayal kırıklığı hissini İngilizler nezdinde de oluştuğunu söylemek mümkündür. Nitekim bölgeye gelen İngilizler, otuz yıllık istikrarsızlığın içerisinde kaybolmuş ve giderek tırmanan gerilim, İngilizlerin eleştirilerine sebep olmuştur. Böylece dönüşen Kudüs tarihi egemenlik, kimlik mücadelesinin merkezinde yer almış muhtelif gelişmelere tanıklık etmiştir. Tüm bu olaylar otuz yıllık manda yönetimi sonrası Filistin topraklarında iki devletin kuruluşu ve binlerce Filistinlinin mülteci oluşu ile bambaşka bir noktaya evrilmiştir.

Araştırmanın Amacı

Bu tez çalışması, Kudüs'te otuz yıl boyunca süren İngiliz manda yönetiminde dönüşen sosyal tarihi, kimlikleri ve kültürü anılar üzerinden yansıtmayı amaçlamaktadır. Tarih boyunca sahip olduğu çok kültürlü ve renkli kimliğiyle öne çıkan Kudüs, manda yönetimi sonrası bu kimliği, atmosferi yitirmiştir. Çalışmamıza konu olan Vasıf Cevheriyye'nin anıları Kudüs'ün sosyal hayatına, ilişkilere ve dönüşen duygulara ışık tutmaktadır. Öyle ki araştırmaların yeni yeni filizlendiği duygu tarihi çalışmaları da bu hislerin tarihi anlamlandırmada önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Nitekim duygu tarihi çalışmalarının öncü isimlerinden Prof. Dr. Thomas Dixon çalışmalarında duyguların geçmişini anlama/anlamlandırma ve dönüşümün izlerini takip etme imkanı sunduğunu ifade etmektedir. Kudüs'te yaşanan hayal kırıklığının nasıl bir tarihi dönüm noktasına dönüştüğünü, dönemi bizzat yaşamış isimlerin söylem ve anıları üzerinden değerlendiren çalışma, dönem tarihine farklı bir perspektiften bakma imkanı sunmaktadır.

Araştırmanın Önemi

Elinizdeki çalışma kapsamında İngiliz manda yönetimindeki Kudüs, Kudüslü Hristiyan bir müzisyen olan Vasıf Cevheriyye'nin Arapça kaleme aldığı anılarını merkeze alarak dönemin muhtelif ve etkili isimlerinin erişilebilen anılarıyla birlikte incelenmiştir. Manda yönetimini bizzat tecrübe eden bir sivilin yaşanmışlıkları, duyguları, düşünceleri, şahitliklerini gösteren anılar tarihi kıymeti haiz olmanın yanı sıra Cevheri'nin müzisyen kimliği sayesinde dönem sosyokültürel hayatındaki gözlemleri aktararak paha biçilmez bir değere büründürmektedir. Aynı zamanda Kudüs'ün ve Kudüslü olmanın ortak bir kültür, hafıza ve kimlik olduğu, Cevheri'nin anılarında gözlemlenmektedir. İngiliz manda yönetimini sosyal hayata ve duygulara ışık tutan anılar/ tanıklıklar, tecrübeler ve söylemler üzerinden inceleyen çalışmaların literatürde az oluşu tezimizin konusunu bu bağlamda belirlenmesini sağlamıştır. Türkçe literatürde Kudüslü hatırat/anı değerlendirmeleri yok denecek kadar az olup manda dönemi Kudüs'ü ise siyasi tarihin bir parçası olarak addedilmekte ve sosyokültürel hayat ihmal edilmektedir. Arapça ve İngilizce literatürün incelendiği bu çalışmada dönemin Ortadoğu tarihinin en hareketli dönemlerinden biri oluşu sebebiyle, incelenen isimler ve okumalar bir yüksek lisans tez çalışması kapsamında ele alınacak şekilde sınırlandırılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Tarihi arka plan ile dönem betimlemesi ve söylem analizi üzerinden incelenen Filistin manda dönemi için Filistinli tarihçiler arasında önemli bir yere sahip olan Kudüslü Arif el-Arif'in günlüğü, Kudüslü Hristiyan ve müzisyen Vasıf Cevheriyye'nin, İsrail'in kurucu babası ve lideri olarak tanımlanan David Ben-Gurion'un, dönemin lideri olarak kabul gören Kudüs Müftüsü ve İslam Yüksek Meclisi Başkanı Hacı Emin el-Hüseyini'nin ve İngiliz idareci Ronald Storss'un anıları büyük bir önem arz etmektedir. Bunların yanı sıra çalışma dahilinde edebiyat alanından Amis Oz ve Anne Frank'ın eserlerine yer verilmiş, betimleyici yöntem aracılığıyla incelenmiştir. Başta Cevheriyye olmak üzere Arapların, Yahudilerin ve İngilizlerin manda dönemine bakışının üzerinde durulduğu bu çalışmada öncelikli başvuru araştırma yöntemi söylem analizidir.

1. BÖLÜM: KUDÜS TARİHİ

Üç semavi dinde İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilikte kutsal bir yere sahip olan Kudüs şehri tarih boyunca Yerusâlim, Yebus gibi farklı isimlendirmelere sahip olsa da manevi ve stratejik konumundan hiçbir zaman ödün vermemiştir. İnşası Kenaniler dönemine kadar dayandırılan¹ şehir her ne kadar barış ve selam şehri olarak anılsa da tarih boyunca savaflara, istilalara ve Haçlı Seferleri gibi stratejik fetih girişimlerine maruz kalmıştır. Günümüz Filistin tarihinde en büyük belirleyici ve tarih boyunca sahip olduğu kutsal rolü ile adeta bir cazibe merkezi olan Kudüs şehri, muhtelif birçok olaya tanıklık etmiştir. 400 yıl boyunca Filistin’de varlığını koruyan ve İngiliz manda dönemine kadar Filistin’de hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu da bu topraklarda rol almış güçlerden, yönetimlerden biridir. Tarih boyunca sosyokültürel ve dini çeşitliliğin bir savaş malzemesine dönüştüğü bu topraklarda zorluklar I. Dünya Savaşı ile zirve noktaya ulaşmış ve 20. yüzyılda toprakların kaderi yeniden yazılmıştır. Bu bölümde tarihin yeniden yazıldığı, bir imparatorluğun geri çekilmesi ile kurulan manda döneminde neler yaşandığı en temel hadiseler ekseninde; dönemin siyasal, sosyokültürel, ekonomik ve dini gelişmelerinin daha iyi anlaşılması için özet bir şekilde ele alınmıştır.

Kudüs, İslam tarihinde Kur’an-ı Kerim’de İsrâ suresi birinci ayette geçtiği üzere; “Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm’dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir”² Hz. Muhammed’in bir gece Mekke’den Kudüs’e, Mescid-i Aksa’ya gece yolcuğu ile tüm peygamberler ile bir araya gelmesini anlatan İsrâ-Miraç hadisesi ve Kabe kible kılınana dek Müslümanların ilk kiblesi olarak manevi yerini alan bir şehirdir. Kudüs şehri, 636 yılındaki Yermük savaşında Müslümanların Bizansı yenmesi, Suriye bölgesini kuşatması ile dönem halifesi Hz. Ömer ile papazlar arasında yapılan barış anlaşması sonucu teslim edilmiştir³. Daha sonrasında İslam tarihi boyunca Emeviler, Abbasiler, Fatımiler ve Selçukluların yönetimi altında bulunan Kudüs şehri, tüm bu Müslüman devletler döneminde büyük bir ihtimam görmüş,

¹ Abdullah Maruf Ömer, *el-Medhal ila Dirasati Beyt’il Makdis*, (Amman: Al Fursan, 2018), 68.

² “İsrâ Suresi 1.Ayet Meali” Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’an-ı Kerim, <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C4%B0sr%C3%A2-suresi/2030/1-ayet-tefsiri>. Erişim Tarihi 06/05/2023.

³ Muhsin Muhammed Salih, *et-Tarik ila’l Kuds*, (Beyrut: Merkez’il Zeytuna, 2012), 71.

imar edilmiş sosyokültürel anlamda güçlü bir kimlik kazanmıştır. Avrupa'nın Haçlı Seferleri adı altında Doğuya yüzünü çevirmesi ile Kudüs 1099 yılında Haçlılar tarafından işgal edilmiş ve 1187'de İslam tarihinin önemli komutanlarından Selahaddin Eyyubi'nin şehri yeniden fethi ile Eyyubiler şehri devralmış ve Moğol tehlikesine karşın 1253 yılında Memlüklerin yönetimine bırakılmıştır.⁴

1.1. Kudüs'ün Osmanlı İmparatorluğuna Geçişi

16. yüzyılda Osmanlı adeta altın çağını yaşarken Safeviler tarafından Anadolu'da başlatılan Şii propagandaları Osmanlı'nın yüzünü yeniden Doğuya çevirmesine ve Anadolu'yu zapturapt altına almaya mecbur bırakmıştır. Çaldıran zaferi ile Safevi riskini ortadan kaldıran Yavuz Sultan Selim, Safeviler ile işbirliği yaparak Suriye-Filistin bölgesini de tehlike unsuruna çeviren Memlüklere yönelmiş ve Batı seferlerinde Doğunun bir tehlike arz etmemesi ve kendisine bir strateji olarak kullanılmaması adına 1516 tarihinde Memlükler ile yaptığı Merc-i Dabık savaşını kazanarak Filistin ve Suriye şehirlerini kontrol altına almış ve Kudüs'e doğru ilerlemiştir. Kudüs'ün Osmanlı tarafından alınış tarihi ve şeklinde farklı rivayetler söz konusu olsa da kaynaklar şehrin savaşız, barış içerisinde alındığı ve Sultan Yavuz'un 1516 senesinin ekim sonu ya da aralık ayında şehre girdiği yönündedir.⁵ Böylece Kudüs, Çaldıran zaferi ile Hadimü'l Haremeyn olarak isimlendirilen ve büyük bir coşkuyla karşılanan Yavuz Sultan Selim vasıtasıyla Osmanlı topraklarına girmiştir. 1516'dan 1917'ye kadar Osmanlı İmparatorluğunun elinde bulunan Kudüs şehri pek çok açıdan gelişmiş ve tarih boyunca farklı dine mensup tüm kesimler adalet ve huzur içerisinde yaşamıştır.⁶ Öyle ki Kudüs'ün tarih boyunca sahip olduğu kültürel ve dini çeşitlilik Osmanlı döneminde sürdürülmüştür. Bu yaşantının örneklerinden biri Kudüs Ermenileridir ve tıpkı Halife Ömer'in Hristiyanları koruduğu gibi Yavuz Sultan Selim de Kudüs Ermenilerini aynı şekilde imtiyazlar verip korumuştur.⁷

⁴ Casim Avcı, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.26, (Ankara: TDV Yay., 2002), 327-329.

⁵ Şükran Yaşar, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selimin Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:1, Sy.2, (2003): 108.

⁶ Yaşar, a.g.e., 109.

⁷ Yavuz Ercan, "Kudüs Ermeni Patrikhanesi", (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 15.

Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu da Müslümanların Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal şehri olan Kudüs'ün tarihi ve dini ehemmiyetine binaen müdahalede bulunmuş ve şehre ayrı bir önem göstermiştir. Osmanlının şehre bağımsız mutasarrıflık statüsü vermesi, şehri geliştirmek için çalışmaların devam etmesi, imarına verdiği önem, Haseki Sultan Vakfı gibi büyük vakıflar ile bölgenin idaresinin ve yatırımının sağlanması Osmanlı yönetiminin şehre atfettiği önemin göstergeleridir.⁸ Nitekim Osmanlıya karşı Arap ayaklandırmalarını başlatan Şerif Hüseyin'in oğlu olan, ayaklanmalarda ve Arap bağımsızlığı sürecinde büyük rol oynayan Kral Abdullah kaleme aldığı anılarında hilafeti de bünyesine katan Osmanlının yönetiminde çağdaşlarının çok ilerisinde ve nizamlı olduğunu dile getirmiştir.⁹ Ancak on sekizinci yüzyıl ortalarında durulmaya ve gerilemeye başlayan Osmanlı devleti için uzak vilayetleri ve bölgeleri kontrol etmek on dokuzuncu yüzyıl itibariyle zorlaşmıştır. Şüphesiz bu şehirlerin başında sahip olduğu dini ve stratejik kimlikle Kudüs geliyordu; tarih boyunca pek çok hacı ve seyyahın uğrak yeri olsa da on dokuzuncu yüzyıl sonrası bu ziyaretler Siyonist emellerin temeli olmaya doğru yol almıştır.

Sultan Abdülhamid başta olmak üzere dönemin Osmanlı padişahları Yahudilere toprak satımı, Siyonist proje ve planların önüne geçmeye çalışsa da¹⁰ İngiliz ve Fransız desteği ile bölgede başlatılan başkaldırıışlar, 1914-1918 yılları arasında gerçekleşen ve dünya tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olan I. Dünya Savaşı sonrası Kudüs için bambaşka bir tarih yazılmasına sebep olmuştur. İmparatorlukların yıkılıp ulus devletlerin ortaya çıkmasındaki en etkili akım olan milliyetçiliğin dünya çapında yaygınlaşmasıyla Osmanlı Arap vilayetlerinde Arap milliyetçiliği baş göstermeye başlamış İngilizlerin vaat ettiği ve desteklediği Panarabizm ile Araplar, Osmanlıya karşı ayaklanma başlatarak¹¹ harekete geçmiştir. Arap dünyasında giderek güçlenen olumsuz ve despot Osmanlı imajına tezimize konu olan Kudüs'ün Hristiyan Araplarından Vasıf Cevheriyye de destek vermiştir. Zaten bağımsız devlet oluşumları ve krallık sistemleri bölge idarecileri tarafından büyük sempati görürken Kudüs ahalisinden bir müzisyenin de bağımsızlık

⁸ Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapısı", Belgü , 1. (Mayıs 2015): 190.

⁹ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, trc. Halit Özkan (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 48.

¹⁰ Ömer Faruk Yılmaz, *Pazarlık Yok! Filistin'de Toprak Satmak Yasak*, (İstanbul: Hamidiye Kitaplığı, 2018), 129.

¹¹ Kral Abdullah, a.g.e, 102.

hevesine kapılması şaşırtıcı değildir. Nitekim bu iklimde Levant bölgesi olarak nitelendirdiğimiz ve bugün içerisine Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin -İsrail dahil- ülkelerini alan bölgede Fransa ve İngiltere manda sürecine girilmiştir. Ayrıca bölgenin tarih boyunca en önemli aktörlerinden biri olan Mısır'da İngiliz hakimiyeti I. Dünya savaşı sonrasında da devam etmiştir.¹² Bu işgal Filistin söz konusu olunca İngiliz manda dönemi olarak isimlendirmiş ve en nihayetinde iki devletli bir karara varılması ile Filistin'in tarihi komşu ülkelerinden farklı bir hal almıştır.

1.2. Bölgeyi Manda Yönetimine Teslim Eden Adımlar

1.2.1. İngiltere'nin Ortadoğu'ya Girişi

İngiltere'nin Filistin'de kurduğu manda yönetimini ve Balfour Deklarasyonu'nun arkasındaki saikleri doğru okumak, Araplara verdiği vaatlere karşılık Siyonizmi neden desteklediğini anlamak ve dönemi değerlendirmek için İngiltere'nin Ortadoğu'ya girişi üzerinde durulmalıdır. Tarih boyunca emperyalist bir yaklaşıma sahip olan İngiltere, sömürgesi olan Hindistan'ı elinde tutmak ve bu sınırları Ortadoğu ile genişletmek için yoğun çalışmalar yürütmüştür. Buradan hareketle 1700 sonlarından 1800 ortalarına kadar İngiltere'nin Bağdat ve Basra konsoloslukları bölge tarihini değiştirmede çok önemli bir rol oynamıştır. Dr. Nurdan Yurdakul'un doktora çalışmasından da anlaşıldığı üzere İngiltere'nin Basra ve Hindistan uzantısı üzerindeki çalışmaları ve gayreti bölgede gün geçtikçe büyüyen emellerini ortaya koymaktadır. Öyle ki bu faaliyet alanlarının daha sonra başlayacak olan Arap ayaklanmalarının bir ön hazırlığı olarak okunması da mümkündür; Mısır Hidivi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya Osmanlıya karşı ayaklanmada destek teklifinde bulunulması, Arapların Türk yönetiminden rahatsızlığını dile getirmeye teşviki ve Suudi Arabistan'da bir taban kazanan Vehhabiliği yakinen mercek altına alması İngiltere girişimlerinin en bariz örnekleridir.¹³ Körfez Arap kabileleri ve Vehhabileri çok iyi tanıyan, yakından ilişkiler kuran İngiltere daha sonra bu bilgileri Osmanlıya karşı Arap

¹² Kırım Savaşı sonrası gücü zayıflayan Osmanlı İmparatorluğuna karşı ilk başkaldırı Mısır'dan gelmiştir. Başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkeleri Süveyş Kanalı ve sahip olduğu stratejik önemi sebebiyle Mısır'a yönelik emellerini 1800'lerin ortaları itibarıyla gün yüzüne çıkarmıştır. Maltızlı bir tüccar ve Mısırlı bir hamal arasında yaşanan ve hamalın ölümü ile sonuçlanan arbede İngiltere'nin Mısır'a girişinin fitilini oluşturmuştur. Böylece 1882-1922 arasında Mısır'da İngiliz işgal dönemi başlamıştır. 1917'de Filistin'e giren İngiltere için Mısır stratejik bir yere sahiptir. Dolayısıyla İngiltere'nin Mısır'ı işgal süreci resim olarak 1922'de son bulsa da İngiltere, II. Dünya Savaşı sonuna kadar Mısır ve bölge siyasetinde bilfiil rol almıştır.

¹³ Nurcan Özkaplan Yurdakul, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?*, (İstanbul: Kronik,2021),226.

Ayaklanmalarını başlatan Haşimi ailesi aleyhine kullanmış ve Suudi Arabistan bölgesinin Vehhabilerin eline geçmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra Osmanlıdaki gayrimüslim tebaayı ve bilhassa Irak'taki Yahudileri değerlendiren İngiltere politikası bölgeyi yakından incelemiş ve Kırım Savaşı'nın bir kırılma noktası olduğunu anlaması ile harekete geçmiştir. Aynı şekilde bölgeye gönderdiği tüm isimlerin büyük bir ustalıklarla seçildiği ve planların yavaş ve uzun vadeli yapıldığı görülmektedir. Öyle ki İngiltere Hindistan ve Ortadoğu politikaları için İran, Rusya ve Osmanlı siyaseti ile savaşlarını yakından takip etmiş ve gidişatı lehine yönlendirme çabası sarf etmiştir.¹⁴

İngiltere'nin Osmanlı idaresine yakın müdahalesi ve takibini İstanbul'da dahi ne denli sürdürdüğünün en bariz örneklerinden biri Gerald Henry Fitzmaurice'dir. Berridge'nin çalışmasından anlaşıldığı üzere İstanbul'da İngiltere Büyükelçiliği Baştercümanı olarak çalışan Gerald Henry Fitzmaurice (1865-1939) bir tercümanın çok ötesindeydi. Dil hakimiyeti, becerisi, ikna kabiliyeti ve sosyal yapısı ile Babiali dahil pek çok yere özgürce girip çıkan Fitzmaurice, İngiltere için bir diplomat ve muhbir görevi görmüştü. Ortadoğu ve Osmanlı siyaseti ile ilgili George Lloyd ile yazışmalar gerçekleştiren Fitzmaurice'in aynı zamanda bir Siyonizm destekçisi ve sempatizanı olduğu da anlaşılmaktadır. Verdiği bilgilerin sıhhati ve abartı boyutu tartışılır olsa da Masonluk ve Yahudilerin etkisi üzerinden Jön Türklere ciddi eleştiri ve ithamlar getirmiştir.¹⁵ Aynı zamanda Fitzmaurice, Filistin'de kendilerine ait bir devletleri olduğu takdirde Yahudilerin "daha zayıf bir tehdit kaynağı" olacağını böylece diasporadaki ülkelere hiçbir bağlılıkları olmayan ve para ile güç biriktirmede özel bir yeteneğe sahip sürgün bir ırk olarak kalmalarından daha iyi olduğunu öne sürmekteydi.¹⁶ Bu görüş de sahip olduğu Siyonizm sempatizanlığının bir sevgi ya da lütuf değil bir kar-zarar ilişkisi üzerinden şekillendiğini göstermektedir. İngiltere'nin bölgede yürüttüğü siyaseti ise 1839'da Kudüs'te açılan İngiltere Konsolosluğu takip etmiştir.¹⁷ Osmanlının 1800'lerde Kudüs'te yabancı devletlerin hem siyasi hem de dini çalışmalarda bulunmasının önünü açması Kudüs'ü erişilebilir bir

¹⁴ Yurdakul, a.g.e.,101.

¹⁵ G.R. Berridge, *İngiliz Gizli Belgelerinde "Yahudi Dönmesi İttihatçılar" Gerald H. Fitzmaurice Türkiye'deki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı'nın Anıları*, trc. Utku Umut Bulsun (İstanbul: Kırmızı Kedi, 2016),145.

¹⁶ Berridge, a.g.e.,148.

¹⁷ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, (Ankara: Phoenix,2004), 64.

cazibe merkezi haline de getirmiştir. Öyle ki 1800'lerin sonlarına doğru konsolosluklar, kiliseler ve hacı ziyaretleri altında Kudüs'te sur dışı imarlar artmış ve adeta her devlet kendi gücünü göstermeye başlamıştır.¹⁸

Bu çalışmaların yanı sıra İngiltere Konsolosluğu başta olmak üzere pek çok yabancı oluşum Filistin ve Kudüs'e yönelik raporlar tutmaya başlamıştır. Hindistan'ı elinde tutmak isteyen İngiltere, Mısır'ın ve Süveyş Kanalı'nın bir hamisi olarak Filistin'i görmüş ve Balfour Deklarasyonu ve manda yönetimi ile taçlandırdığı Siyonizm desteğini resmi olarak ilan etmiştir. Nitekim Nurdan Yurdakul çalışmasında Petro'nun vasiyetinden bir alıntıya yer vererek "Hindistan ticareti dünya ticareti demektir. Ona kumanda eden Avrupa'nın hükümdarı olur. O bakımdan Basra Körfezi'ne ulaşmak için İran'a savaş açma noktasında hiçbir fırsat kaçırılmamalıdır"¹⁹ dönemin emperyal yaklaşımında Hindistan'ın nasıl bir mihenk taşı olduğunu gözler önüne sermektedir. Aynı çalışmada Perry'nin İngiltere'nin Hindistan'a ve Doğu ticaretine bu denli harekete geçmiş olmasının sebebini Kuzey Amerika'daki kolonilerin kaybedilmesine bağlamış olduğu ve misyonerliğin nüfuz arttırmada önemli bir araç olarak kullanılmaya başladığı dile getirilmiştir.²⁰

İngiltere bölgede olduğu sürece Hindistan'a giden güvenli yol tartışması yürütmüş ve 2 seçenek üzerinde durmuştur: 1) İskenderiye, Süveyş ve Kızıldeniz hattı 2) Suriye Çölü, Fırat Nehri ve Basra Körfezi.²¹ Dolayısıyla İngiltere emperyal siyaseti için Mısır bir sıçrama tahtası; Filistin ise Suriye ile Lübnan'ın Sykes-Picot sonucu kendisine verildiği müttefiki Fransa'nın önüne geçmesini sağlayan tampon bölge, Arapların Büyük Suriye planlarını engelleyen küçük idare ve Siyonizme verdiği desteği ile manda yönetimi altında Arap bölgesinde bir azınlık müttefik mesabesindeydi. Ancak kağıt üzerinde alınan kararlar ve çizilen ülke sınırları bölgedeki diğer ülkeler için gerçekleşse de Filistin'in kaderi farklı bir hal almıştır. İngiltere bölgede bekasını doğrudan Filistin üzerinden değil; kurduğu Irak Krallığı, Filistin ile İngiltere'ye bağımlı tampon bölge hükmündeki Ürdün Krallığı ile sağlamıştır.

¹⁸ Avcı, a.g.e.,77.

¹⁹ Yurdakul, a.g.e.,199.

²⁰ Yurdakul, a.g.e.,222.

²¹ Yurdakul, a.g.e.,50.

1.2.2. Sykes-Picot

Böl parçala yönet siyasetinin en büyük göstergesi olan Sykes-Picot kapsamında 1916'da Mısır İngiliz idarecisi Sir Henry McMahon Araplara bağımsızlık vaadinde bulunmuş, Şerif Hüseyin ve oğulları ile sıkı görüşmeler başlatmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan çok daha önce Osmanlı topraklarının paylaşımını planlayan ve bölgede aktif rol alan İtilaf devletleri savaş sonuna dek bölgedeki emelleri sebebiyle net bir sonuca varamamıştır. Ancak İngiltere, Şerif Hüseyin önderliğinde Osmanlı karşıtı bir iç isyanın ve ayaklanmanın başlaması için gizli anlaşmalar yürütmeyi, silahlanma desteği sağlamayı ve vaatlerde bulunmayı ihmal etmemiştir.²² I. Dünya Savaşı'ndan galip çıkan Fransa ve İngiltere arasında gizlice imzalanan Sykes-Picot Antlaşması, bölgeyi bu iki ülke arasında bölüyor, Filistin'de ise uluslararası bir idari yapının kurulmasını öngörüyordu. Anlaşma, Fransa'nın Beyrut eski konsolosu François Georges'i, İngiltere'nin de Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı ve Gerald Henry Fitzmaurice'nin aktarımına göre bir Siyonizm destekçisi olan²³ Sir Mark Sykes'i görevlendirmesi ile Kasım 1915'te iki devlet arasında Londra'da başlayan görüşmeler neticesinde Rusya'nın onayıyla 16 Mayıs 1916 tarihinde Fransızlarla İngilizler arasında imzalanmıştır.²⁴

Bu anlaşma İngilizlere Ürdün, Irak ve Filistin'i, Fransızlara ise Suriye ve Lübnan'ı vermiştir. Anlaşmaya göre Hayfa ve Akka İngilizlere verilecek; Hayfa'dan Taberiye gölüne, Şeria'ya, Lut Gölü ve Gazze'ye uzanan bir sınır içinde kalan Filistin ise tarafsız ilan edilerek uluslararası idarenin denetiminde olacaktı.²⁵ Hindistan, Irak ve Mısır İngiltere'nin başlıca emperyal siyasetini oluşturduğundan İngiltere, her hamlesinde Mısır ve Hindistan Müslümanlarını düşünmek durumunda kalmıştır.²⁶ Bu emperyal siyaset sebebiyle de Siyonizm desteklenmiş ve İngiltere için bölgede kendisine bir tehlike arz eden müttefiki Fransa'nın önüne geçilmiştir. Ayrıca Sykes-Picot bölgede Arapların birleşerek Rusya dahil olmak üzere Avrupa ülkeleri için bir tehdit unsuru oluşturmasını engellemiştir. Böylece bağımsız Arap devleti vaatleri ile Şerif Hüseyin ve Araplar

²² Kral Abdullah, a.g.e., 95.

²³ Berridge, a.g.e., 220.

²⁴ Kadir Kasalak, "İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası" *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:25 (2016), 68.

²⁵ Kasalak, a.g.e., 68.

²⁶ Berridge, a.g.e., 219.

kandırılırken; İngiltere ve Fransa bölgeyi kendi aralarında paylaşarak ve Osmanlıya bağlı olan vilayetleri küçük devletlere ayırarak yönetmeye başlamıştır.

1.2.3. Balfour Deklarasyonu

I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlının parçalanması İngiltere ve Fransa arasında paylaşılması için çalışmalara başlayan İtilaf devletleri imzaladıkları türlü gizli anlaşmalar, Araplara verilen bağımsız devlet ve Arap birliği destek vaatlerinin yanı sıra insanlarda milliyetçilik duygularını harekete geçirmeye çalışarak bölünmenin halk tabanlı desteğini garanti altına almaya gayret etmiştir. Öyle ki dönemin milliyetçilik duygularından etkilenen Yahudi düşünürler Yahudilerin Avrupa'da yaşamalarının bu süreçten sonra mümkün olmadığını ve Yahudilere ait bir milli toprak parçasına sahip olmanın zamanı geldiğine inanmıştır. Bu düşünceyi geniş kitlelere yayan ise *Yahudi Devleti* isimli kitabıyla Theodor Herzl olacaktır. 1917'de İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur Balfour, Filistin'de Yahudi halkları için bir vatan kurma vaadinde bulundu ve bu vaat, Siyonist önderlerden Lord Rothschild'e gönderilen mektupta yer alıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda General Allenby yönetimindeki İngiliz kuvvetlerinin, 31 Ekim 1917'de Birüssebi'yi, 7 Kasım 1917'de Gazze'yi işgal etmesi ile Filistin toprakları İngiliz işgal kuvvetlerine açık hale gelmiştir.²⁷ Allenby'nin Filistin'i işgali sırasında Cemal Paşa ve askerleri büyük direniş gösterse de ikinci kuşatmada teslim olmuş ve Kudüs düşmüştür.

Balfour Deklarasyonu 1918 yılı içinde sırasıyla Fransa, İtalya ve ABD tarafından kabul edilmiş ve desteklenmiştir. İngiltere'nin Araplarla yaptığı işbirliği ve Balfour Deklarasyonu bir arada incelendiği zaman bir devletin (İngiltere) başka bir devletin yönetiminde bulunan (Osmanlı) bir toprağı (Filistin) iki ayrı millete birden vaat ettiği görülmektedir.²⁸ Dolayısıyla Balfour, yalnız Filistinlilerde değil; İngiltere ve Fransa'nın işgali altında bulunan başta Mısır ve Suriye olmak üzere tüm Arap devletlerinde kandırılmışlık/aldatılmışlık hissini uyandırmıştır. Balfour'un yayınlanması Filistin'de şok etkisi yaratmış, kutuplaşmalara ve milliyetçi söylemlerin ivme kazanmasına zemin hazırlamıştır. İngiltere ile Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot Anlaşmasının ve Şerif Hüseyin'e verilen vaatlerin yanı sıra İngiltere, bölgede politikaları sürdürebilmek adına

²⁷ Cemal Kemal, "Birinci Dünya Savaşı'nda Gazze'yi Nasıl Kaybettik?", *Atatürk Yolu Dergisi* Sy.14 (2014), 126.

²⁸ Kasalak, a.g.e., 69.

Balfour Deklarasyonu ile yeni bir adım atmış ve bu adım, Cevheriyye'nin anılarında yer verdiği gibi Araplar için ilk ihanetin kara yüzü olmuştur. Londra ajandasında Siyonizmin gündemde tutulmasında, süreçte gösterilen muazzam çabada Siyonizm savunucu ve kurucu isimlerinden Chaim Weizmann yadsınamaz bir paya sahiptir. Tüm bu çabaların meyvesini ise dönemin İngiltere Dışileri Bakanı Arthur Balfour 2 Kasım 1917'de İngiliz Siyonist Lord Rothschild'e kaleme aldığı Siyonist taleplerin uygun görüldüğünü ifade eden mektup ile almıştır:

“Krallık Hükümeti Filistin'de Yahudi halkı için bir milli yurt kurulmasını uygun karşılamaktadır ve bu hedefin gerçekleştirilmesini kolaylaştırmak için elinden geleni yapacaktır; ayrıca Filistin'deki Yahudi olmayan toplumların sivil ve dini haklarına ya da başka ülkelerde yaşayan Yahudilerin hak ve siyasal statülerine zarar verecek uygulamaya gidilmeyeceği kabul edilmektedir.”²⁹

İngiltere dahil pek çok ülke için Filistin adeta parlayan bir yıldızdı. Dolayısıyla Filistin yalnızca Siyonizmi desteklemek için değil bölgede emperyal çıkarların bekasını korumak için önemliydi, buradan hareketle pek çok İngiliz idarecisinin Balfour'a sıcak baktığını söylemek mümkündür. Nitekim Fitzmaurice'nin anılarından Weizmann kadar kendisinin de Balfour'da payı olduğu anlaşılıyordu.³⁰ Görünen o ki Arapların kara bir leke ve büyük bir hüsrana olarak gördüğü Balfour, Siyonistlerin rahat bir nefes almasını sağlasa da İngiltere bölgede başlayacak yangının ilk kıvılcımları olacağını tahayyül edememişti. Araplar bu deklarasyonun bölgede Fransa'nın önüne set çekme, kendilerinin Büyük Suriye planını engelleme ve Filistin'de bir Yahudi yurdu/vatanı kurma anlamına geldiğini iyi biliyordu. Ancak İngiltere bu vaadin istediğini vermeyeceğini anlamamıştı. Eugene Rogan'ın *The Balfour Declaration: Britain's fatal mistake in Palestine* adlı çalışmada belirttiği üzere Balfour Deklarasyonu Yahudi devleti kurulmasına yönelik bir taahhüt değildi. Bu daha çok Filistin'de yeni bir sömürge oluşumunu kolaylaştırmak için tasarlanmış küçük bir azınlık topluluğunun kurulmasıdır. Filistin'deki konumları açısından tamamen İngilizlere bağımlı olan Siyonistler, Filistinli Arap çoğunluğuna karşı manda yönetimi konusunda güvenilir ortaklar olacaklardı. Ancak İngiltere 1919 yazında Amerikan King-Crane Komisyonu tarafından hazırlanan raporu göz önünde

²⁹ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, trc. Mehmet Harmancı, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 271.

³⁰ Berridge, a.g.e., 227.

bulundursaydı, Balfour vaadinin işe yaramadığı sonucuna varmak için tüm verilere sahip olacaktı.³¹ Rogan her ne kadar makul bir eleştiriyi öne sürse de I. Dünya Savaşı Yahudilere Balfour Deklarasyonunu vermiş ve Filistin tarihinde yeni bir sayfa açılmasına sebep olmuştur.

1.2.4. Paris Barış Konferansı ve San Remo

Birinci Dünya Savaşı ardından bölgeyi yeniden şekillendiren kalıcı barış anlaşmalarının imzalanması gündeme getirilmiştir. İlan Pappe'nin de belirttiği üzere I.Dünya Savaşı sonrası Almanya'ya olan yaptırımlar ve Versaille Anlaşması bir Nazi Almanyası oluşturmuştur. Avrupa'da savaşta mağlup olan ülkeler ile anlaşmalar Paris Barış Konferansında tamamlansa da 1914'te I. Dünya Savaşı'na giren ve 1918'de büyük kayıplar ile savaştan ayrılan Osmanlı devleti için Paris Barış Konferansı öncesinde Sykes-Picot Antlaşması'ndan anlaşıldığı üzere Osmanlının parçalanması hedeflenmiştir. Bu doğrultu da Siyonizmin en önemli savunucularından biri olan ve İngiltere'nin Siyonizm projesine destek vermesini sağlayan Chaim Weizman ve Osmanlıya karşı Arap Ayaklanmasını başlatan Şerif Hüseyin'in oğlu olan Kral Faysal arasında Filistin'in bölünmesine yönelik Paris Barış Konferansı öncesi gizli bir görüşme de düzenlenmiştir. Siyonistlerin sıklıkla başvurduğu ve Arapların Filistin'i verdiği yönündeki savın temelini oluşturan bu görüşme pratikte hiçbir sonuç vermemiştir.

Müttefikler barış sürecinin önceden tasarlanan Sykes-Picot gibi gizli anlaşmalara dayanarak hızlıca tamamlanacağını düşünse de süreç bu şekilde ilerlememiştir. Nitekim İngiliz Başbakanı Lloyd George barış görüşmelerinin yaklaşık iki haftada tamamlanacağını ifade etse de anlaşmanın tamamlanıp tarafların imzalaması yaklaşık iki yıl sürmüştür.³² Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki kararların çoğu ise 1920 yılında Londra'da düzenlenen konferansta ele alınmış ancak Osmanlı adına bir neticeye varamayan İtilaf devletleri süreci uzatarak ve Osmanlı devletinin katılımını gözetmeksizin İtalya'nın San Remo şehrinde 1920 yılında San Remo Konferansı düzenlemiştir. İtalya, Fransa ve İngiltere başbakanlarının katıldığı konferansta Osmanlı

³¹ “The Balfour Declaration: Britain's fatal mistake in Palestine”, Middle East Eye, <https://www.middleeasteye.net/big-story/britain-palestine-balfour-declaration-fatal-mistake>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

³² Sabit Duman, “Paris Barış Konferansı'nda İstanbul”, *Osmanlı İstanbulu III* (2015), 477.

İmparatorluğunun dağıtılmasıyla ortaya çıkan meseleler ele alınmıştır.³³ Kürdistan, Ermeni devleti, Anadolu'nun işgali gibi pek çok meselenin ele alındığı konferansın çıktısı Osmanlı devleti temsilcisi Tevfik Paşa'ya teslim edilmiştir. Ağır şartları kapsayan konferansın son halini 1920 yılı itibariyle başlayan ve 1923'te son halini alan Sevr Antlaşması vermiştir.³⁴ Böylelikle 1918-1920 arası bölge tarihi yeniden yazılmış, sınırlar çizilmiş ve Sykes-Picot'ta çizilen gizli sınırlar uluslararası bir kabul görmüştür. I. Dünya Savaşı ardından İngiliz idaresi altına giren Filistinler, Balfour sonrası bir darbe de San Remo Konferansı'nda yemiş ve Büyük Suriye hayalleri suya düşmüştür.

1.3. İngiliz Manda Dönemi

1.3.1. Erken Manda Dönemi (1917-1920)

İngiliz manda dönemi 9 Aralık 1917'de General Allenby'in Kudüs'e girişi ile başlamış ve kendisine çoğu kaynakta isnat edilen cümle ile "Haçlı seferleri şimdi sonlandı" genelde bölge ve Filistin tarihinde özelde ise Kudüs'te yeni bir sayfa açılmıştır. Aynı şekilde 1920'de düzenlenen San Remo Konferansı ile İngiltere'nin Filistin mandası tanınmıştır. 1922'de Milletler Cemiyeti'nin mandayı resmi statü olarak kabul etmesi, Balfour Deklarasyonu'nu desteklemesi ve Filistin'in resmi dili olarak İbraniceyi tanınması bölgede tarafların özellikle de Arapların ilk şüphe ve kısmi ihanet hissini başlangıcı olmuştur.³⁵ Tarihi olarak büyük bir hareketliliğin yaşandığı ve Suriye, Mısır gibi önemli bölgelerde manda yönetimi ve işgaller devam ederken Filistin'de geçen 1917-1948 arasındaki İngiliz manda dönemi Cleveland'ın de belirttiği gibi kimi tarihçiler için başarısız bir yönetim kimi tarihçiler içinse yüzlerce yıldır bu topraklarda hayat süren Arap halkına ait toprakların İngiltere eliyle Siyonizme teslimi içindi. Esasında İngilizlerin emperyal çıkarlar ile manda dönemini bir denge politikası çerçevesinde ilerletmeye çalıştığı İngiltere'nin yürüttüğü politikardan anlaşılıyordu.

O dönemde Filistin Güney Suriye'nin bir parçasıydı. Beyrut, Şam ve Kudüs özel idareleri ilk manda yıllarında olduğu gibi devam etmişti. Amerikalı tarihçi William L.

³³"San Remo Konferansı", Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/san-remo-konferansi/>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

³⁴"Sevr Antlaşması", Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sevres-sevr-antlasmasi-10-agustos-1920/>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

³⁵ Cleveland, a.g.e.,273.

Cleveland'ın da *Modern Ortadoğu Tarihi* adlı çalışmasında ifade ettiği üzere İngiltere bu dönemde Weizmann önderliğindeki Siyonist heyetin, Siyonizm destekçisi tarafların ve Suriye Kralı Faysal arasında bir arabulucu ve ikna edici taraf hükmündeydi.³⁶ Ancak Kral Faysal Büyük Suriye bağımsızlığının hayata geçirilmesine karşın Balfour Deklarasyonu'nu ve Yahudi göçünü kabul edeceğini ifade etse de Suriye'nin Fransızlar tarafından işgal edilmesiyle bu anlaşma geçersiz hale gelmişti. Uluslararası bir arka plana sahip olan Siyonistler İngiltere'den hedeflerini gerçekleştirebilecekleri bir düzen talebindeydi. Siyonizmin arzularını İngiliz yönetimine teklif olarak getiren Sir Herbert Samuel'dir. Arthur Koestler'in *Promise and Fulfilment* adlı eserinde Alman Nazi yönetiminin elinden kaçan Yahudilere yönelik uygulanan kısıtlama ve İngiltere'nin bölgedeki denge politikasını göz önünde bulundurarak geçiş ve yerleşimlerde bir oran gözettiği ya da daha doğru bir ifadeyle kontrolde tuttuğu gözlemlenmiştir. Bunların yanı sıra tarihçi Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'un da *Derin Tarih* dergisindeki röportajı İngilizlerin, Ortadoğu'da Osmanlı'nın sömürgeci bir yönetim olduğu algısını yayarak Türkler ile Arapların arasını açtığını ve Şerif Hüseyin isyanıyla Arapların Türkleri arkadan vurduğu argümanını oluşturarak, İslam alemindeki birliği ve hilafeti ortadan kaldırmayı hedeflediğini ifade etmektedir.³⁷

1.3.1.1. Kudüs'te İlk Ayaklanma ve I. Filistin Arap Kongresi (1919)

1917'de Balfour Deklarasyonu'nun yayınlanması Araplara vaat edilen bağımsız Arap devletinin tehlikede olduğunun anlaşılmasını sağlamış ve Filistin nüfuzunda harekete geçilmesi gerektiği hissini uyandırmıştır. Buradan hareketle 1919-1928 yılları arası toplam 7 tane Filistin Arap kongresi düzenlenmiş ve Hacı Emin el-Hüseyini'nin anılarından anlaşıldığı üzere 1930'ların sonuna kadar İngiltere ile görüşmeler ve çözüm çabaları sona ermemiş hatta düzenli olarak Londra'ya heyetler gönderilmiştir. Bu heyetlere öncülük eden ve dönemin Kudüs Müftüsü ve Yüksek İslam Meclisi Başkanı olan Hacı Emin el-Hüseyini 1936'lara kadar çözüm ve işbirliğini İngilizlere vermiş ve meselenin İngilizler ile anlaşarak hallolmasını beklemiştir.

³⁶ Cleveland, a.g.e.,273.

³⁷ Zekeriya Kurşun, "Arap İsyanı Değil Şerif Hüseyin İsyanı", Derin Tarih Dergisi, s. 58 Ocak 2017 s.71-77.

1919'da Kudüs'te birincisi düzenlenen Filistin Arap Kongresi'nin başkanlığını Kudüs'ün köklü, tanınan, ilim ve vakıf faaliyetleriyle bilinen ailelerinden olan Decani ailesinden³⁸ 1917-1918 arası Kudüs Belediye Başkanı olan Filistinli siyasetçi Arif el-Decani³⁹ yürütmüştür. Musa Kazım el-Hüseyni ile manda dönemi esnasında siyasi ve milli Arap oluşumlarında aktif olan ed-Decani Müslüman-Hristiyan Birliği tarafından başlatılan Filistin Arap Kongresi'nde önemli bir rol oynamıştır. Aynı şekilde kongreye katılanlar arasında iki önemli isim daha yer almaktaydı; dönemin Filistin gazetesinde editörlük yapan İzzat Darwaza ve Yusuf el-İsa.⁴⁰ I. Filistin Arap Kongresi sonucunda Paris Barış Konferansı'na Balfour Deklarasyonu'nu reddeden ve Suriye'nin bir parçası olarak bağımsızlık talep eden iki temel başlık açıklandı. 1928'e kadar aralıklar ile yürütülen bu kongrelerin ana başlıkları mevcuttu; o da bağımsız bir Arap devletinin kurulması, göçlerin durdurulması ve Balfour Deklarasyonunun geri çekilmesi idi. Deklarasyona karşı kongreler başlarken aynı şekilde halk da hareketlenmeye ve tepki göstermeye başlamış, tüm karar ve faaliyetleri reddetmiştir.

Arapların ortak bir sesle Balfour tehlikesine karşı bu kadar hızlı harekete geçmesi esasında Siyonizme yönelik bir farkındalığının bulunmasından kaynaklanmaktadır. 1900'lerin başında İstanbul'da olduğu gibi Suriye, Lübnan, Mısır ve Filistin'de de eşitlik ve tanzimat reformları büyük bir coşkuyla karşılanmış, dine bakılmaksızın herkesin eşit Osmanlı vatandaşı olması Kudüs gibi kozmopolit kentlerde büyük ilgi görmüştür. Esasında Michelle Ursula Campos'un *Osmanlı Kardeşler* adlı kitabında üzerinde durduğu gibi Tanzimat reformları, İttihat ve Terakki'nin atılımları Avrupa'nın çizdiği oryantal despotluk ve Batının medeniyetine ve aydınına muhtaç İslam dünyası imajı ile örtüşmüyordu. Dolayısıyla kendi ayakları üzerinde durabilene kadar manda yönetiminde kalma gerekliliği dönem Filistin'i için elzem bir senaryo değildi.⁴¹ Dönemin *Kermel* gibi önemli gazetelerinin ve etki sahibi Arap isimlerin Siyonizm aleyhinde propagandalar

³⁸“Ailet'ül Decani”, Al Quds International Institution, <https://alquds-city.com/index.php?s=48&id=175>. Erişim Tarihi 15/03/2023.

³⁹“Arif el-Decani”, Marefe, https://www.marefa.org/%D8%B9%D8%A7%D8%B1%D9%81_%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%AC%D8%A7%D9%86%D9%8A. Erişim Tarihi 05/05/2023.

⁴⁰“The Palestine Arab Congress (1919- 1931)”, Jewish Virtual Library, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-palestine-arab-congress>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

⁴¹ Michelle U.Campos, *Osmanlı Kardeşler Erken Yirminci Yüzyıl Filistin 'inde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler*, trc.Mine Yıldırım. (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015), 304.

yürütüyor oluşu Balfour'a karşı bir tepki oluşturduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki Campos aynı çalışmasında bu propagandalar sebebiyle o dönem mahkemeye başvuran Siyonist gazetelerin ve davaların sayıca çok olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin *Filistin* gazetesi Siyonizmi en temel mesele olarak ele alan ve yazan gazetelerden biriydi ve öyle ki bir Siyonist gazete olan *Savtu'l-Osmaniyye* editörü Şimon Moyal tarafından gazeteye pek çok kez dava açılmış ve gazete para cezası ödemiştir.⁴² Mandanın ilk beş yılını protestolar, heyetler ve görüşmeler ile geçiren Araplar 1929 Burak Duvarı olayları sonrası farklı bir evreye girmiştir.

1.3.2. İngiltere'nin Denge Politikası (1925-1930)

Oryantalizm çalışmalarının öncüsü ve *Şarkiyatçılık* isimli kült eserini yazan Filistinli Prof. Dr. Edward Said'in belirttiği üzere Batı'nın kendi tahayyülünde yarattığı Doğu imgesine dayanan oryantalist bakış açısı gerçeklikten uzak, hayali ve emperyalist emellere hizmet eder niteliktedir. Dolayısıyla Araplara oryantal bir bakış açısı ile bakan İngilizler ve Avrupa'dan gelen Yahudiler bilhassa da Siyonizmin kurucu ekibi, Araplara medeniyet getirdikleri ve onları ikna edebilecekleri fikrine o kadar inanmışlardı ki Siyonizme karşı çıkış bu ikili için büyük bir sürprizdi. Ayrıca İngiltere bir başka şok daha yaşıyordu: Balfour sonrası getirdiği göç kısıtlamaları, Burak Duvarı başta olmak üzere Yahudilerin istediğini vermemesi İngiltere'ye karşı bir Yahudi tepkisi oluşmasına sebep olmuştu. Esasında 1925 sonrası yaşananlar İngiltere'nin taraflar arasındaki tavrı ve her tarafın yaşadığı memnuniyetsizlik yürütmeye çalıştığı denge politikasının ürünleridir.

1.3.2.1. 1929 Burak Duvarı Olayları

Siyonist hareket 1918 itibarıyla Chaim Weizmann liderliğinde, Mescid-i Aksa'nın batı duvarı olan ve literatürde Ağlama Duvarı olarak bilinen Burak Duvarı'nın kendilerine verilmesini talep etmiştir.⁴³ Yahudilerin 1922'de bir Yahudi bayramı olan ve Kefaret Günü olarak da bilinen Yom Kipur sırasında ritüellerde oturmak için sandalyeler ile duvara gelmesi Müslümanlar tarafından protesto edilmiştir.⁴⁴ Yüksek Komiser Herbert

⁴²Campos, a.g.e.,149.

⁴³ Zakaria Ibrahim Al-Senwar, The Role of Jerusalem in the Revolutions against the British Occupation and the Zionists (1920-1929 AD), International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE), C.5, Sy.12 (2018), 3.

⁴⁴ Al-Senwar, a.g.e., 4.

Samuel, sonraki yıllarda sandalye getirilmesini yasaklayan bir kararname çıkarsa da Yahudiler 1925'te yeni Yüksek Komiser Plumer'in gelişiyle sandalyeleri Burak Duvarı'na yeniden getirmiştir. Tekrar başlayan gerilim 1926-1927 arasında durulsa da 1928'de yeniden patlak vermiş ve 1929'da 23 Ağustos tarihine denk gelen Mevlid kandilinde, Yahudilerin Aksa ve Burak Duvarı etrafında toplanarak "duvar bizim" benzeri sloganlar atmasıyla Müslümanlar ve Yahudiler arasında çatışmalar başlamış; hatta bu çatışmalar Kudüs ile sınırlı kalmayarak Halil ve Safad gibi farklı şehirlere de sıçramıştır.⁴⁵ Olay karşısında kontrolünü yitiren manda yönetimi ise Mısır'dan destek kuvvet istemiştir.⁴⁶ 23-29 Ağustos arası çatışmalar sürmüş ve İngilizler tarafından bastırılana dek 116 Filistinli ve 133 Yahudi hayatını kaybetmiştir.⁴⁷

1929 Burak Duvarı olayları sonrası Sir Walter Shaw başkanlığında bir heyet bölgeye intikal ederek Arapların yerinden edilmemesi üzerine bir rapor sunsa da İngiltere bölgeye soruşturma için bir de Hope Simpson Komisyonu'nu yönlendirmiştir. Hukukçulardan oluşan Shaw heyeti raporu ve iktisatçılardan oluşan Simpson heyeti raporu Beyaz Kitap'ın temelini oluşturmuştur. Ayrıca İngiltere'nin her gönderdiği heyete, yayınladığı rapora ya Arapların ya da Yahudilerin karşı çıkması bu tür heyet çalışmalarının manda süresince devamında rol oynamıştır. Bu süreç 1930'da yayınlanan Passifield Beyaz Kitabı'nın başlangıcı olmuş ve Weizmann'ın çabaları sayesinde rapor yeniden yürürlükten kalkmıştır.⁴⁸ Anlaşıldığı üzere 1929 Burak Duvarı olayları İngiltere'nin denge politikası altında gerek Müslümanları gerekse Yahudileri idare edemeyeceğini, yanlış bir politika yürüttüğünü, Müslümanların Yahudilerin emellerinin ne olduğunu tamamiyle anladığı, Yahudilerin İngilizlere güven olmayacağını, silahlanmazlarsa ve mücadele etmezlerse var olamayacaklarını anladıkları bir süreç haline gelmiş ve bir yeraltı silahlı örgütü olan ve sonrasında İsrail Savunma Bakanlığının temelini oluşturan Hagana, belirgin bir halde ortaya çıkmaya ve oluşmaya başlamıştır. Burak Duvarı olaylarıyla beraber Arap ayaklanmalarını bastırmaya çalışan İngilizler bir göz dağı verme aracı olarak idama başvurmuş ve 17 Haziran 1930 tarihinde Akka Hapishanesi'nde Halilli

⁴⁵ Maher Charif, "Tisun, Amen ala Hebbet'ül Burak", Institute for Palestine Studies, <https://www.palestine-studies.org/ar/node/236017>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

⁴⁶ Tom Segev, *One Palestine Complete*, (New York: Henry Holt and Company, 2000), 326.

⁴⁷ al-Buraq Disturbances, 15-29 August 1929", Institute for Palestine Studies, <https://www.palestine-studies.org/en/node/1651525>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

⁴⁸ Segev, a.g.e., 285.

Muhammed Camcum, Halilli Atta el-Zir ve Safad doğumlu Fuad Hicazi'yi idam etmiştir.⁴⁹ Yaklaşık 26 idam kararı verilmişken halktan gelen tepki üzerine yalnızca 3 kişi idam edilmiştir. Manda döneminde Arap milliyetçilerin önde gelen isimlerinden olan Nabluslu İbrahim Tukan'ın idamlar hakkında yazdığı "3 Kızıl" şiiri Filistin kolektif hafızasının önemli bir mirası haline gelmiştir.⁵⁰

1.3.3. Heyetler ve Partiler (1930-1939)

1929 Burak Duvarı olayları ile Filistin meselesi yeni bir safhaya geçmişti; İngiltere, Filistinli Araplar ve Yahudiler için bir bakıma saflar netleşmiş gerek siyasi partileşmeler gerekse silahlanmalar başlamıştı. 1920'lerde faaliyetleri ve sergilediği duruş ile Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseyni'nin halk nezdindeki popülaritesi artmıştı. Halk Müftünün başlattığı girişimlere teveccüh göstermiş ve söylediklerini dikkate almıştır; böylece 1936 Grevi gibi Filistin tarihinin en önemli gelişmelerinden birinin yaşanmasında büyük rol oynamıştır. Müslümanlar nezdinde Müftünün popülaritesi artarken Yahudiler arasında da David Ben-Gurion yükselişe geçmiş ve istediğini almak için tüm siyasi ve diplomasi yeteneğini sarf etmeye başlamıştı ancak onu ılımlı bulan Ze'eb Jabotinsky gibi daha radikal isimler yeraltı silahlanma örgütleri kurmaya girişmişlerdir. Her iki tarafında harekete geçmesi ve frenlenemez bir duruma erişmesi 1930'lar Filistini'ni İngiltere için en zorlu sahalardan biri haline getirmiştir.

1.3.3.1. 1931 İslam Konferansı

Filistin'e Yahudi göçlerinin artışı, İngiltere'ye yönlendirilen heyetlerin cevapsız kalışı ve vaatlerin teker teker yok oluşu; Kudüs Müftüsü ve Yüksek İslam Meclisi Başkanı Hacı Emin el-Hüseyni önderliğinde tüm İslam ülkelerinin davet edildiği bir konferansın düzenlenmesini gündeme getirmiştir. 1929 Burak Duvarı olaylarında Müftünün tepkisi İslam dünyasında güvenilirliğini artırmış ve Hindistan Hilafet Hareketi Başkanı Şevket Ali'nin ve Tunuslu Düşünür ve Siyasetçi Abdülaziz es-Sealebi'nin desteği ile konferans gerçekleşmiştir. Aynı dönemde İngiltere işgali altında bulunan Hindistan Müslümanları

⁴⁹ "Vahid ve Tisun Amen ala'l Selaseti'l Hamra", Wafa Palestine News& Info Agency, <https://www.wafa.ps/Pages/Details/26417>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

⁵⁰ "İbrahim Tukan", Wafa Palestine News& Info Agency, <https://info.wafa.ps/persons.aspx?id=380>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

konferansa büyük ilgi göstermiştir. Ancak İslam ülkelerinin yeniden bir araya gelme fikri herkeste farklı korkular yaratmış ve konferansın engellenmesi için türlü yollar denenmiştir. Bu müdahalelerin başında her ne kadar konferansa resmi olarak izin verse de İngiltere ile Yahudiler bulunmaktaydı.

Konferansın arka planını, yaşanan zorlukları ve davet edilen müfekkirlere ile yürütülen yazışmaları not alan es-Sealebi çok önemli bilgiler sunmuştur. İngiltere konferansa destekmiş gibi görünse de resmi heyetlerle arkadan görüşmeler sağlayarak resmi katılımı engellemeye, Yahudiler ise “Müftü hilafeti geri döndürmeyi çalışıyor” söylemini yayarak konferansı başarısız kılmaya çalışmıştır.⁵¹ Bu sebeple Türkiye, Mısır, Suudi Arabistan başta olmak üzere pek çok ülke büyük tepki vermiş ve destek Daily Telegraph'den gelmiştir.⁵² Konferansın düzenlenmemesi için İngilizler ve Yahudiler Araplar arasındaki iç anlaşmazlıklardan yararlanıp aralarında daima çekişmeler olan el-Hüseyni ve en-Neşâşibi ailesinin uyuşmazlığından faydalanarak en-Neşâşibi ailesine konferans karşıtı propaganda yaptırıyor.

Konferansın ana amacı Kudüs'te bir İslami üniversite ile Hicaz Demiryollarının hayata geçirilmesi gibi İslam dünyasının geneline hitap eden noktalar olsa da ⁵³ konferans aleyhine yürütülen propagandalar sebebiyle katılım sınırlı kalmış bu genel kapsamı karşılayacak ülke temsiliyetine ulaşamamıştır. Konferansın tafsilatlı bir nüshasının yayınlanmasıyla beraber 1933 Mart ayında Araplara hitaben bir beyanname yayınlanmıştır. 6 Ekim 1933'te, Musa Kazım el-Hüseyni başkanlığında toplanan komisyon başta Kudüs, Hayfa ve Yafa olmak üzere bütün Filistin'de genel grev ve boykot ilan edilmesi kararlaştırılmış ve Araplar, 13 Ekim 1933 günü Kudüs'te bir gösteri düzenlemiştir.

1.3.3.2. Beyaz Kitap

Koloniler Dışişleri Bakanı Lord Passfield tarafından hazırlanan ve 1 Ekim 1930'da yayınlanan Beyaz Kitap, bir hükümet politikası belgesidir. Shaw Komisyonu Raporu ve

⁵¹ Abdülaziz es-Sealebi, *Halfiyati'l Mutemer'il İslami bi'l Kuds (1931)*, (Amman: Ürdün Haşimi Krallığı Kültür Bakanlığı Yayınları, 2018), 32.

⁵² es-Sealebi, a.g.e., 33.

⁵³ Yasin Beyaz, “1931 Genel İslam Kongresi'nin İslam Dünyasına Etkileri ve Türkiye'deki Yansımaları”, *Journal of Islamicjerusalem Studies*, S.18(1), (2018), 46.

Hope Simpson Raporu'nun sunduğu önerilere binaen 1929 yılında yaşanan olayların kökenini belirlemek adına bir politika sunan Beyaz Kitap, 1922'de Churchill tarafından yayınlanan rapordan farklılaşmaktadır. Beyaz Kitap, Filistin'e Yahudi göçünün yanı sıra toprak satın alınmasına önemli kısıtlamalar getirmiştir. Belge ayrıca İngiltere'nin Filistin mandası kapsamında hem Yahudilere hem de Araplara karşı eşit yükümlülüğünü vurgulayarak, her iki tarafın taleplerini doğrudan yansıtmaktan kaçınmıştır. Araplar tarafından ufak itirazlar ile kabul görse de belge, Yahudiler tarafından doğrudan reddedilmiş ve İngilizlere karşı söylemler sertleşmiştir. İngiltere'nin Filistin meselesine çözüm sunmak için attığı adımlar içerisinde Arapların görüşlerini kısmi de olsa benimsediği tek belge Passfield'in Beyaz Kitabı olmuştur. Diğer bir deyişle Cleveland'ın da ifade ettiği gibi "İngiltere'nin manda dönemi boyunca oynadığı denge politikası ya da kararsızlıkları Beyaz Kitabın yayınlanması ile ortaya çıkmıştır."⁵⁴ Passfield Beyaz Kitabı'nın bir sonucu olarak, Yahudi göçüne dair sınırlandırmanın boyutu artmış ve önceki dönemlere göre daha katı sınırlamalar başlamıştır.

Dünya çapındaki Yahudi örgütlerinin İngiliz karşıtı artan protestoları, Kudüs'teki İngiliz politikasının bir kez daha netleşmesine neden olmuştur. Zira bu protestolar 13 Şubat 1931 tarihli MacDonald Mektubu'nun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Mektupta Başbakan Ramsay MacDonald, Chaim Weizmann'a teşvik sağlayacağını kaleme almıştır.⁵⁵ Böylece Filistin'deki diğer grupların çıkarlarını korurken aynı zamanda Yahudiler için daha fazla yerleşim olanağı sağlanacaktı. Passfield'in Beyaz Kitabı ile İngiltere'den yeniden umutlanan Araplar MacDonald'ın bu mektubunu kara mektup olarak isimlendirmiş ve çözümün istedikleri gibi olmayacağını bir kez daha anlamıştır. Ocak 1939'da Kraliyet Savunma Komitesi toplantısı sonrasında yayınlanan rapor MacDonald Beyaz Kitabı'na dayanak oluşturmuştur. Öyle ki Haziran 1939'da Montgomery ordusunun Arap ayaklanmasını tamamen bastırmasıyla alakalı ilgi çekici bir ifadeye yer verilmiştir: "İsyan tamamen ve son noktasına dek durdurulmuş durumda. Ülkede öylesine güçlü bir noktadayız ki bundan böyle bu türden hareketlerin bir daha olması muhtemel

⁵⁴ Cleveland, a.g.e., 274.

⁵⁵"The Passfield White Paper", Jewish Virtual Library, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-passfield-white-paper>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

değil...”⁵⁶ Aynı şekilde Montgomery şu ifadeleri de eklemektedir: “Yahudiler Arapları katlediyor, Araplar da Yahudileri. Şu anda Filistin’de olan bu. Öyle görülüyor ki bu durum daha uzun yıllar boyunca değişmeyecek.”⁵⁷

Koloniler Dışişleri Bakanı Malcolm MacDonald tarafından hazırlanan ve 21 Mayıs 1939’da yayınlanan Beyaz Kitap, 10 yıl içinde Filistin’de Araplar ve Yahudilerin hükümeti paylaşacağı bağımsız bir devletin kurulmasını önerdi. Aynı şekilde Filistin’e yapılacak Yahudi göçlerinin sınırlandırılmasını ve kota konulmasını da içeriyordu. Beyaz Kitap’ın yayınlanması ile İsrail’in ilk Başbakanı olan ve Hagana’nın önemli bir unsuru olan Ben-Gurion tarihi cümlesini sarf ederek II. Dünya Savaşı’na kendilerine ihanet eden İngiltere safında nasıl girmeleri gerektiğini şu sözlerle belirtmişti: “Bu savaşta Beyaz Kağıt yokmuş gibi Büyük Britanya’yla birlikte savaşacak, savaş yokmuş gibi de Beyaz Kağıt’la mücadele edeceğiz.”⁵⁸

1.3.3.3. Peel Komisyonu

Peel Komisyonu, 1936’da Arap Ayaklanmasının başlamasının ardından Filistin’deki durumu araştırma ve İngiltere’nin gelecekteki politikalarına ilişkin öneriler sunmak için hazırlanmıştır. İngiliz Parlamentosu tarafından görevlendirilen Lord Peel, öncelikle Chaim Weizmann olmak üzere Yahudi siyasi önderlerle görüşmüş, Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseyni ile bazı Arap siyasi liderlerinin de görüşlerini almıştır; grev ve ayaklanmaların başladığı dönemde gelen komisyon esasında manda yönetiminin bitirilip ikili devlet kurulması önerisini sunmuştur.⁵⁹ Peel’in genel olarak sunduğu ikili devlet fikri Araplarca reddedilse de Yahudiler fikri onaylamış ancak bölüm oranından tatmin olmamıştır.⁶⁰ Peel Komisyonunun öneri ve çalışmalarını bir sonraki yıl bölgeye gelen Woodhead Komisyonu takip etmiştir.

⁵⁶ Marsel Russo, Bir Utanç Belgesi 1939 Beyaz Kitabı, (Şalom Gazetesi:2016), <https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/99644/bir-utanc-belgesi-1939-beyaz-kitabi>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

⁵⁷ Russo, a.g.e, <https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/99644/bir-utanc-belgesi-1939-beyaz-kitabi>.

⁵⁸ Cleveland, a.g.e., 289.

⁵⁹ Cleveland, a.g.e., 287.

⁶⁰ Cleveland, a.g.e., 287.

1.3.3.4 Büyük Arap Ayaklanması (1936-1939)

Filistin'in bağımsız bir İslam ülkesi olması için ilk harekete geçen Arap din alimi ve vaizi İzzeddin el-Kassam'ın 20 Kasım 1935'te öldürülmesinin ardından tüm Arap kesimleri ses çıkarmaya ve ayaklanmaya başlamıştır. İrgun örgütüne bağlı iki şoförün öldürülmesine karşın Yahudiler de iki Filistinliyi öldürmüştür.⁶¹ Kudüs Müftüsü ve Yüksek İslam Meclisi Başkanı Emin el-Hüseyini başkanlığında 25 Nisan 1936 tarihinde Yüksek Arap Komisyonu oluşturulmuş ve Filistin genelinde grevin yayılması için 16 Mayıs 1936 tarihini *Filistin Günü* olarak ilan edilmiş ve tüm Filistin'e genel grev çağrısında bulunulmuştur.⁶² Grevi bastırmak için saldırıları ve işkenceleri artıran İngilizler aynı zamanda Yahudiler ile de işbirliği yaparak ayaklanmayı bastırmayı çalışmıştır. Eylül 1937'de İngilizler sıkıyönetim ilan ederek Yüksek Arap Komisyonunu feshetmiş ve Filistinli pek çok yetkili tutuklamıştır. İngiltere'ye göre kimi verilerde ayaklanma sırasında 5.000'den fazla Arap öldürüldü, 15.000'i yaralandı ve 5.600'ü hapsedildi.⁶³ İngilizlerin Kudüs müftüsü olmasını sağladığı ve Arapların temsilcisi olarak gördüğü Emin el-Hüseyin ise İngilizlerin tutuklama kararının ardından ülkeyi terk etmiştir.

Anlaşma ve çözüm için Arapları temsilen Peel Komisyonu ile masaya Hacı Emin el-Hüseyini otursa da komisyon raporundan iki devletli çözüm önerisi çıkmıştır. Peel raporu ve iki devletli çözüm vurgusu Woodhead Komisyonu ve Beyaz Kitap tarafından da devam ettirilmiştir. Ancak II. Dünya Savaşı'nın tehlike çanları Avrupa'da çalarken İngiltere Arap ülkelerini karşısına almayı tamamıyla göze alamadığından Woodhead Raporu ve 1939'da yayınlanan Beyaz Kitap ile denge politikasını sürdürmüş ve tekliflerini Yahudilerin aleyhine çevirerek, Yahudiler için büyük bir şaşkınlığa neden olmuştur. Öyle ki teklifi Filistin'de çözemeyen heyet 1939'da Londra'da bir yuvarlak masa toplantısı gerçekleştirmiştir.⁶⁴ Bu süreçte İngilizler Yahudilerin silahlanmasına ve

⁶¹ Alex Winder, "Es-Sevra'l Arabiyye'l Kubra fi Filistin: 1936-1939", (Interactive Encyclopedia of the Palestine Question),

<https://www.palquest.org/ar/highlight/288/%D8%A7%D9%84%D8%AB%D9%88%D8%B1%D8%A9%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%A8%D8%B1%D9%89%D9%81%D9%8A%D9%81%D9%84%D8%B3%D8%B7%D9%8A%D9%86D8%8C-1936-1939>. Erişim Tarihi 06/05/2023.

⁶² Winder, a.g.e. Palquest.

⁶³ "The Arab Revolt", Britannica, <https://www.britannica.com/place/Palestine/The-Arab-Revolt#ref478974>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

⁶⁴ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988)*, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 1994) 201.

saldırılarda aktif rol almasına daha da olanak sağlamış ve Araplar aleyhine tüm eylemleri adeta desteklemiştir. Büyük bir direniş gösteren Filistinlilerin İzzettin Kassam tugayları gibi farklı silahlı direniş örgütlerinin ilk nüveleri de bu dönemde filizlenmeye başlamıştır. David Ben-Gurion İzzettin Kasam silahlanmasının ve şehadetinin Filistin hafızası için ne demek olduğunu çok iyi anlamıştı; Kassam Filistin'in ilk şehidiydi ve Filistin için bir direnişe dönüşecekti, Che Guevera benzeri bir hikaye başlayacaktı.⁶⁵ Aynı şekilde Ben-Gurion yaşananların farkındaydı söylemleri her ne kadar uzlaşmacı olsa da aslında Arapların ve Siyonistlerin aynı şeyi yani Filistin'i istediğini ve sorunun en temelde olduğunu biliyordu.⁶⁶

1.3.4. Dünya Tarihi Dönüşüyor

Peel Komisyonunun sunduğu taksim planı 1940'larda yerini almış, Yahudiler silahlanmış yeraltı örgütleri sayısı artmış ve Filistinli Araplar İzzettin Kassam ve 1936 Arap Ayaklanması sonrası yalnız Siyonistleri değil İngilizleri de düşman olarak karşısına almıştır. Kassam sonrası silahlanmaya çalışan Filistinlilerin gücü hiçbir zaman Yahudilerin sahip olduğu maddi destek ve imkan seviyesine çıkamamıştır. Siyonistler bölünme planı sonrası bir nevi Filistinli Arapları bir kenarda bırakarak diğer Arap devlet başkanları ve önemli simalar ile görüşmeye çalışmıştır.⁶⁷ İngiltere ise Avrupa'da yaşanan Holokost ve Hitler sonrası ile bölgesel, küresel ve Avrupa odaklı yeni bir siyaset çizmeye girişmiş ve II. Dünya Savaşı sonrası yeni küresel güçleri hesaba katarak hareket etme mecburiyetinde kalmıştır.

1.3.4.1. II. Dünya Savaşı

1939-1945 arası cereyan eden ve Almanya'nın Polonya işgali ile başlayan II. Dünya Savaşı ile İngiltere'nin Filistin meselesi kısmen rafa kalkmış kısmen de miadını doldurmuştur. Tarihin en yıkıcı savaşlarından biri olan II. Dünya Savaşı yılları en büyük yıkım Avrupa, Japonya, Amerika ve Sovyet'te yaşanmıştır. Hitlerin intiharı, Almanya'nın Avrupa'ya ve Sovyet'e teslim oluşu, Amerika'nın Japon şehirleri Hiroşima

⁶⁵Ari Şavit, *Vaat Edilmiş Topraklarım*, trc. Serpil Açıkalin Erkorkmaz, (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2015), 79.

⁶⁶ Avi Shalim, *Filistin'i Bölüşmek*, trc. Muttalip Tütüncü, (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 54.

⁶⁷ Shalim, a.g.e., 55.

ve Nagazaki'ye 100.000 üzerinde sivil öldüren atom bombalarını atmasıyla savaş 1945'te sona ermiştir.⁶⁸ I. Dünya Savaşı'nda ve sonrasında büyük darbeler alan Araplar bir diğer darbeye de Büyük Arap ayaklanmasında maruz kalmış ve bu günleri pek fazla zayıf ve umutsuzluk ile geride bırakan Filistinli Araplar için ellerinde iki devletli bir çözümden başka bir şey kalmamıştır. Aynı şekilde Arap ayaklanmalarında kendi milisleri ve kurdukları silahlı örgütler ile İngiltere'nin yanında omuz omuza yer alan Yahudiler Beyaz Kitap ile gelen İngiltere teklifinin şaşkınlığını üzerinden atamasa da II. Dünya Savaşı'nı kendi tarihleri ve kurtuluşları adına son çare ve çıkış yolu olarak görerek savaşta İngiltere safında yer almayı kabul etmiş ve devlet/yurt vaadini savaş sonrasına ertelemiştir. Göç ve toprak meselesini en başından beri canlı tutmaya çalışan Yahudiler, II. Dünya Savaşı yıllarında İngilizlerden ziyade bir diğer müttefiki olan Amerika ile ilişkileri artırmaya başlamıştır.

1.3.4.2. Yahudiler ve Silahlanma

İngiliz manda döneminde bir devlet hayali ile Filistin'e gelen Yahudiler ile İngiltere arasında gerilim Balfour sonrası günbegün artmıştır. Burak Duvarı olayları sonrasında silahlanmaya ve İngilizlerden yavaş yavaş silah ve eğitim almaya başlayan gruplar silahlı teşkilatlanmaların temelini de bu dönemde oluşturmuş; Yahudi Ajansı ve Histadrut, Haganah, İrgun, Palmach, Lehi gibi yeraltı örgütleri ortaya çıkmıştır. İngiltere bir yandan Yahudileri ve Siyonizmi desteklese de yürüttüğü denge politikası Yahudilerin silahlanması ve silahlı saldırılarının artması ile sonuçlanmıştır. Nitekim İngilizler ile Arapların gözünü korkutmak ve devlet planının suya düşmesini engellemek için Yahudiler, Kudüs gibi pek çok şehirde patlama operasyonları yürütmüştür.

Öyle ki *London Times*'da 18 Şubat 1944'te neşredilen Dr. Weizmann'ın Yahudi şiddetini kınayan mektubu Filistin'deki İngiliz yönetimi tarafından sansüre uğramış, İrgun ise kendine özgü yöntemleri uygulamayı sürdürmekten çekinmemiştir⁶⁹. Aşkenaz Yahudilerinin tarih sayfasında yitip gitmiş Hazar Türkleri olduğunu ileri süren ve bir Rus Yahudisi olan Arthur Koestler'in *Promise and Fulfillment* adlı eserinde dile getirdiği

⁶⁸Süleyman Seydi, "İkinci Dünya Savaşı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. Ek-1 (Ankara: TDV Yay., 2020) 631-634.

⁶⁹ Yusuf Besalel, İngiliz Mandası Döneminde Filistin'de Yahudilerin Mücadelesi (Şalom Gazetesi:2017), <https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/103152/ingiliz-mandasi-doneminde-filistinde-yahudilerin-mucadelesi>, Erişim Tarihi 06/05/2023.

üzere Ağustos 1944'te ülkeyi terk etmekte olan ve Struma felaketinden sorumlu görülen Yüksek Komiser Sir Harold Mac-Mihael'in hayatına kasteden bir suikast düzenlenmiştir. Eylül ayında dört polis istasyonuna saldırılmış ve bir polis memuru öldürülmüştür. Ekim ayında ise İngiltere'nin Ortadoğu Bakanı Lord Moyne, Kahire'de iki genç İrgun üyesi tarafından öldürülmüştür.

İsrail'in ilk Başbakanı ve kurucusu David Ben-Gurion, İsrail'in ilk Cumhurbaşkanı Chaim Weizmann, ikinci Cumhurbaşkanı Yitzhak Ben-Zvi, İsrail'in kurulmasında büyük bir rol oynayan politikacı ve gazeteci Vladimir Jabotinsky, Likud'un kuruculuğunu yapan ve Nobel Barış Ödülü alan İsrail'in altıncı Başbakanı Menahem Begin, İsrail tarihinde ve Altı Gün Savaşları gibi pek çok kritik savaşta büyük rol oynayan Moşe Dayan, Oslo Anlaşması sonrası Nobel Barış Ödülü alan ve İsrail'in beşinci Başbakanı olan İzak Rabin, Sabra ve Şatilla katliamından sorumlu tutulan, Savunma Bakanı olarak öne çıkan, İsrail'in on birinci Başbakanı Ariel Şaron gibi İsrail'in kurucu isimlerinden pek çoğu Hagana ve İrgun gibi silahlı teşkilatlarda büyük ve aktif bir rol oynamıştır. Nitekim bu teşkilatlanmalar sonrasında birer devlet organına dönüştürülmüştür.

1.3.4.3. Kastal Savaşı

3-4 Nisan 1948'de Hagana'nın silahlı bir grubu Kastal köyüne gece baskın gerçekleştirerek köyü kuşatma altına almış ve etnik katliam başlatmıştır, elinde yeterli silah gücü olmadığı için Suriye'den destek istese de bir destek gelmediğini gören Komutan Abdülkadir el-Hüseyni 8 Nisan'da şehit düşmüş ve Kastal, silahlı Yahudi örgütleri tarafından yeniden ele geçirilmiştir.⁷⁰ Ancak bu tarihte kuşatılan ve ahalisi yerinden edilen tek köy Kastal değildi aynı sene 400'ün üzerinde köy boşaltılıp, aileler katledilirken tarihe en kanlı katliam olarak Deyr Yasin Katliamı geçmiştir.⁷¹ Tam ölüm ve yerinden edilme sayısı kaynaklarda farklılık gösterse de uygulanan vahşet ve Filistinlerin yerlerinden edilmesi için salınan korku herkese etki etmiştir, 1948 sonrası bölge ve tüm dünya için yeni bir başlangıcın habercisi olmuştur.

⁷⁰ *Muareket'ül Kastal ve Istiḥadi Abdülkadir el-Hüseyni, Majallat'il Dirasat'il Filistiniyye* Sy.34 (1998), 47.

⁷¹ "Muareket'ül Kastal ve Meczerat'il Deyr Yasin", Institute for Palestine Studies, <https://www.palestine-studies.org/ar/node/1649937>. Erişim Tarihi 06/05/2023.

1.3.4.4. İsrail'in Kuruluşu

Hayfa'dan 14 Mayıs 1948'de sessizce ayrılan İngiliz Yüksek Komiseri General Alan Cunningham'ın gidişi John Marlowe'nın çalışmasında şu şekilde kaleme alınmıştır: “İngiliz bayrağı indirildi ve Filistin'deki İngiliz yönetimi, bir idamın hızıyla ve gece geçen bir geminin sessizliğiyle sona erdi.”⁷² Cunningham arkasında patlamaya hazır bir bomba bıraktığının son derece farkındaydı. Tüm bu hareketli dönemler, İngilizlerin iki tarafa ayrı vaatlerde bulunarak yürüttüğü stratejik ve pragmatik sürecin Yahudilere sunulan vaatlerin gerçekleşmesiyle tamamlanmış ve İngiltere devlet tesisinde oynadığı rol ile İsrail'in vazgeçilmez savunucusu olmuştur. Haksızlık, ihanet, öfke, saygısızlık duyguları ile can veren Filistinliler, topraklarının ellerinden yitip gitmesine tanıklık etmiştir. 1935'te Kudüs'te doğan ve Kudüs'ten zorla yerinden edilen ailelerden olan Karşılaştırmalı Edebiyat Profesörü ve Teorisyen Edward Said'in Yersiz Yurtsuz adlı eserinde belirttiği üzere, yersiz ve yurtsuz bir milletin oluşturulduğu dönem olarak tarihe geçmiştir. Ancak İngiltere'nin asıl isteği ne bir Yahudi devleti kurmak ne de bir Yahudi devleti kurulmasını engellemektir; İngiltere'nin asıl istediği bağımsız bir Filistin devleti kurulmasını engellemektir.⁷³ II. Dünya Savaşı sonrası Amerika'nın tarih sahnesinde yerini almasıyla ve Siyonistlerin gayretleriyle Amerika, Siyonizmin yeni temsilcisi haline dönüşmüştür. Halefi olarak Ürdün'ü bölgede geride bırakan ve Siyonistler ile Kral Abdullah'ın işbirliğiyle ancak var olacak bir Filistin üreten İngiltere, Filistin meselesini 1947'de Birleşmiş Milletlere (BM) devretmiştir.

Arapların BM'ye sundukları öneriler ise 21 aleyhte, 20 lehte ve 13 çekimsiz oyla reddedilerek, Filistin halkının kendi geleceğini belirleme hakkı elinden alınmıştır.⁷⁴ Bunun üzerine BM Genel Kurulu, Filistin meselesinin çözümü için Birleşmiş Milletler Filistin Özel Komitesi (United Nations Special Committee on Palestine –UNSCOP) kurulma kararı almıştır.⁷⁵ BM'nin tasarısına göre Filistin'de kurulacak ikili devlette Arap devleti %42.88'ini, Yahudi devleti ise %56.47'sini teşkil etmekteydi.⁷⁶ Filistinli Araplar

⁷² John Marlowe, *The Seat of Pilate: an Account of the Palestine Mandate* (Cresset Press, 1959), 252.

⁷³ Shalim, a.g.e., 21.

⁷⁴ Turgay Murat, “İsrail Devletinin Kuruluşu ve Türk Basınına Yansımaları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29, sy 2 (Temmuz 2019); 456.

⁷⁵ Murat, a.g.e., 456.

⁷⁶ Murat, a.g.e., 457.

ve komşu Arap ülkeleri bu bölünmeyi reddederken BM genel kurulda oylamaya giderek 181 sayılı kararı onaylamıştır. Bu karara göre bir Yahudi bir de Arap devleti kurulması, Kudüs'ün uluslararası bir statükoya sahip olması, iki devlet için ulaşım ve ticaret yolları tasarlanması ve 5 ülkeden oluşan bir Filistin Komisyonu kurulması planlanmıştır. Böylece 14 Mayıs 1948 tarihinde Yahudiler için Filistin topraklarında bir devlet inşası BM eliyle tamamlanmıştır.

2. BÖLÜM: ANILARIN İZİNDE İNGİLİZ MANDA DÖNEMİ KUDÜS'Ü: VASIF CEVHERİYYE

Vasıf Cevheriyye 1897'de Kudüs'te dünyaya gelmiş ve 1972'de Arapların büyük felaket olarak nitelendirdikleri ve zorla yerlerinden edildikleri *Nekbe*⁷⁷ döneminde Beyrut'a iltica ederek orada vefat etmiştir. Kudüs'ün önde gelen Arap Ortodoks ailelerinden biri olan Cevheriyye ailesine mensup Vasıf Cevheriyye, manda süresince farklı memuriyetlerde bulunarak ve Kudüs'ün bilinen sanatçılarından biri olarak hayatını sürdürmüştür. Ebeveynleri de Kudüslü olan Cevheriyye'nin annesi Helena Brekat babası ise George Cevheriyye'dir. Kudüs Belediye Meclisi'nde üye olan George Cevheriyye bunun yanı sıra kendi özel işini sürdürerek ipek üretiminde çalışmıştır.⁷⁸ Aynı zamanda bir kahve/kulüp açmış, resim sanatıyla ve müzikle yakından ilgilenmiştir. Çalışmamıza konu olan Vasıf Cevheriyye de benzer ilgi ve yeteneklere sahiptir ve görünen o ki bu özellikleri babasından almıştır. Kudüs eşrafından meşhur Hüseyini ailesinin taşradaki işleriyle ilgilenen ve Arapça, Rumca ve Türkçe bilen George, Vasıf'ın anılarında etkili bir yere sahiptir.

Vasıf eğitimini ed-Debea'l Lutheriyye'de, Kudüslü Ortodoks edip, siyasetçi, eğitimci Halil Sekakini'nin kurduğu el-Medrese'l Dusturiyye'de ve 1899'da St. George Katedrali'nin bitişiğinde kurulan, birçok önemli mezun veren ve başlangıçta bir erkek okulu olarak faaliyete geçen St. George'da tamamlamıştır. Babası Arapçasının gelişmesi için Kur'an eğitimine teşvik etmiş ve Osmanlı döneminin en önemli udi isimlerinden biri olan Şeyh Ömer el-Badeş el-Halebi'den ud dersleri almasını sağlamıştır.⁷⁹ I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusuna seferberlik kapsamında katılan Cevheriyye Kudüs bölümünde ve Ölü Deniz alayında yer almış, İngiliz manda idaresi boyunca pek çok resmi

⁷⁷ Arapça orijinali (نكبة) olan İngilizceye Nakba olarak aktarılan ifade Türkçede Nekbe olarak literalize edilmiştir. 1948'de Filistinlilerin zorla yerlerinden edilişi ve bu etnik kıyım literatüre (نكبة) terimi ile girmiş ve karşılık bulmuştur. Mısırlı şair Ahmed Muharrem'in 1930'larda kullandığı kaynaklarda yer alsa da yaygın kullanım Lübnan Amerikan Beyrut Üniversitesi'nde Tarih Profesörü olan Constantin Zureiq'in Mana'l Nekbe isimli kitabı sonrası başlamıştır.

⁷⁸ "Vasıf Cevheriyye", Interactive Encyclopedia of the Palestine Question, <https://www.palquest.org/ar/biography/9764/%D9%88%D8%A7%D8%B5%D9%81%D8%AC%D9%8D%D9%87%D8%B1%D9%8A%D8%A9>. Erişim Tarihi 5 Mayıs, 2023.

⁷⁹ "Vasıf Cevheriyye", Interactive Encyclopedia of the Palestine Question, <https://www.palquest.org/ar/biography/9764/%D9%88%D8%A7%D8%B5%D9%81-%D8%AC%D9%88%D9%87%D8%B1%D9%8A%D8%A9>, Erişim Tarihi 06/05/2023.

görev üstlenmiş ve udi bir sanatkar olarak muhtelif müzik fasılları düzenleyerek dönemin önemli simaları ile ilişki kurmuş, samimiyet tesis etmiştir. Osmanlı son dönemi ve İngiliz Manda dönemi Kudüs'ünde sosyokültürel hayatın ve siyasi gelişmelerin aktarımında bulunan Cevheriyye, anılarıyla döneme ışık tutmuş ve şahsi izlenimlerini, hislerini ve fikirlerini okurlar ile açıkça paylaşmıştır.

2.1. Cevheriyye'nin Anıları

Cevheriyye'nin iki cilt halinde Lübnan menşeli *Institute for Palestine Studies* isimli kuruluş tarafından basılan anıları, son Osmanlı dönemi ve İngiliz manda dönemi olarak ikiye ayrılmış ve ikinci cildi doğrudan Kudüs'ün düşüşü ile başlatılmıştır. Kendisinin farklı yerlerden topladığı fotoğraflar ile oluşturduğu koleksiyonundan paylaştığı fotoğraflarla anılarını zenginleştiren Cevheriyye, dönem tarihinin bir başka açıdan okunmasına olanak sağlamıştır. Aynı şekilde anılarını kronolojik bir dizilimden ziyade olay ya da kişi esaslı paylaşan Cevheriyye, tematik bir yöntem izleyerek okuyucu için olayları anlaşılır kılsa da tarihleri zikretmeyişi yer yer zaman tespitlerinde zorlayıcı bir unsur olmuştur. Bunun yanı sıra genel okuyucuyu hedefleyen rahat bir dil kullanımı tercih ettiği görülen Cevheriyye'nin aktardığı bazı diyaloglarda ve ifadelerde lehçeden (lokal dil) ve Osmanlı Türkçesinden ifadeler kullanması dikkat çekicidir.

Anıların kitaplaşmasında ve editoryal sürecinde destek olan, bir takdim yazısı yazarak oldukça kıymetli bir katkıda bulunan, Georgetown Üniversitesi Çağdaş Arap Araştırmaları Merkezi'nde çalışmalarını sürdüren Prof. Dr. Salim Tamari'nin kitabın takdiminde belirttiği üzere, İngiliz manda yönetimi süresince özelde Kudüs ve Filistin genelde ise bölge ve dünya tarihi ciddi sosyal ve tarihsel değişikliklere tanıklık etmiştir. Cevheriyye'nin tanıklıkları Osmanlı'nın son günlerine ve özellikle de literatürde yer yer boşlukların kaldığı hissedilen 1917-1920 arasındaki yıllara ışık tuttuğu ifade edilmektedir. Bu ifadenin çıkış noktası ise 1917'de Kudüs'ü kaybeden Osmanlı'nın ardından 1921'de resmi İngiliz manda yönetimi kurulana kadarki süre zarfında bir modernitenin, adeta şehri yeniden yapılandırmanın ilk aşaması oluşuydu.⁸⁰

⁸⁰ Vasıf Cevheriyye, *el'Kuds'ül İntidabiyye fi'l Müzekkerati'l Cevheriyye*, *el-Kitab'ül Sani min'el Müzekkerati Musiki Vasıf Cevheriyye*, Ed. Isam Nassar ve Salim Tamiri, (Beyrut: Institute for Palestine Studies, 2005), 11.

Cevheriyye'nin İngiliz manda döneminin ilk haritasını⁸¹ ve Osmanlı son döneminde Kudüs gibi farklı birçok şehre inşa edilen Saat Kulesi'nin İngilizlerce yıkımını, şehir mimari yapısı ve sokakları hakkında bilgi veriş, sosyal hayat, kişiler ve insanlar arasındaki nükteli anıları paylaşması önemlidir. Aynı şekilde Kudüslülerin gündelik hayatta ve sosyal akışlarında yaşanan hadiselerin aralarında nasıl bir deyişe dönüştüğünü gözler önüne sermesi, dönemin önde gelen simalarını aktarması ve o dönemin dini ve siyasi hayatındaki dönüm noktalarına ışık tutuşu da kıymetlidir. Bunların yanı sıra kendisinin bizatihi içerisinde bulunduğu sanat dünyasını okuyucuya tanıtmayı ve en önemlisi kendisi dahil halkın büyük bir kesiminin beklentileri ile yaşadıkları arasındaki hayal kırıklığını ve duygu geçişlerini aktarması literatür için önem arz etmektedir.

Cevheriyye I. Dünya Savaşı dönemini, 1915 Filistin işgalini, açlık ve çekirge istilası yıllarını ve o dönemin çaresizliğini detaylıca anlatmaktadır. Nitekim Halepli sanatçıya ait ve dönemin popüler parçalarında birine dönüşen açlık şarkısı halkın yaşadığı içler acısı tabloyu gözler önüne sermektedir.⁸² Cevheriyye okuyucuya Kudüslü aileleri, karakterleri, kişileri ve özel hayatları, müzisyen kimliği sayesinde eğlence hayatını, Kudüs'ün gündelik akışındaki keyifli kesitleri aktarmaktadır. Memuriyet görevleri ve müzisyen kimliğinin ona sağladığı renkli ve zengin muhiti sayesinde kimlerin Kudüs'e uğradığını, nerelerde kalıp neler yaptığı gibi birçok ayrıntıyla kısacası şehrin, bilhassa sur içinin nasıl bir yer olduğunu tanıma ve dönemin isimleri ve dükkanlarıyla tanışma fırsatı vermektedir. Hakeza İstanbul'da başlayan siyasette cemiyetleşme ve partileşme 1908 itibariyle Filistin'e de yansımaktadır. Yahudilere Filistin'de bir yurt vaat eden Balfour Deklarasyonu'nun Filistin kolektif hafızasında nasıl bir dönüm noktası olduğu ve İngiltere manda döneminin bir işgal olarak nasıl tanımlandığı Cevheriyye'nin anılarında rahatlıkla gözlemlenebilmektedir. Nitekim Tamari de Balfour sonrası Fahri el-Neşasıbi gibi dönemin önder isimlerinin deklarasyona karşı ve Suriye birliği için çağrıda bulunduğunu dile getirmektedir.⁸³ Ancak İngilizlerin sözünün kanun hükmünde olduğunu Filistinli Araplar manda süresince tamamıyla hissetmektedir.⁸⁴

⁸¹ Cevheriyye, a.g.e., 334.

⁸² Cevheriyye, a.g.e., 354.

⁸³ Cevheriyye, a.g.e., 15.

⁸⁴ Beyan Nuheyd el-Hut, *el-Kiyadat ve'l Müessesat Siyasiyye fi Filistin: 1917-1948*, (Beirut: Institute for Palestine Studies, 1986), 66.

2.2. Cevheriyye'nin Anılarından Kesitler

Renkli bir karaktere sahip olan Cevheriyye özel hayatından bazı bölümleri, duygularını ve hayatındaki ilklerin bazılarını okuyucu ile paylaşmaktan çekinmemiş ve doğal olarak ortaya oldukça samimi ve insani yönleri ağır basan bir hatırat ortaya çıkmıştır. Örneğin 1922'de ilk seyahatini gerçekleştiren Cevheriyye Filistin'den pek uzağa gitmemiş, tüm Arap milliyetçilerinin hayalini kurduğu Büyük Suriye'nin bugün iki ana ülkesi olan Suriye ve Lübnan'a ziyarette bulunmuştur. Kendisini Lübnan ve Suriye karşısında *New York'ta bir bedevi* olarak nitelendirerek⁸⁵ seyahatinin detaylarını keyifle aktarmıştır. Aynı şekilde 1920'de vefat eden annesinin ölümünden Cevheriyye'nin ne denli etkilendiği görülmekte, annesinden sonra evin sadece erkek kardeşleri ile bir buluşma noktası olarak kullanıldığı ve akşamları müziklerini icra ettikleri bir meclis haline geldiği anlaşılmaktadır.⁸⁶ Görünen o ki annesinden sonra yaşadığı derin boşluk kendisini evlenme fikrine daha çok itmiş, 1924'te Ortodoks bir Hristiyan olan Victoria ile evlenme kararı almasını sağlamıştır. Cevheriyye anılarında eşini, balayını hatta kendisine düğün yapmadığı için günlerce bitmeyen düğün ziyaretlerini ve takdim edilen hediyelerden büyük bir detayla bahsetmektedir. Öyle ki kimin ne hediye getirdiğini bir liste halinde okuyucuya sunmaktadır. Dönemin evlilik ve düğün ritüellerinin bir parçası olan hediyeleşmeye dair bu liste elbetteki sosyokültürel açıdan son derece kıymetli bir envanter, materyal kültür bağlamında müstakil olarak çalışılmayı hak edecek bir unsurdur. Ayrıca eşi Victoria'nın kültürlü ve birden fazla dil bilmesinden övgüyle bahsederken balayı rotası olarak çizdikleri Mısır yolunda karşılaştıkları Yunan yolcularla iletişimini memnuniyetle dile getirmektedir.⁸⁷ Mısır'ın otellerinin ve trenin yabancı turistler ile dolup taşıdığını ifade etmiş ve Kral Fuad'ın Mısır'ın ilk parlamento açılışına gittiği konvoyu gördüğünü söyleyerek tarihi bir ana tanıklık ettiğini de eklemiştir. Hem kendilerinin balayı rotası olarak Mısır'ı tercih etmesi hem de tüm bu tanıklıklar İngiliz işgali sonrasında dahi Mısır'da yabancı turizminin ne kadar yoğun olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir.

⁸⁵ Cevheriyye, a.g.e., 356-57.

⁸⁶ Cevheriyye, a.g.e., 394.

⁸⁷ Cevheriyye, a.g.e., 398.

Cevheriyye, düğün yapmadıkları için evde misafirlerini gruplar halinde ağırladıklarını ve kimlerin geldiğini tek tek zikrediyor. Öyle ki dönemin insan ilişkileri ve sosyal hayatını tasvir etmek adına her dinden ve her kesimden ismin geldiğini özellikle belirtmektedir. İktisada da değinmeden geçmeyen Cevheriyye, I. Dünya savaşı sonrası Türklerin ardında bıraktığı açlık ve fakirliğin ailelerinin kendilerine bir düğün hediyesi sunmasına dahi mani olduğunu ifade etmektedir.⁸⁸ Hediye verenlerin listesini sunarak Kudüs eşrafından hatta Kudüs Belediye Başkanı Ragıb Neşasıbi, siyasetçi ve Arap milliyetçisi Cemal Hüseyini, Muhyiddin Efendi ve siyasetçi ve Filistin ayaklanmalarının ruhani lideri Musa Kazım Paşa'yı ve İngilizlerden Kudüs idarecisi Ronald Storrs gibi isimleri ve kendilerine verilen hediyeleri detaylıca anlatmaktadır.⁸⁹

Ortodoks patrikhanesine ait bir mülke eşi ve eşinin manevi babası sayesinde taşınan Cevheriyye, bu evi adeta bir müzeye dönüştürmüş ve dönemin parmak ile gösterilecek yerlerinden biri haline gelmesi için çok emek sarf etmiştir. Nitekim hatıraları Nekbe sonrası yitip giden bu ev için verdiği emeği çok güzel yansıtmaktadır.⁹⁰ Mısır'dan şarkıcı Abdülgani Kudüs'e gelince Cevheriyye, başından geçen bir emlak ve iftira hadisesini aktarmış ve bu emlak işinin kendisine ek bir gelir kapısı açtığını belirtmiştir. Görünen o ki bu ek iş sayesinde memur- müzisyen Cevheriyye komisyonculuktan kazandığı paralar ile hayatını daha müreffeh hale getirmiş, çocuklarını evlendirip koleksiyonuna yeni şeyler katarak zenginleştirmiştir.⁹¹ Koleksiyonuna adeta gözü gibi bakan Cevheriyye'nin geride bırakırken çok zorlandığı evi/müzesi ile ilgili bir yazıyı İbrani Üniversitesi Arkeoloji kısmından bir profesörün, 1945'te *Palestine Post* gazetesinde kaleme alması koleksiyonun önemi ve mahiyetine dair bir fikir vermektedir.⁹² Bunların dışında Cevheri'nin şahitlikleri Ortodokslara ait mülklerin kimi papazların elleri ile fahiş fiyatlar ile Yahudilere satışının yapıldığına ve şehrin suretinin İngiliz manda döneminde tamamıyla değiştiğini ve dönüştüğünü göstermektedir. Ona göre şehir artık meskenlerin arttığı bir hale dönüşmüştür.⁹³

⁸⁸ Cevheriyye, a.g.e., 401.

⁸⁹ Cevheriyye, a.g.e., 402- 403.

⁹⁰ Cevheriyye, a.g.e., 405.

⁹¹ Cevheriyye, a.g.e., 584.

⁹² Cevheriyye, a.g.e., 572.

⁹³ Cevheriyye, a.g.e., 408.

2.3. Manda İdaresinde Cevheriyye

Filistin'in ilk işgal yıllarında Osmanlının kurduğu çoğu sistemi ve işleyişi sürdüren İngilizler, hükümet memurlarını o dönem Osmanlı okullarından mezun olanlardan seçmiştir.⁹⁴ Cevheriyye ise memuriyete manevi babası olarak nitelendirdiği Hüseyin el-Hüseyini vasıtasıyla girmiş ve Nekbe dönemine kadar pek çok muhtelif görev üstlenmiştir. Örneğin ortalama bir seviyede sahip olduğu İngilizcesini ilerletmiş, çevirilerde kullanmış ve tercümanlık görevi dahi üstlenmiştir.⁹⁵ 1920'de İngiliz hükümetinin kurulması, idarenin başına bir Yahudi ve Siyonizm destekçisi Herbert Samuel'in geçmesi ve hükümet görevlerine Yahudilerin hızla yerleştirilmesi Kudüslüler de Balfour sonrası başka bir şok etkisi yaratmıştır. Cevheriyye şaşkınlık ve endişesini şu kıyaslama ile aktarmaktaydı: "...Osmanlı dönemi ve zulmü geride kaldı derken Siyonist Yahudi bir Yüksek Komiserin yönetimi altına girdik...kalbimiz sıkışmaya, korkmaya başlamıştık."⁹⁶ Halkın tepkisini göstermek adına sosyal hayattan bir kesiti de okuyucularına sunmaktadır: Herbert Samuel Burak Duvarı'na ziyarette bulunmak için resmi aracını kullanmış, San John Otelinde kıyafetlerini değiştirerek dini kıyafetlerini giymiş ve Başhahamla birlikte Eski Şehir'de dolaşmaya başlamıştır. Eski Şehir esnaflarında hırdavatçı Ebu Ayd ed-Delal hariç herkes Herbert Samuel'in Yahudi olduğunu bildiğinden kepenkleri indirip İngilizlerin bu kararına karşı tepkilerini göstermiştir. "Türklerden kurtulup İngilizlerin gelişini büyük bir sevinç ile karşılayan Ebu Ayd ed-Delal, Samuel'in Yahudi olmasından bihaber Başhahamın halıya basmasını engellemiş ve bu Yahudiyi uzaklaştıran" demiştir. Böylelikle, Herbert Samuel'in aslında Siyonist bir Yahudi olduğunu bilmeyişi ortaya çıkmıştır.⁹⁷ Ebu Ayd ed-Delal gibi pek çok Kudüslü Balfour ve saldırılar sonrası İngilizlerin gerçek emellerini anlamış ve bir bakıma Osmanlı yönetimini arar hale gelmiştir.

Storrs döneminde ve yeni bir sistem oluşturana kadar Osmanlıdan kalma işleyiş ve yöntemleri kullanan manda yönetiminde, Kudüs Paşası olarak da bilinen İngiliz Yüksek Komiser Edward Keith-Roach, yeni bir sayfa açmış hem idarede hem de işleyişte farklılıklara gidilmiştir. Bu durum Cevheriyye'nin bir hayli canını sıkmış çok fazla

⁹⁴ Cevheriyye, a.g.e., 314.

⁹⁵ Cevheriyye, a.g.e., 312.

⁹⁶ Cevheriyye, a.g.e., 339.

⁹⁷ Cevheriyye, a.g.e., 340.

mesaiye kalmaları gerektiği ve hayatlarının ofis olduğunu dile getirmiş hatta bu durumla ilgili müzisyenliğini kullanıp bir şiir/şarkı kaleme almıştır.⁹⁸ Mısır'ın bir İngiliz sömürgesi oluşu, Mısır ile olan bağlantı, Mısır parası kullanma devrine son verilmiş ve Filistin'de kendi paralarını kullanma sevinci kursaklarında kalmıştı; Filistin'de basılan paranın arkasına Filistin isminin yanına İbranice parantez içinde (İsrail toprakları) yazılmıştı. Bu durumun onda yarattığı acıyı Cevheriyye şu sözlerle aktarmaktaydı:

“Maalesef Araplar olarak bu parayı kabul etmek ve kullanmak zorunda kaldık. Bu bir nevi Filistin'in İsrail olduğunu kabul etmeyi ve bu parayı manda yönetiminin sonuna kadar 15 Mayıs 1948'e kadar kullandık. Bu durumu Filistinli Araplar ise şu kasidenin ilk beytini söyleyerek dile getiriyordu:

‘Şayet düşmanım hükümdarım ise ne yapayım / Kime acımı söyleyeyim kime şikayetçi olayım’⁹⁹

Manda yönetimi başlangıcında Osmanlı sistemi ile devam eden İngiltere, 1928'de sunduğu tasarıyı 1929'da hayata geçirerek Filistin genelinde vergi sisteminden detaylı emlak vergisine geçişi gerçekleştirdi. Mal tespit ve değer biçme komisyonuna geçen ve uzun yıllar burada çalışan Cevheriyye bu geçişi ve yeni sistemi detaylı bir şekilde aktarırken dikkat çekici bir yorumda bulunmaktaydı: Görev vesilesiyle pek çok eve girip çıktığını belirten ve farklı detaylara bu iş vesilesiyle eriştiğini dile getiren Cevheriyye'ye göre tüm bu girişimler malların aile düzeyinde kalmayıp ferdi parçalara bölünmesi ve böylelikle Yahudilere mal-mülk devrinin daha kolay gerçekleşmesi için tasarlandığı yönündeydi.¹⁰⁰

2.4. Manda Döneminde Kudüs Hristiyanları

Bir Hristiyan olarak Cevheriyye'nin Haçlı Seferleri ve İngilizler arasında kurduğu ilişki de bir o kadar çarpıcıydı:

“Tarihin bizlere gösterdiği gibi onlar bunca sene sonra ne kutsal mekanlar ne de Hristiyanlar için geldiler, onların Doğuyu işgali din söylemi altında kendi menfaat ve çıkarlarından başka bir şey değildi. I.Dünya Savaşı son bulunca, kaderin cilvesi İngiltere'nin Filistin'i işgal etmesine müsaade etti, Araplar çoğunlukla da Müslüman

⁹⁸ Cevheriyye, a.g.e., 464.

⁹⁹ Cevheriyye, a.g.e., 465.

¹⁰⁰ Cevheriyye, a.g.e., 477.

Araplar İngilizleri büyük bir coşku ile karşıladılar. İngilizler ve Kral I. Hüseyin'in arasındaki anlaşmada olduğu üzere Türklerin bertaraf edilmesine yardım etmişlerdi. Ancak maalesef Lord Allenby Kudüs'te kutlama konuşmasında, 'Haçlı seferleri şimdi bitti' sözlerini kullanmasıyla katılanları çoğu rahatsız olup gitmişti. Burada şunu merak edebiliriz. Neden Lord Allenby bu hüznle bunca zaman sonra döndü? Dediginde haklı mıydı? Çünkü o Hristiyan bir İngiliz mi? Vallahi Hristiyanlar İngilizlerden beridir. Çünkü gerçek bir Hristiyan, Hz. İsa'nın yaşadığı acıyı, hakareti ve Yahudi düşmanları tarafından çarpmıha gerilişini unutmaz ve unutturmazdı. Tüm dünyanın tanık olduğu gibi İngiltere Yahudilere meşum Balfour vaadinde ne zaman bulundu? Balfour Deklarasyonu'nun tarihi bilindiği üzere 2 Kasım 1917'idi, yani Lord Allenby Filistin'i işgal etmeden önce. Çünkü işgal (manda yönetimi) ülkeyi 2 Aralık 1917'de ele geçirdi. Bu ihanet ve kalleşlik İngiliz Hristiyan tarihine Kıyamet gününe kadar kara bir nokta olarak kazındı.¹⁰¹ Bunların yanı sıra Filistinli Hristiyanlar 30 yıllık manda dönemi boyunca İngilizlerden bir Hristiyan muamelesi görmedi aksine pek çok kutlamada özellikle de kutsal mekanlarda gerçekleşen dini kutlamalarda Hristiyanların duygularına, damarına basıyordu; İngilizler Yahudilerin Kıyamet Kilisesi'ne girmesine müsaade ediyordu. Ancak Emir'ül Müminun Ömer bin Hattab Yahudilerin Kıyamet Kilisesi'ne girmesini hatta önünden bile geçmesini yasaklamıştı. Şayet Yahudi geçmesi ve girmesi yasak olan bir yerde öldürülürse diyet ödenirdi. Müslümanlara ve Hristiyan İngilizlere bir bak, bu durumda Hristiyanlığı ve Hristiyanları anlamaya mı çalışıyordu? İngilizler bir Yahudi devletinin kuruluşu için yalnız para ile destek vermekle yetinmedi fiili olarak var gücüyle ve tüm nüfuzuyla destek sundu. Göçleri kolaylaştırdı, gelen göçmenleri Araplara karşı korudu, ev sahiplerinin evlerini Yahudilere satmak zorunda kalacağı kanunlar tasarladı, uygulamalar getirdi ve en sonunda ülkeyi toptan Yahudilere teslim etti! Yahudilerin güzel gözlerinin onuru için bugün bir milyondan fazla Arabın mülteci olmasına sebep olan ülkelerinden göçe göz yumdu."¹⁰²

2.5. Tarihi Bir Dönüm Noktası: Osmanlıdan Mandaya Geçiş

Osmanlı döneminde sıradan bir asker olarak Filistin'de Çekirge Yılı anılarını tutan İhsan et-Tercüman'ın da belirttiği gibi Osmanlı'nın son dönemi bölge için istikrarsızlık ve zorluk içinde geçerken üzerine gelen I. Dünya Savaşıyla beraber halk açlık, kuraklık veba

¹⁰¹ Cevheriyye, a.g.e., 489.

¹⁰² Cevheriyye, a.g.e., 489.

gibi türlü imtihandan geçmiştir. Bu imtihanların izlerini çekirge yılına ait olan şiirde görmek mümkündür, aynı şekilde yemeklere karşı duyulan özlem ya da ironi, bu duygularla yapılmış beste ve tüm bunların toplum arasında yayılışı çok kıymetlidir.¹⁰³ İşte bu şartlarda İngiltere'nin Filistin'e gelişi Araplara ilaç gibi gelmiş ve tüm olumsuzluklara rağmen 1918-1922 arası bir istikrara dönüşmüştür.

Bilindiği üzere İngilizler manda döneminde -30 yıllık kısa bir sürede- Osmanlı'nın son döneminde başlayan ıslahat ve tanzimat hareketlerinin devamını sayılabilecek nitelikte işler yapmış ve Filistin'de yeni bir kimlik inşa etmiştir: Filistin'e özel basılan parayı, postaneyi, pasaportu, demiryolunu, ulaşım ve iletişimin ağıнын geliştirilmesi ve 1931'de kurulan Filistin radyosunu bunlara birer örnek olarak zikretmek mümkündür. Öyle ki Kudüs'te yaşayan ve Ha'aretz dahil pek çok yerde yazan Yahudi araştırmacı *Tom Segev* de *One Palestine Complete* adlı eserinde İngiliz idarecilerine atfen, İngilizler geldiğinde ülkede hiçbir şey yokken en azından ayrılırken gelişmiş bir Yahudi bölgesi bırakıldığını ifade etmektedir.¹⁰⁴ Aynı şekilde Kudüs İbrani Üniversitesi'nde Coğrafya Profesörü ve İsraili bir tarih coğrafyacısı olan Ruth Kark, çalışmasında Osmanlı'nın Filistin'in belirli şehirlerinde harekete geçtiğini ancak Kudüs'e imar sınırlandırması getirerek şehir planlamasında ve imarına pek katkıda bulunmadığını öne sürse de Tarihçi Hala Fattah, Osmanlı'nın ulaşımdan iletişime kadar Filistin'in bilhassa Kudüs'ün öncelikli bir başlık olduğunu çalışmasıyla ortaya koymuştur.¹⁰⁵ Kark'ın tezini destekler biçimde şekilde Weizmann ve Allenby de Filistin'i bir hiçlik ve yokluk bölgesi olarak nitelendirmiştir. Hatta İngiltere'nin Yabancı ve Sömürge Ofisi'nden ve Mısır, Kudüs ve Kıbrıs gibi farklı ülkelerde İngiltere temsilcisi olan ve Kudüs'ü bir macera olarak tasvir eden Sir Ronald Storrs, Osmanlı'nın Kudüs Eski Şehir sokaklarına esnafları yerleştirmesini bir hata olarak nitelendirmiştir.¹⁰⁶ Ancak Salim Tamari ve Yasemin Avcı'nın çalışmaları bu savların isabetli ve hakkaniyetli olmadığını gözler önüne sermiştir.

Kudüs'teki etnik ve dini çeşitlilik çağlar boyunca devam etmiş Osmanlı yılları Müslüman, Hristiyan ve Yahudi tebaa için Kudüs'te beraber huzurlu yaşamının mümkün olduğu zamanlarken Cevheriyye İngilizlerin tebaanın dini mensubiyetine göre kimlikleri

¹⁰³ Cevheriyye, a.g.e., 354.

¹⁰⁴ Segev, a.g.e., 9.

¹⁰⁵ Cevheriyye, a.g.e., 13.

¹⁰⁶ Segev, a.g.e., 61.

seçtiğini hatıratının ilk cildinde dile getirmekte ve buna dair politika yürüttüğünü ima etmektedir. Ayrıca kimlik ve tabiyet meseleleri hakkındaki literatürde Filistinlilerin Osmanlı tebaası olarak kalmaya sıcak baktığı ve ayaklanmaya uzak olduğu da öne sürülmüştür. Bu görüşün en büyük destekçisi o dönemin çoğu aydınlarının aksine Osmanlıyı kayıtsız şartsız savunan ve hilafet ile ümmet birliğinin altını çizen Lübnanlı düşünür ve siyasetçi Emir Şekip Arslan'dır. Öyle ki İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendilerine desteği Yafa ve Kudüs'ten seçkin bir azınlık gruptan alabilmiş, Filistin genelinde Sultan ve Halife 2. Abdülhamid'i desteklenmiştir.¹⁰⁷ Ancak bu destek ne Filistin'i kurtarabilmiş ne de İngiltere başta olmak üzere Batı dünyasının yeniden var ettiği Filistin tarihinin ve söyleminin önüne geçebilmiştir. Öte yandan araştırmacı Yasin Çetin'in verdiği bilgilere göre, Mısailidis'in "*Anatoli*" isimli gazetesinin yazarlarından Lordanes I. Lemnides Evangelinos 1902 yılında Yunan harfli Türkçe (Karamanlıca) olarak *Ierusalim* isimli bir eser yayınlamıştır. Yazar Hristiyan hacılar için, Kudüs'e giden yolu, Kudüs ve çevresini tanıtan bir kitap yazmayı amaçlamıştır. Kitabın içerisinde de kısa bir Kudüs tarihini Hristiyan bakış açısı ile ele alırken Osmanlı sultanlarına olan memnuniyetini ve bağlılığı dile getirmiştir. Dolayısıyla Araplar arasında artan Osmanlı karşıtı söylemlerin ya da Hristiyan bir Arap olan Cevheri'nin sunduğu temel izleminin karşıtı görüşleri dile getiren başka Hristiyanların olduğu da hatırdan çıkarılmamalıdır.

Hukuk dahil idari pek çok alanda istikrarsızlık ve Osmanlı sistemlerinin devamlılığı ilk yıllarda rahatlıkla gözlemlenirken bununla birlikte Cevheriye bu bilgileri doğrularken Weizmann ve Allenby sıfırdan bir Filistin yarattığının imajını vermekte ve geçmişinde idarenin zayıf olduğunu ileri sürmektedir. Ancak bu durum gerek Cevheriye'nin gerekse dönemin önemli siyasi siması ve tarihçisi Arif el-Arif tarafından aynı şekilde değerlendirilmemektedir. Nitekim Osmanlıya karşı ayaklanmaları başlatan Kral Abdullah da anılarında Osmanlının nasıl güçlü bir idari yapıya sahip olduğunu vurgulamaktadır. İngilizlerin idari ve mali sistemi, keskin bir şekilde değil peyderpey ve küçük farklılıklarla dönüştürmesi de aslında sistemin bahsi geçtiği gibi yetersiz olmadığının bir diğer göstergesidir. Ancak dönüşen sosyal hayat ve kısmen şehir mimarisini

¹⁰⁷ Cevheriye, a.g.e.,12.

İngiliz döneminin göze çarpan gelişmelerindendi. Öyle ki seküler eğitim tarzı, kafeler, edebi ve sosyal lokaller ve yeni eğlence yerleri bunlardan bazılarıdır.¹⁰⁸

2.6. Kudüs'ün Düşüşü

Cevheriyye 9 Aralık 1917'de Kudüs'ün Osmanlı'nın elinden İngiltere'ye geçişini, o sabahı ve atmosferi şu sözlerle kaleme almaktadır:

“Pazar gününe denk gelen 9 Aralık 1917 sabahında Kudüs bir gün içerisinde İngiliz ve müttefiklerinin eline geçmişti. Böylece güzel bir zamanda Osmanlı yönetiminin, zulmünün ve despotizminin sonuna gelmişti. Hele 1914-1917 arasında yaşadığımız son 4 yılın ardından... Rahat bir nefes almış ve Allah'a şükretmiştik. Ama bu melun işgalin aziz vatanımız için bir nimet değil de gazap olduğunu bilememiştik. ‘Hayır bildiklerinizde şer, şer bildiklerinizde hayır vardır’ diyebildik”¹⁰⁹

Kudüs'te Müslümanından Hristiyanına herkesin bir hayli mutlu olduğunu aktaran Cevheriyye, İngilizlere olan sevgisinden ve mutluluğundan bahsederek İngilizlerin gelişle birlikte girdikleri şenlik havasından hatta içtiği içkilerden 3 gün yataklık olduğunu da anlatıyor.¹¹⁰ Ancak Balfour'a bir kez daha atıfta bulunarak hayal kırıklığını şu sözlerle aktarıyor:

“Meşum Balfour Deklarasyonu'nun ilanının ardından bu sıcak, canlı ve sevecen karşılamayı hatırladık; bu işgalin Siyonist hayalleri gerçekleştireceğini bilemedik. Araplara uygulanmış utanç verici bir hileydi; bizlere, çocuklarımızın ve torunlarımızın geleceğine oynanmış büyük bir tuzaktı. Elimizdeki ve sahip olduğumuz en kıymetli şeyi aziz vatanımızı kaybettik, ya il'ese!”¹¹¹

Kudüs'ün teslimi büyük bir coşku ile karşılanmış hatta kilisede çanlar çalarak dualar edilmişti ifadelerine yer veren Cevheriyye ilgi çekici bir anekdotu da okuyucu ile paylaşmaktadır: “Hüseyn el-Hüseyni tarafından İngiliz ordusuna teslim edilen Kudüs şehri ve bilinen tarihi fotoğrafın İngilizler tarafından ne denli inkar edilse de fotoğrafın Churchill'in kitabında anlattığı bir seyahat görseli değil; teslim görseli olduğunu doğrulamaktadır.”¹¹² Cevheriyye, evini temizleyerek ve kafası rahat bir şekilde kardeşleri

¹⁰⁸ Cevheriyye, a.g.e., 26.

¹⁰⁹ Cevheriyye, a.g.e., 276.

¹¹⁰ Cevheriyye, a.g.e., 276.

¹¹¹ Cevheriyye, a.g.e., 277.

¹¹² Cevheriyye, a.g.e., 277.

ile baba ocağı olan Eski Şehir'deki Saadiye Mahallesi'ne gidip evlerinin çatısında I. Dünya Savaşı'nı takip ediyor ve tek korkusunun Türklerin yeniden kazanması olduğunu ifade ediyordu.¹¹³ Edmund Allenby'in meşhur girişini de aktaran Cevheriyye Allenby'in "Haçlı savaşları şimdi bitti" cümlesinin ardından kimi Müslüman Arapların kutlamayı terk ettiğini de aktarmaktadır.¹¹⁴ Aynı şekilde o dönem Kudüs'te bulunan İspanyol Diplomat Antonio de la Cierva Conde de Ballobar'da günlüğüne İngilizlerin girişi sonrası "güle güle sevimsiz Türkler" yazmış ve Allenby'i selamlamıştır. Türk askerler tutuklanmış Yahudiler bu günü adeta bir Hanuka -Yahudilikte Işıklar Bayramı olarak da geçen bir bayram- olarak tanımlamış ve Nil de susuz askerlere su temin eden Allenby, herkesin gözünde adeta bir peygambere dönüşmüştür.¹¹⁵ Kudüs'te İngiliz komutana atfedilen kutsallık ve hoş karşılama kendi ülkesinde de karşılık bulmuştur. Tıpkı Kudüs'te çalınan çanlar gibi Allenby'in Kudüs'e girişi ve işgali sonrası İngiltere'nin ana ve en büyük kilisesi olan Katolik Westminster Katedrali'nin çanları da üç yıl sonra ilk kez çalmış; Kral V. George Allenby'e bir tebrik telgrafi çekmiştir.¹¹⁶

Kudüs eşrafının Müslüman maruf ailelerinden el-Hüseyni ailesinden Hüseyin Efendi el-Hüseyni ile her zaman samimi olduğunu belirten Cevheriyye onun vesilesiyle manda yönetimi altında hükümette memur olarak çalışmaya başladığını da belirtir.¹¹⁷ Yeni yönetimin memuru olan Cevheri manda döneminin ilk mahkemesinin de bu sıralarda kurulduğunu aktarır.¹¹⁸ Ronald Storrs'un Kudüs Valisi olarak atanmasının ardından tiyatro günlerinin başladığını, Osmanlının ve istibdadının geride kaldığını¹¹⁹ sevinçle aktaran Cevheriyye, Kudüs eşrafının çoğunu yakinen bildiğinden ve samimi ilişkilerle sahip olduğundan; Ali Bey Carullah gibi pek çok ismin evine giriş çıkışlarını, sohbetlerini ve alakalarını aktarır. Ayrıca Hüseyin Efendi el-Hüseyni ile olan özel bağını, kendi ifadesiyle ikinci babası mesabesinde oluşunu, kendisini daima koruyup kolladığını harçlıklar verdiğini ve vefatının ardından gerçekten yetim kaldığını da okur ile paylaşmaktadır.¹²⁰ Kudüs'teki bu samimi ve ailevi havanın Osmanlı döneminde çok

¹¹³ Cevheriyye, a.g.e., 280.

¹¹⁴ Cevheriyye, a.g.e., 280.

¹¹⁵ Segev, a.g.e., 54-55.

¹¹⁶ Segev, a.g.e., 55.

¹¹⁷ Cevheriyye, a.g.e., 280.

¹¹⁸ Cevheriyye, a.g.e., 282.

¹¹⁹ Cevheriyye, a.g.e., 283.

¹²⁰ Cevheriyye, a.g.e., 288, 289-291.

güçlü olduğunu ancak İngiliz manda dönemi sonrası dönüşüme gittiğini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Biz Kudüslüler farklı mezheplerimize rağmen Osmanlı döneminde Müslüman olsun Hristiyan olsun fark etmeksizin bir aile gibi yaşıyorduk. Ancak Kudüs’te İngiliz işgali başlayınca her sömürgecide olduğu gibi İngilizler bu ailevi havayı değiştirmeyi ve özellikle de Müslümanlar ile Hristiyanlar arasına nifak sokmaya çalışmıştır. Üstelik bu şamata vatani yitirmemize sebep olan Balfour Deklarasyonu ile sınırlı kalmamıştı; İngiliz işgali ardından Müslümanların Kıyamet Kilisesi’ne Hristiyanların ise Mescid-i Aksa’ya girişi engellenmiştir.”¹²¹

Cevheriyye bunun üzerine hoş bir hadise de aktararak Aksa’nın aslında Eski Şehir sokaklarında büyümüş çocuklar için bir toplanma yeri olduğunu da gözler önüne sermiştir; Cevheriyye arkadaşları ile beraber Aksa avlusuna girerek orada birlikte bir şeyler atıştırdıklarını ancak Hint asıllı ve bir kısmı Müslüman olan İngiliz askerlerinin Aksa kapılarında girişlerini kısıtladığını belirtmektedir.¹²² Bu hadiseler, Kudüs’ün sahip olduğu özgün, kozmopolit kimliğin manda dönemi ve sonrasında yavaşça zarar görmeye başladığına işaret etmektedir.

Cevheriyye’nin Aksa’ya dair ifade ettiği bir diğer hususun İngiliz manda yönetimi hukukçusu, Siyonizm destekçisi olan Norman Bentwich’e ait sözler olması dikkat çekicidir. Bentwich’in 1919’da yayınlanan kitabında, “Yahudiler Süleyman Mabedi’nin olduğu yerde (kasıt Mescid-i Aksa) yeniden yeni bir yapı inşa etmeyi arzu ediyorlar” sözlerine yer veriş¹²³ Cevheriyye’nin Aksa’ya yönelik emellerin farkında olduğunun göstergesidir. Filistin’de manda döneminde kanunlar üzerinde büyük etkisi olan Bentwich Başsavcı görevi de üstlenmiş ve Araplar aleyhine pek çok kanun tasarısına imza atmıştır. Aynı şekilde Kudüslü siyasetçi ve tarihçi Arif el-Arif de Doğu Ürdün Hükümetine sekreterlik yaptığı sırada 3 yıllık süre zarfında tuttuğu günlüklerinde Bentwich’in manda yönetimindeki etkisini gözler önüne sermiş ve hukuki adımlarda büyük rol oynadığını aktarmıştır. Filistin-İsrail meselesinde bugün dahi belirleyici bir unsur olan Tapınak konusunun, Bentwich tarafından bu kadar erken bir dönemde sarıh bir şekilde dile getirilmesi üzerinde durulması gereken bir husustur.

¹²¹ Cevheriyye, a.g.e., 286.

¹²² Cevheriyye, a.g.e., 287.

¹²³ Cevheriyye, a.g.e., 485.

2.7. Balfour Sonrası

1918’de Balfour Deklarasyonu yayınlanmasıyla Kudüs’te ilk hareketlenmeler başlamış ve 1919’da dönemin Belediye Başkanı olan Musa Kazım el-Hüseyini önderliğinde ilk Balfour karşıtı ve Arap birliğine yönelik gösteri düzenlenmiştir.¹²⁴ Cevheriyye’nin Münteda’l Edebi’de (Edebiyat Formu) Balfour karşıtı gösterilerin başladığı zaman Fahri en-Neşasıbi ve Saliba el-Cevzi’nin konuşmasından paylaştığı anekdot ise bir hayli dikkat çekicidir: “Fahri en-Neşasıbi ve Saliba el-Cevzi haç ve hilali bir araya getirmesi harika bir tavrıdır. Böylece İngilizlere ve Siyonistlere Kudüs her ne kadar Hristiyan bir devlet olan İngilizler tarafından işgal edilse de bu topraklarda Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında kardeşliğin ve ilişkilerin ne denli güçlü olduğunu açıkça göstermiştir.”¹²⁵ Bu gösteriler büyük bir baskı ile bastırılmış ve sonrasında manda döneminde gündelik yaşamın bir parçası haline dönüşen sokağa çıkma yasakları kendini göstermiş, neredeyse akşam sokağa çıkma yasağı İsrail’in kuruluşuna kadar devam etmiştir. Cevheri’nin yukarıdaki alıntısı başlardaki İngiliz hayranlığının yerini Kudüs merkezli bir uhuvvetin aldığını göstermektedir.

Cevheri’nin söylemlerinin ve dolayısıyla fikirlerinin manda yönetimi boyunca nasıl evrildiğini hatıratından gözlemlemek mümkündür. Baskıcı bir Türk idaresinden, I. Dünya Savaşı dönemi zorluklardan büyük bir öfke ve hüznle bahseden Cevheriyye, Balfour sonrası İngilizlere karşı söylemlerindeki değişimiyle Osmanlı hiç gitmeseydi talebini dile getirir hale gelmiştir:

“...kendi kendime şaşırıyorum ve bu nasıl bir devlet diyordum. Kim onların başkanları? Böylesi rahatlık, gırgır ve şamata insanların sıkıntılarının, halk problemlerinin ve idarecinin bizatihi bulunduğu bir yerde olması uygun muydu? Hey gidi günler... Osmanlı dönemi nasıldı? Ancak tekrar ediyorum **keşke Osmanlı yönetimi altında kalsaydık**; maalesef iş işten geçtikten sonra öğrendik ki vatanımız, topraklarımız gizlice Yahudilere satılmıştı. Heyhat ki heyhat girişi ile mutluluğumuzu perçinleyen kavme, ahdinde durmayanlara, emanete ihanet edenlere... Araplar kendi elleriyle bu işgale yardımcı olmuş ve Türklere karşı isyan etmiştir... Kuşkusuz Allah’ın takdiri bu şekildeydi.”¹²⁶

¹²⁴ Cevheriyye, a.g.e., 305.

¹²⁵ Cevheriyye, a.g.e., 306.

¹²⁶ Cevheriyye, a.g.e., 309.

Anılarında sosyal tahlillere de yer veren Cevheriyye, yaşadığı hadisenin ardından Türk ve İngiliz askeri arasında bir kıyaslama yaparak, İngilizlerin soğuk kanlı olduğunu ifade etmiş, bu özellikleri sayesinde ülkeleri ve bölgeleri işgal edebildiklerini söylemiştir.¹²⁷

2.8. Dönemin Siyasi ve Önemli Simaları

İngiltere kolonilerinde ve Ortadoğu’da isimlerini sık sık gördüğümüz İngiliz üst düzey yöneticilerin yanı sıra Filistin kolektif hafızasının, tarihinin, siyasetinin, direnişinin ve kimliğinin oluşmasında büyük rol oynayan Filistinli Araplar manda dönemi boyunca tarih sahnesinde yerini almış ve önemli bir rol oynamıştır. Hakeza İsrail’in oluşmasında yadsınamaz bir payı olan ve devletin temellerini atan tüm siyasi, fikri ve askeri isimler de bu dönemde kendinden söz ettirmiş, bugünkü İsrail’e bir tarih sunmuştur. Kuşkusuz böylesi hareketli ve yoğun bir dönemde tüm isimleri ele alabilmek, değerlendirmek çalışmanın sınırları dahilinde mümkün değildir. Dolayısıyla bu bölümde çalışmanın ana kaynağı olan Cevheriyye’nin anılarında ismini sıkça zikrettiği İngiliz ve Arap karakterlerden bahsedilecek, döneme katkıları değerlendirilecektir. Cevheriyye, yaklaşık 4 yıl süren ve Arapların iflahını kurutup, fakirlik, hastalık ve zulümle geçirdikleri I. Dünya Savaşı’nın ardından ve özellikle de zalim hatta seffah olarak nitelendirdiği Cemal Paşa’nın yükünden kurtuluşu, İngiliz işgali sonrası Kudüs’e bir rahatlama ve nefes alma imkanı tanıdığını bir kez daha belirtmişti.¹²⁸ Cemal Paşa, anılarında Filistin cephesini Şerif Hüseyin’in darbesi hariç büyük bir Arap ve Türk kardeşliği içerisinde anlatırken Cevheriyye’nin yeniden Osmanlı karşıtı ve Cemal Paşa düşmanı bir tavrı vurgulaması dikkat çekiciydi. Tarihi süreçte Cemal Paşa’ya yönelik zalim ve seffah söylemleri Araplar arasında yükselse de aksini kaleme alanların olduğunu da edebiyat alanında çalışmalarını sürdüren Prof. Dr. Seyfullah Korkmaz çalışmasında Türkçeden Arapçaya çevrilmiş anılarında yer alan tanıtımından hareketle ifade etmiştir.

General Edmund Allenby İngiliz erken Manda döneminin en önemli isimlerinden biridir. Kendisine Kudüs’ü veren I. Dünya Savaşı sırasında Mısır ve Filistin cephelerinde verdiği mücadeleyle Allenby “Kudüs Fatihi” ve “Kanlı Boğa” gibi lakaplarla anılmış ve “Vikont” unvanını almıştır.¹²⁹ Allenby ve Storrs Araplar ve Yahudiler tarafından ilgiyle karşılanırsa

¹²⁷ Cevheriyye, a.g.e., 316.

¹²⁸ Cevheriyye, a.g.e., 425.

¹²⁹ Brian Gardner, *Allenby*, (Londra: Cassell, 1965), 69.

da bölgeyi, Arapları çok iyi bilen, saygı gören ve İngiliz sömürgelerinde İngiliz yanlı politikaları, başarıları ve dehası ile bilinen Storrs'un ardından Kudüs İdarecisi olarak atanan Edward Keith-Roach aynı etki ve sempatiyi uyandıramamıştı. Cevheriyye'nin değerlendirmesi Keith-Roach'ın yapmaya çalıştıklarının sadece Storrs'un taklidi olduğu ve gerçekçi olmadığı yönündeydi.¹³⁰ Öyle ki bunları yaşam tarzı, kedisi ile olan ilişkisi ve ofisteki tavırları ile örneklemiştir.¹³¹ Edward'ın sistemde değişikliklere gittiğini ve kendilerine alıştığını belirtse de onun da en nihayetinde İngiliz piyonu olduğunu ve Araplara her ne kadar iyi gözükse de önceliğin Yahudiler olduğunu Cevheriyye şu sözler ile gözler önüne sermektedir:

“...Ancak şunu itiraf ediyorum dediğim gibi kendisi iyi kalpli biriydi ve yardım etmeyi, yol göstermeyi seviyordu. Ama aynı zamanda bizlere tıpkı kendisinden önceki ya da sonraki diğer İngilizler gibi Siyonist Yahudileri Araplara tercih ettiğini, hepsinin tek vücut olduğunu, Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulmasına müsamaha gösterdiği ve ülkemizdeki bu hain İngiliz siyasetini yürüttüğünü açıkça gösterdi. İnşallah tüm bu yaptıklarının cezasını çekerler!”¹³²

Cevheriyye İngilizlerin Filistin işgali öncesi Yahudilere bir devlet sunulması için tüm çabasını sergileyen Filistin Yüksek Komiseri Herbert Samuel'in bu devletin inşası adına temel taşı koyduğunu ifade ediyordu. Öyle ki Araplara nasıl yaklaştığına da detaylıca yer veriyordu:

“Herbert Samuel yönetime geçmesinin ardından Arapların gözüne girebilmek için her şeyi yaptı, gerek ılımlı gerekse sert pek çok yola başvurarak bunu gerçekleştirdi. Osmanlı hükmü boyunca yüzlerce yıl türlü türlü cehalet, fakirlik, baskı, zorbalık ve zulme maruz kalan halkın eline susuzluğunu gidermek için paralar dağıttı. Öyle ki durum I. Dünya Savaşı zamanında Türkler ile olan savaş sonucu sona ermişti. Halk en değerli çocuklarını Seffah Cemal Paşa sebebiyle yitirmiş savaşı kayıplar, güçsüzlük ve büyük bir idari zayıflık ile geride bırakmıştı. İşgale kendini razı olarak teslim etmiş ve işgalcilere kendi elleriyle yardım etmişti. Tıpkı Kral I. Hüseyin ile yapılan anlaşmada bilindiği üzere. Ancak maalesef Arapların emelleri yerle yeksan oldu. Kendilerine halef ve vasi olduğuna inandıkları İngiltere kelimenin tam

¹³⁰ Cevheriyye, a.g.e., 461.

¹³¹ Cevheriyye, a.g.e.,463.

¹³² Cevheriyye, a.g.e.,463.

anlamıyla emanete ihanet etti. Yahudilere bir devlet vaadinde bulunmuş, sarayı hiçbir suçlu olmayan bu halkın düşmanlarına teslim etmişti.”¹³³

Ancak Cevheriyye Yahudi komiser Samuel’in Arapların gözünü boyama çalışmasına rağmen başarılı olamadığını 5 yılı tamamlayan manda yönetiminde başlayan ayaklanmaların ve itirazların halk tabanında genişlediğini ifade etmiştir. Müzisyen ve memur kimliğiyle dönemin pek çok kutlama ve eğlencesinde yer alan Cevheriyye bu kutlamalar arasında kıyaslama yapma imkanına sahiptir ve Samuel’in kutlamalarını Harun Reşid zamanı eğlencelerine benzetmiştir. Hatta “Harun Reşid zamanında bir gecedeymişsiniz hissine” benzetmesi ilgi çekicidir. Cevheriyye’nin çizdiği bu tablo Samuel’de hakim olan oryantalist yaklaşımı, şaşaaayı ve merakı ortaya koymaktadır. Cevheriyye Samuel’in yerine göreve Herbert Onslow Plumer isimli yüksek komisere dair yorumlar yapmaktadır. 1925-1928 arası ülke yönetimini devraldığını, bir asker olduğunu, hiçbir tarafın adamı ya da yanlı bir adam olmadığını ve muhtemelen devlet planına hazırlık için askeri planlar üzerine eğildiğini aktarmıştır.¹³⁴ Hatıralarında ismi sıkça geçen bir diğer karakter Musa Kazım el-Hüseyni’dir. Hüseyin Efendi el-Hüseyni’nin vefatının ardından erkek kardeşi Musa Kazım el-Hüseyni Kudüs Belediye başkanı olarak tayin edilmiştir.¹³⁵ Cevheriyye’nin anılarında Weizmann ve Storrs başta olmak üzere İngiliz idarecilerinin yanı sıra Musa Bey’in isminin sıkça zikredildiği görülmektedir. Hac Emin el-Hüseyni gibi Filistin’de milli bir Arap devletinin inşası, Siyonizmin rafa kaldırılması için büyük çaba sarf etmiştir. Nitekim Balfour Deklarasyonu ve İbranice’nin resmi dil oluşunu kabul etmeyen, imzalamayı reddeden Kazım el-Hüseyni 1920 güzünde istifasını sunmuştur.¹³⁶ Ardından eşi Yahudi olan ve Cevheriyye ile yakın ilişkiye sahip olan Ragıb Bey en-Neşasıbi 1921’de Kudüs Belediye Başkanı olarak tayin edilmiştir.¹³⁷

Musa Kazım el-Hüseyni’nin Arap iktisadi kalkınması fikrini Filistin’e adapte etmiş, yabancı, Yahudi ya da İngiliz ürünleri yerine Arap ürün kullanımına ve üretimine teşvike gayret etmiştir. Bunun için Arap fuarı fikrini devreye sokmuş, 1933 ve 1934’te iki kez hayata geçerek büyük bir başarı elde etmiştir. Cevheriyye bu duruma İngilizlerin bir hayli

¹³³ Cevheriyye, a.g.e.,474.

¹³⁴ Cevheriyye, a.g.e., 475.

¹³⁵ Cevheriyye, a.g.e., 291.

¹³⁶ Cevheriyye, a.g.e., 306.

¹³⁷ Cevheriyye, a.g.e., 322.

sinirlendiğini ve Filistinlilere pek çok yolla sekte vurduğunu zikretmektedir.¹³⁸ Bir Arap olarak bu girişim Cevheriyye'yi sevindirmiş ve Araplar tarafından teşvik edilmiştir. Londra'ya giden heyetler arasında bulunan, Filistin'in ruhani lideri olarak görülen Musa Kazım Paşa son nefesine kadar Siyonizm karşıtı tüm girişimlerle Filistin'in bir Arap ülkesi ve devleti olarak kalmasını sağlamak adına başlatılan tüm ayaklanmalara önderlik etmiştir.

1921'de Sabah gazetesini çıkarmaya başlayan Kamil Efendi el-Bediri hakkında bilgiler de paylaşan Cevheriyye, el-Bediri'nin bir Arap milliyetçisi olduğunu ve İngiliz manda yönetimi boyunca hiçbir resmi görevi kabul etmediğini, serbest çalıştığını ve kendisinin katledildiğini aktarmaktadır.¹³⁹ Cevheriyye Lifta'da doğan ve Filistin Kuruluş Örgütü (FKÖ) ikinci başkanı olan avukat Yahya İsmail Hammuda'yı da zikretmiştir. 1928'de devlet dairesinde memur olan Hammuda'nın görevinde Siyonistlere bir karış toprak vermemek için büyük bir cesaret ile nasıl direndiğini, çok saygın bir isim olduğunu ve 1937 devriminde tutuklandığını aktarmaktadır. Hammuda evin geçimini sağlayan tek kişi olsa da uzunca bir süre tutuklu kalmış ve işini kaybetmiştir.¹⁴⁰ Filistinli edebiyatçı, siyasetçi, Maarif Bakanı Halil es-Sekakini'nin derslerde ve konuşmalarında bir ilham kaynağı olarak Hammuda'yı paylaştığını da aktaran Cevheriyye, Hammuda'nın hukuk okumak için gecesini gündüzüne kattığını; ayrıca İngiliz manda yönetiminin hukuk belgesini vermeyip Amerikan Beyrut Üniversitesi'ne yönlendirmesi ile yaşına aldırılmadan harekete geçtiğini ve üniversiteden mezun olduğunu zikretmektedir.¹⁴¹ Hammuda Filistin davasını gerek hukuki gerekse siyasi düzeyde sürdüren en baş kahramanlarından biri oluşu Halil es-Sekakini dahil pek çok Filistinli direnişçi tarafından desteklenmiştir.

2.9. Cemiyeti'l Muhibbi'l Kudüs

Cemiyeti'l Muhibbi'l Kudüs (Pro Jerusalem Society),¹⁴² Ronald Storrs'un Kudüs idaresine geçmeden evvel şehrin işgali sonrası kurduğu bir oluşumdur. Şehir işgali sonrası

¹³⁸ Cevheriyye, a.g.e., 526.

¹³⁹ Cevheriyye, a.g.e., 324.

¹⁴⁰ Cevheriyye, a.g.e., 481.

¹⁴¹ Cevheriyye, a.g.e., 481.

¹⁴² İngilizlerin tahayyülünde yer alan kutsal Kudüs için bir modern ve kadim şehir planlamasına gitmesi, Kudüs'e yönelik İngilizlerin sahip olduğu emperyal zihniyeti yansıtmaktadır. Eski Şehir'in kadim/ antik

faaliyete geçen oluşum içerisinde Richmond, Ashbee, Locke gibi mühendis ve mimar isimler yer almaktadır. Cemiyeti’l Muhibbi’l Kudüs, şehrin yapısının bilhassa Eski Şehir’in mimari ve tarihi kimliğinin İngiliz bakış açısına uygun bir şekilde korunması adına kurulmuş, bunun için gerekli fonların yurt dışından sağlanmasına yönelik çalışmalar yürütmüştür. Storrs bu dernek oluşumuna Kudüs’ün önde gelen pek çok ismini dahil etmiştir. Öyle ki hem Kudüs eşrafından hem de haham ve papazlardan oluşan bir ekip kurmuştur. Bu isimlerden biri de Kudüs Belediye Başkanı olan Musa Kazım Hüseyini’dir.¹⁴³ Ronald Storrs’un koleksiyoner kimliği ve Cevheri’nin ondan antika toplamayı öğrenmesi, Storrs’un kendisini bu konuda teşvik etmesiyle ilişkileri gelişmiş hatta başka bir boyut kazanmıştır. Storrs Cevheriyye’nin sanatçı tarafını bildiğinden evindeki kutlamalara davet etmiş ve Cevheriyye bu kutlamalara seve seve katılmıştır.¹⁴⁴

Bu cemiyete danışmanlık veren ve *Civic Advisor* olarak bölgeye gelen İngiliz mimar ve tasarımcı Charles Ashbee idi. Ashbee Kudüslüleri şu şekilde tanımlıyordu: “Kudüs papazlardan, gasil, haham, dindar kadınlar, yazar, avukat ve çerçöp insanlardan oluşan parazit, otlakçı gruplardan oluşuyordu.”¹⁴⁵ Ashbee Kudüs’te bulunduğu süre zarfında gerek Aksa’yı gerekse şehri ve surları yakinen incelemiştir. Ancak ilgi çeken bir husus ise Sultan Abdülhamit döneminde halkın da bağışları ile 1901’de İzmir, İstanbul, Trablus, Yafa gibi şehirlerde olduğu gibi Kudüs’ün Halil Kapısı’na inşa edilen saat kulesi tüm haşmeti ve güzelliğine rağmen estetik bulunmadığı için Ashbee’nin kararı, Storrs’un onayı, cemiyetinin harekete geçmesi ile yıkılmıştır. Bu yıkım kararını isabetli bulan, anıya yer veren Cevheri ise kararın isabetli bir karar olsa da kulenin tamamıyla yıkılıp kıymetli taşların bir harabeye dönüşmesinden ziyade yıkılmadan şehrin başka bir yerine alınmasını aslında taşınması diğer bir deyişle kültürel miras olarak sahip çıkılmasını önermektedir.¹⁴⁶ Aslında bu saat kuleleri Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid’in tahta geçişinin 25. yılı anısına 1901 öncesi ve sonrasında Osmanlı kentlerinin birçoğunda peş

şehir imajını koruyarak dahi bu imaja müdahale ederek yeni bir şehir planı güdülmesi ise İngilizlerin Kudüs’ü dönüştürdüğü/ dönüştürmeye çalıştığı önemli bir hamledir. Nitekim istenilen tarihin korunmasını hedefleyen İngilizlerin, Osmanlı sön dönemine ait saat kulesini siyasi ve stratejik bir güdüyle yıktığını söylemek mümkündür. Ancak Kadim ve modern Kudüs’ün sınırlarını, tarihini oluşturmaya çalışan İngilizler Kudüs’ün sahip olduğu çok kültürlü yapıyı aşamamıştır. Pro Jerusalem Society ve İngilizlerin şehre yaklaşımı için bkz. Rana Barakat, “Urban Planning, Colonialism, and the Pro-Jerusalem Society”.

¹⁴³ Cevheriyye, a.g.e., 332.

¹⁴⁴ Cevheriyye, a.g.e., 311.

¹⁴⁵ Cevheriyye, a.g.e., 332.

¹⁴⁶ Cevheriyye, a.g.e., 332.

peşe inşa edilen imparatorluk nişaneleridir. Bu saat kuleleri kent mimarisinde zamanı bildirmenin ötesinde sosyal ve kültürel işlevlere sahip olmuş Osmanlı sultanının otorite ve meşruiyetini sembolize eden arma ve tuğralara ev sahipliği yapmıştır.¹⁴⁷ Temsil kabiliyeti bu derece yoğun bir Osmanlı nişanesinin manda döneminde ortadan kaldırılmasının sadece estetik kaygılara hamledilemeyecek kadar siyasi bir karar olduğu aşikardır.

Ashbee'nin, Storss'un Doğuya olan ilgi ve merakı ile açtığı Cemiyeti'l Muhibbi'l Kudüs isimli cemiyet aracılığıyla Mescid-i Aksa ve Eski Şehir içerisindeki yapıların restorasyonunda rol oynadığı hatta Kütahya'dan çiniler için ustalar getirerek cemiyet çatısı altında bunu tamamladığı bilgisini hem Cevheriyye hem de Storss anılarında dile getirmektedir. Nitekim Cevheriyye Ashbee'den çok fazla şey öğrendiğini de anılarında açıkça paylaşmaktadır.

2.10. James Edward Campbell ve Storrs Karşılaştırması

Cevheriyye, Kudüs İdari Yardımcısı olan James Edward Campbell'in Yafa ile Kudüs arasında denetimi ve kontrolleri sağlayan bir isim olduğunu aktarırken kendisinin adil ve Siyonizm destekçisi olmadığını, İngiltere siyasetini eleştirdiğini dile getirmektedir.¹⁴⁸ Öyle ki Campbell Balfour'un ilanından bu yana artarak devam eden direnişin zirvesi olan 1931'de görevinden istifa etmiştir: “*Ben Mr. Campbell'in Filistin'de yanlış bir siyaset sonucu hatalı bir Campbell olmasını istemiyorum*” sözleriyle görevinden istifa ederek Filistin'den ayrılmıştır.¹⁴⁹ *Filistin* gazetesini kuran Filistinli Gazeteci İsa el-İsa'nın paylaştığı anekdot ile de Campbell'in adaletini ortaya koymaya çalışmıştır: Yafa'da eşi yeni doğum yapan ancak masrafları karşılamaya maddi gücü yetmeyen bir adam eve giderken yolda içerisinde 100 Mısır cüneyhi bulunan bir cüzdan bulur. Bu duruma çok sevinen adam ihtiyacını görmesi için paradan 10 Mısır cüneyhi alarak harcar ve kalan parayı cüzdana geri koyar. Ertesi gün kahveye gelen cüzdan sahibi yüksek sesle bir

¹⁴⁷ Saat kuleleri hakkında bkz. Harun Tuncer, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Saat Kuleleri”, *Din ve Hayat*. Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. Yılı şerefine yapılan kutlamalar çerçevesinde Yafa'daki belediye bahçesine de 18 metre uzunluğunda bir saat kulesi inşa edilmek üzere temel atılmasına dair bkz. Sevim Çakmak, *Sultan II. Abdülhamid'in 25. Yıl Culus Kutlamaları*, Marmara Üniversitesi, YL tezi, 2000, s. 67-68.

¹⁴⁸ Cevheriyye, a.g.e., 451.

¹⁴⁹ Cevheriyye, a.g.e., 452.

cüzdan görüp görmediklerini ahaliye sorar ve bulan gören varsa içindeki 100 cüneyhden 10 cüneyhi o kişiye vereceğini söyler. Cüzdanı bulan adam, cüzdan sahibinin yanına giderek durumu anlatır ve on cüneyhi harcadığını söyler. Cüzdan sahibi bununla yetinmez ve cüzdanda bir de elmas parçası olduğunu söyleyerek, adamı suçlamaya başlar. İkili arasındaki tartışma Mr. Champell'e taşınır. Durumu iki taraftan dinleyen Champell, cüzdandaki 90 Mısır cüneyhini cüzdanı bulan adama vererek bu senin nasibinmiş, helal olsun der. Eğer 100 Mısır cüneyhi ve içerisinde elmas parçası olan bir cüzdan bulursan da bu adamcağıza getir der. Cüzdan sahibi yapacak bir şey olmadığını görünce açgözlülüğüne ve yaptığına pişman olur; ancak iş işten geçmiştir.¹⁵⁰ Cevheriyye'ye göre bu olay Yafa başta olmak üzere tüm Filistin'de Champell'e yönelik sevgi ve ilgiyi artırmıştır.

Cevheriyye buna karşılık Sir Ronald Storrs'un nasıl bir sömürge dehası olduğunu, Yahudi devletinin tesisinde büyük bir rol oynadığını ve ilk dönemler tarafların hepsiyle - hem Araplar hem Yahudiler ile- nasıl bir denge politikası süreci yönettiğini belirterek bir kıyas yapmaktadır.¹⁵¹ Cevheriyye isabetli bir tespitte bulunarak Storrs'un yaptıklarını şöyle özetlemiştir:

“Kuşkusuz Storrs, şehrin idaresinde uyguladığı ve daha sonra Filistin askeri cephesine dönüşecek siyaseti başlatan isimdi. Storrs'un izlediği siyaset, şehirde siyasi partilerin ve bölünmelerin oluşmasıydı: Bunun başında iki parti gelmekteydi; el-Hüseyni ve en-Neşasıbi'nin partileri. Öyle ki Herbert Samuel, Hacı Emin el-Hüseyni'nin yeniden Kudüs Müftüsü ve daha sonra Yüksek İslam Meclisi Başkanı olmasının yolunu müftü ile hazırlamıştı. Sonra savunma partisi ile Ragıb en-Neşasıbi'nin başına geldiği bir başka oluşum ortaya çıktı. Tüm bunlar kuşkusuz Kudüs ahalisinin kökten ayrılması içindi. Müslümanların ve Hristiyanların birbirine düşmesi ve ayrılması için var gücüyle çalışsa da başarılı olamadı. İslami Hristiyan Cemiyeti, İngiltere'den de Siyonizm'den de güçlüydü”.¹⁵²

Storss getirdiği kısıtlamalar ve uyguladığı denge politikaları hiç kimseyi memnun etmemiş, Yahudi kanadında da ağır eleştirilere maruz kalmıştır.

¹⁵⁰ Cevheriyye, a.g.e., 452.

¹⁵¹ Cevheriyye, a.g.e., 456.

¹⁵² Cevheriyye, a.g.e., 456.

Aynı zamanda Storrs, 1920 ve 1921’de Kudüs’te ve Filistin’de Yahudi karşıtı ilk gösteri ve ayaklanmaları idare etmiş ve İngiliz askerlerinin asgari düzeyde zarar görmesini sağlamıştır. Tüm çabalarına rağmen İngiliz hükümetini de tatmin edemediği anlaşılan Ronald Storrs’un İngiliz sömürgelerinin sürgün bölgesi olarak bilinen Kıbrıs’a görevlendirilmesi ile Kudüs macerası son bulmaktadır. Storrs ayrılmadan evvel evinde küçük bir davet düzenlemiştir; görevi boyunca ilişkileri süren Cevheriyye de bu davete katılan isimlerdendi.¹⁵³

2.11. Kudüs’ün Eğlence Hayatı

Siyasi ve sosyal hayata dair izleri ve önemli simaları anılarında büyük bir dikkatle paylaşan Cevheriyye’nin müzisyen kimliği sayesinde Kudüs eğlence hayatına dair ayrıntılara da vakıf olunmaktadır. Udi olan Cevheriyye’nin müziğe tutkusu ve eğlenceye düşkün olduğu anılarında rahatlıkla görülmektedir. Eğlence alemindeki yemeklerden şarkılara sanat dünyasındaki simalara kadar birçok ayrıntıyı bizlere aktarmaktadır: Örneğin, mezenin aslında Lübnan’dan Kudüs’e girdiğini ve çok sevildiğini¹⁵⁴ ifade etmekte ve Yafa Caddesi girişinde açtıkları kafeden bahsetmektedir. İlk iki katını İngiliz istihbaratının kullandığı bir binada kafe açılan, kafede müzisyenler ile sanat icralarına başladıklarını dönem sanatçılarının uğrak yeri haline geldiğini aktarmaktadır. Mekanın Suriyeli/Lübnanlı dansçı ve oyuncu Badia Masabni gibi Kudüs’e gelip sahne alan birçok sanatçıya ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁵ Osmanlı sonrası böylece rahat bir hayatın başladığını ise şu sözlerle ifade etmektedir: “Günler ve geceler insanın unutamayacağı cinstendi, çünkü herkes Türk kabusundan kurtulduktan sonra adeta özgürleşmiş ve yeniden doğmuş gibiydi. Herkes yiyor, içiyor, dilediğini yapıyor ve istediği gibi parasını harcıyordu. İngiliz işgali sonrası ülkenin ekonomik durumu da hızlıca toparlamıştı.”¹⁵⁶ Eskiden beri hac ve seyahat maksatlı bir hareketliliğe ev sahipliği yapan Kudüs’ün gündelik hayat ve eğlence dünyasına dair de bir hareketlilik olduğunu Cevheriyye’nin anılarında rahatlıkla gözlemlenmektedir. İngilizler ile beraber şehrin refah düzeyinde yaşanan iyileşmenin insanların sosyal hayatına yansıdığı sosyalleşme ve

¹⁵³ Cevheriyye, a.g.e., 459.

¹⁵⁴ Cevheriyye, a.g.e., 292.

¹⁵⁵ Cevheriyye, a.g.e., 292.

¹⁵⁶ Cevheriyye, a.g.e., 295.

eğlenme ihtiyaçlarını şehirde açılan yeni mekanlarda karşılamak istedikleri anlaşılmaktadır. Müzisyen olduğu için de alet türlerini, makamları, farklı müzik türlerini, şarkıları ve sözleri iyi bildiği hatta Endülüs edebiyatına ve geleneğine ait olan *muveşşahatların* ayrı bir yer tuttuğu fark edilmektedir. Aynı şekilde bu tarz müzik icralarının nerede yapıldığı ve kimlerin katıldığına yönelik bilgilendirmeleri sunuşu dönemin entelektüel ve sanat dünyasına dair bir fikir sunmaktadır.

Kudüs sanat dünyasına dair aktardığı isimler arasında; Hana Beşarat,¹⁵⁷ Kudüs'ü ziyaret eden kanun sanatçısı Muhammed es-Susi',¹⁵⁸ sanatçı Leyla Murat'ın babası Zeki Murat yer almaktadır. Sanatçı 1921'de Kudüs'e gelerek 10 gün Kudüs'te kalmıştır. Bu kısa süre zarfında samimi olan ve aralarında oluşan arkadaşlık bağı Cevheriyye ve Zeki Murat mektuplaşarak devam ettirmiştir.¹⁵⁹ Aynı şekilde Şam'dan Kudüs'e gelen isimler arasında müzisyen Muhammed Ali Astane'de yer almaktadır. Profesyonel bir müzisyenden ziyade müzik aşığı olan bu isim ile Kudüs'ün farklı gecelerinde beraber müzik yapıyor, şarkı söylüyordu. Anılarını gün gün kaydedip günlük şeklinde kaleme almadığı için bahsi geçen Astane'nin Kudüs'te kaldığı 4 ay boyunca kaç gece birlikte eğlendiklerini, meşk ettiklerini kestirmek mümkün değildir.¹⁶⁰ Daha önce belirtildiği üzere Cevheriyye'nin anılarında karşılaşılan en büyük problem hatıralarını kronolojik bir sıra ile değil hadise ve gelişmelere göre aktarmasıdır; tarihlerin tam zikredilmeyişi öncelik ve sıralamayı ve tarihlerin tespitini zorlaştırmaktadır. Örneğin Arap dünyasının iki önemli sesinin Mısır'dan Kudüs'e gelişi ve o ilk heyecanı aktardığı sayfalarda tarihlendirmelerin olmayışı farklı kaynaklardan da tarihin teyidini zorlaştırmıştır. Bu isimlerden birisi Arap dünyasının divası Mısırlı ses sanatçısı Ümmü Gülsüm'dür. Mısır'ın da İngiliz işgali altında kalışı Suriye, Lübnan, Filistin ve Mısır arasında yoğun bir hareketliliğin ve ilginin oluşmasına olanak sağlamıştır. 1924'te Ümmü Gülsüm'ü balayı için gittikleri Kahire'de ilk kez dinlediğini aktaran Cevheriyye, Ümmü Gülsüm'ün ziyaretinden ne denli keyif aldığını, büyük sanatkarı dinlemeye kimlerin geldiğini, halkın teveccühünü tüm ayrıntılarıyla hatıratına derc etmiştir.¹⁶¹ Kudüs'ü ziyaretiyle şenlendiren bir diğer isim ise Mısırlı ünlü sanatçı Muhammed Abdulvahap'tır. Müzisyeni ilk defa dinleyen Cevheriyye

¹⁵⁷ Cevheriyye, a.g.e., 347.

¹⁵⁸ Cevheriyye, a.g.e., 372.

¹⁵⁹ Cevheriyye, a.g.e., 374-76.

¹⁶⁰ Cevheriyye, a.g.e., 379.

¹⁶¹ Cevheriyye, a.g.e., 428.

kendisini nasıl beğendiğini ve Kudüs'e ikinci gelişinde nasıl tanışıklık kurup ilişkilerini ilerlettiklerini detaylıca kaleme almaktadır.¹⁶² Görüldüğü üzere udi olan Cevheriyye şahsi ilgileri ve sanatçı kimliği dolayısıyla bu tarz karşılaşmaları uzun ve tafsilatlı anlatmakta dönem Kudüs'ünün sosyo-kültürel tarihine dair tarihi bilgilerimizi arttırmakta ve Kudüs halkının müzik zevkine, eğlence dünyasına ışık tutmaktadır. Gündelik hayat, sosyal ilişkiler ve eğlence dünyasına dair son derece sınırlı bilginin olduğu manda dönemi Kudüs'ü için eşsiz bir kaynak olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Cevheriyye bu döneme bir memur olarak şahit olmakta ve bunun zorlukları ve sınırlılıklarına dair bilgi vermektedir. Örneğin maliyedeki arkadaşı Yakup Beramki ile ilgili anılarını aktarırken Cevheriyye, İngiliz manda döneminde memurlar arasında siyaset konuşmanın yasak olduğunu dile getirerek aslında dönemin siyasi atmosferi ve güç dengeleri hakkında kıymetli bir bilgi vermektedir.¹⁶³ Öyle ki bir memur olarak dini ritüellerden uzak kalışını Hristiyan bayramlarından, gelen hacı ve turistlerin kutlamalarından geri kalışından hayıflanmaktadır. Bu bağlamda memur olmanın büyük pişmanlığını yaşayan Cevheriyye'nin çeşitli bahaneler üreterek işi bırakıp kutlamalara nasıl katıldığı hatıratında görülmektedir.¹⁶⁴ Kudüs'e ayak basan herkesi özellikle de müzisyenleri iyi takip eden Cevheriyye, Kahire'de dünyaya gelen Suriye asıllı Ortodoks kemancı Sami Shawwa ile olan ilişkisini uzun uzun ele almaktadır. Burada ilginç bir noktayı da dile getirmektedir; o dönemde İbrani Müzik Enstitüsü'nün açıldığını Almanya'dan usta Yahudi kemancıların ve müzisyenlerin de enstitüde yer aldığını belirten Cevheriyye, Sami Shawwa'yı enstitüye götürerek oradaki müzisyenlerle tanıştırdığını aktarmaktadır.¹⁶⁵ Bunun yanı sıra Cevheriyye Yahudi Enstitüsündeki işinden 1936'da Arap ayaklanmasının başlamasıyla ayrıldığı notunu okuyucu ile paylaşıyor.¹⁶⁶ Aynı zamanda Cevheriyye, Yahudi müzisyenlerden ve bir Arap folklorik dansı olan debkeyi öğrenen gruplardan da bahsediyor.¹⁶⁷ Tüm bu aktarımlar aslında erken manda döneminde halk arasında ilişkilerin devam ettiğini Yahudiler ile Araplar arasında siyasi hayat dışındaki yaşamın yolunda olduğunu göstermektedir. Ancak 1930'lar

¹⁶² Cevheriyye, a.g.e., 430-31.

¹⁶³ Cevheriyye, a.g.e., 416.

¹⁶⁴ Cevheriyye, a.g.e., 417.

¹⁶⁵ Cevheriyye, a.g.e., 433.

¹⁶⁶ Cevheriyye, a.g.e., 520.

¹⁶⁷ Cevheriyye, a.g.e., 438.

sonrasında manda idaresi, şehrin kültürel kimliğine darbe vurmuş ve gruplaşmalar başlamıştır.

İstiklal Partisi Başkanı, siyasetçi ve avukat Avni Abdülhadi ile de Halil es-Sekakini vesilesiyle tanıştığını aktaran Cevheriyye, ikili arasında müzik eşliğinde geçen edebi ve felsefi sohbetlerin derinliğini de zikretmeden geçmiyor. Öyle ki ilk radyo dinleme ve radyo ile tanışma merasiminin de -her ne kadar başarısız olsa da- Avni Bey'in evinde gerçekleştiğini paylaşmaktadır.¹⁶⁸ Suriye ile bağımsız bir Filistin çağrısında bulunan Abdülhadi, Filistin bağımsızlık hareketlerinden ve önderlerinden önemli bir isimdir. Kudüs'e dışardan gelen sanatçı ekipler anılırken Türkiye'den de çok kısa bir şekilde bahsedilmektedir. Cevheriyye 1930'da Türkiye'den bir ekibin geldiğini belirtse de pek fazla bir detaya yer vermemiştir. Türkiye'nin yeni Atatürk udu altında yeni bir müzik aleti zikrederek bu aletle cümbüş verdiği ve sonrasında aletin kendisine Ragıb Bey tarafından hediye edildiği ifadelerini kullanmıştır.¹⁶⁹ "Yeni Atatürk udu"ndan kastedilen şey tam olarak anlaşılmasa da 1930'lu yıllar Cumhuriyet Türkiye'sinde Türk musiki inkılabı tartışmalarının yoğun yaşandığı ve klasik Türk musikisinden ziyade çok sesli Batı müziğine doğru yönelimlerin olduğu bir zemindir.¹⁷⁰ Dolayısıyla Cevheriyye'nin aktarımındaki "yeni" vurgusu Kudüs'e giden Türk sanatkarların da bu yeni yönelime ayak uydurduğu anlamına mı gelmelidir. Alet hakkında teknik ayrıntı veren ve kendisine hediye edilen udu koleksiyonuna eklediğini belirten Cevheriyye isimlendirme ve kişiler açısından daha fazla bilgi verseydi yorumlanması daha kolay olacaktır. Ancak bu bilgi, müzik tarihçileri ve müzikologların için yine de araştırmayı hak eden bir mesele olarak burada zikredilmiştir.

Şeyh Muhammed es-Safeti Kudüs'ü ziyaret eden bir başka sanatçıdır. İleri yaşlarında sanatçı ekibi ile Kudüs'e gelen es-Safeti'nin ağırlanışını ve onu dinleme şerefine nail olmuş sayılı insandan biri olmanın mutluluğunu Cevheriyye büyük bir içtenlikle aktarmaktadır. Hatta bu hikayeyi anlatırken Kudüs siyasi tarihine de dokunan önemli bir anekdotu da paylaşmaktadır: es-Safeti'yi dinleyenler arasında Kudüs Belediye Başkanı Ragıb Bey en-Neşâşibi ve Kudüslü Hukukçu Ali Bey Carullah da yer alıyordu. Müziği

¹⁶⁸ Cevheriyye, a.g.e., 435.

¹⁶⁹ Cevheriyye, a.g.e., 486.

¹⁷⁰ Bu konuda bkz. Ünsal Deniz, "Türk Musiki İnkılabı Bağlamında Klasik Türk Musikisi Çalgıları".

dinlerken mest olan Carullah Bey durumunu ve hissiyatını Ragıb Bey ile Şu sözlerle paylaşmıştır:

“- Ragıb Bey, ben ömrümde iki zor meseleden başka bir Şey görmedim.

- Peki nedir bu iki mesele Ebu Hasan?

- Aynu’l Kerem’de kanun akort etmek, Kudüs’te kanun ıkarma”

Bu diyalogu Cevheriyye ise aŐaŐıdaki not ile açıklamaktadır:

“Not: Yukarıda geçen meselin, szn bir özel anlamı vardır; Ali Bey o dönemde Arapların önde gelen hukukularındandı ve manda yönetiminde Filistin’de, Siyonist Savcı Mr. Bentwitch ile kanun düzenleme heyetine tayin edildi. Mr. Bentwitch bir kanunu, İngiliz manda yönetiminin çıkardığı mevzuatın ikinci maddesi olan, “Manda yönetimi siyasi, idari ve iktisadi açıdan ülkenin bir Yahudi devletine dönüşmesinden mesuldür” maddesine göre çıkartıyordu. Bu durum da heyette bulunan Carullah Beyi derinden etkiliyordu.”¹⁷¹

Lübnanlı yazar Mikail Nuheym de Kudüs’e gelen ve Cevheriyye ile yolu keŐiŐen isimlerden biridir. Cevheriyye evinde Mikail’e de Endülüs muvaŐŐahlarından okumuŐtur.¹⁷² DoŐu müziğinde pek çok enstrümanı çalmış, müziği ile ili dıŐlı olmuş bir isim olarak Cevheriyye Batılı müzisyen ziyaretçilerin de ortak adresiydi; Kudüs’ ziyaret eden ve Kudüs’te 1939’da vefat eden Alman müzisyen ve oryantalist Robert Lachman Cevheriyye’nin iletişime geçtiği ve beraber sanat icra ettiği isimlerdendi. Cevheriyye Alman Yahudilerin ağırlıklı olduğu bir gruba, Yahudi müzik topluluğuna vakti zamanında Arap kllyesinde müzik dersleri vermiş ve toplulukla beraber sanatını icra etmiştir. Hatta bir sanat- Siyonizm çatıŐmasına da giren Cevheriyye, DoŐu ve Arap müziğini övmeye baŐlayarak, bir müzisyen olarak DoŐu-Batı mukayesesi ortaya koymaya alıŐmıŐtur. Nitekim her iki taraftan sanatçıların ortak adresi olması bir bakıma sanatsal açıdan bunu doğrular niteliktedir.¹⁷³

Mısır’dan Mahmud Sabah,¹⁷⁴ Suriye doğumlu ve Arap müzik dünyasının en önemli isimlerinden biri olan Ferid el-AtraŐ ve Mısırlı dansöz ve sinema sanatçısı Taheyya

¹⁷¹ Cevheriyye, a.g.e., 451.

¹⁷² Cevheriyye, a.g.e., 515.

¹⁷³ Cevheriyye, a.g.e., 519-520.

¹⁷⁴ Cevheriyye, a.g.e., 565.

Kariokka da Kudüs'e gelip konser veren isimlendirdi. Cevheri Kudüs'ün muhabbet akşamlarına katılımın üst düzeyde olduğunu, bazı akşamlar katılımcılar arasında İran ve Türkiye elçisinin olduğunu da aktarıyordu.¹⁷⁵ Cevheriyye, manda döneminde grev ve ayaklanmalar ile geçen çalkantılı günlerinde fırsatları değerlendirip müzik zevkinden ve faaliyetlerinden ödün vermediğinin altını çiziyor ve müzik etkinlikleriyle devam eden kaotik ortamın bir başka yüzünü bizlere gösteriyordu. Hayatın her şekliyle aktığı Kudüs'te her kesimin kendisine bir yaşam alanı bulduğunu şahsi tanıklığıyla bir kez daha gözler önüne seriyordu. Güzel akşamlarından, meşk meclislerinde söyledikleri geleneksel Arap tarzı şarkılardan, beraber kâm aldığı arkadaşlarından ve zamanın huzurundan bahseden Cevheri birçok canlı tasvirde bulunuyor; Osmanlı dönemini eleştirirken İngilizlerden dert yandığı bir anı daha sarf ediyordu:

“Bu bizim eski zaman kutlamalarımızdan, bu da naçizane benim aktarımım ama neden yapıyorduk bilemiyorum. Aslında cevap çok basitti; halkın tüm bu hakaret, baskı, hastalık, açlık, I.Dünya Savaşı döneminde yaşanmış ayrılıkların ve Türk devleti zulmünün ardından mutluluğa ve saadete olan açlığıydı. İngilizler ülkeyi işgal ettiğinde bir rahat nefes almıştık ama maalesef ki bu da devam etmedi, aksine Türklerin zamanında çektiğimiz dertlerden daha beterine daha kötüsüne maruz kaldık, aziz vatanımızı İngilizler vasıtasıyla yitirdik. Onların cezası, Allah indindedir... Allah her haceti duyan ve işitendir!”¹⁷⁶

2.12. Sosyal Hayattan Simalar ve Kesitler

Balfour öncesi günlerin ne denli güzel geçtiğini pek çok kez vurgulayan Cevheriyye aslında hayal kırıklığını da bu ölçüde yansıtıyordu. Sosyal hayattaki kişileri, olayları ve Kudüslüleri arasında bir halk değişimine dönüşen ufak nokteleri verişi Cevheriyye'nin hatıratını bir sosyal tarih çalışmasına olanak sağlaması bakımından çok değerli kılmaktadır. Elbette bu anılar dönemin atmosferinin anlaşılmasında da büyük katkı sağlamıştır. Örneğin zengin bir aileden gelen ancak müsrifliği sebebiyle batan Ebu Şakir o dönemin turizm acentalarına arabalar sattığını ve halk arasında bilinen bir isim olduğunu aktarmaktadır.¹⁷⁷ Aynı şekilde Osmanlı döneminde de Kudüs'ün meşhur terziisi olan Yahudi Hace Salmun ismini bir başka özelliği ile zikretmektedir. Salmun'un kendi

¹⁷⁵ Cevheriyye, a.g.e., 567.

¹⁷⁶ Cevheriyye, a.g.e., 444.

¹⁷⁷ Cevheriyye, a.g.e., 304.

evinde düzenlediği meşk meclislerine katıldığını ve Yahudiler ile ortak zevkleri konusunda bir araya gelmekten geri durmadıklarını zikretmektedir.¹⁷⁸ Tüm bunlar aslında Kudüs'te şehirli bir hayatın aktığını kimliklerinden arındırılmış insanların kendi aralarında ortak bir hayatı barış içerisinde sürdürdüğünü göstermektedir. Cevheri'nin anıları Kudüs'te eğitilmiş nüfusun kendi içerisinde ortak zevk dünyasında huzur içerisinde geçindiğini/geçinebildiğini çok rahatlıkla ortaya koymaktadır.

Kitapta ismi geçen önemli isimlerden biri de Ragıb en-Neşeşabi'dir. Osmanlı döneminde Kudüs mebusu olan Ragıb Bey, Yahudi asıllı bir eşe sahipti ve Musa Kazım Paşa el-Hüseyni'nin istifasının ardından Kudüs Belediye Başkanı olarak atanmıştır. Cevheriyye Ragıb Beyin müziğe ve bilhassa Endülüs edebiyatının önemli bir kısmını oluşturan muvaşşahlara ilgisi olduğunu, yollarının müzik sevdası ile kesiştiğini ve sonrasında hiç kopmadıklarını da aktarmaktadır.¹⁷⁹ Babası Kudüs Şafii Müftüsü Şeyh Tahir Ebu es-Suud olan Kudüs'ün önemli edebi ve ilmi simalarından Şeyh Nizar Ebu Suud da hatıralarında yer alan şahsiyetlerden biridir. Şeyh Nizar Ebu Suud Cevheriyye'nin aktardığına göre içkiye düşkünlüğü ile bilinir. Şeyh olarak isimlendirilme sebebi ise ilmi ve edebi yetkinliğinden kaynaklanıyordu. Arapçada çok iyi olduğunu ve hemen bir şiir icra edebildiğini de aktaran Cevheriyye babalarının arkadaş olduğunu ve babaları mektuplaştıkları zaman birbirlerine şiirler gönderdiğini belirtmektedir.¹⁸⁰ Aksa içerisinde yer alan güneş saatini de Şeyh Nizar'ın babası Kudüs Şafii Müftüsü Şeyh Tahir Ebu es-Suud'un¹⁸¹ yaptırdığını aktaran Cevheriyye, Şeyh Nizar Ebu Suud'un aynı zamanda İbranice diline vukufiyetinin de çok iyi olduğunu hatta Yahudilerin dahi kendisine başvurduğunu ifade etmektedir.¹⁸² İngiliz manda dönemi boyunca öğretmen olarak çalışan Şeyh Nizar Ebu Suud edebiyatta mahir olduğu kadar mekanik/teknik alanlarda da maharetlere sahiptir. Ayrıca cesaretiyle de tanınan Ebu Suud, 1926 Roş Ha-Şana'da arkadaşları ile beraber sarhoş olunca Yahudiler ile kavgaya girerek başına dert açmıştır.¹⁸³

Hatıratında mahalleliden, esnaftan ve yaşanan güzel anılardan bahseden Cevheriyye o dönemin dondurmacısı, salepçisi ve lahmacun tarzı geleneksel atıştırmalık satanı Ahmed

¹⁷⁸ Cevheriyye, a.g.e., 299.

¹⁷⁹ Cevheriyye, a.g.e., 297.

¹⁸⁰ Cevheriyye, a.g.e., 387.

¹⁸¹ Cevheriyye, a.g.e., 388.

¹⁸² Cevheriyye, a.g.e., 388.

¹⁸³ Cevheriyye, a.g.e., 390.

Camus ismini ve nüktelelerini aktarmaktan geri durmamıştır.¹⁸⁴ Mescid-i Aksa'ya cuma namaz kılmaya gelen onlarca çeşitli insanın oluşunu, kentli ve köylü herkesin Kudüs'e geldiğini bir berber anısı üzerinden açıklamaktadır.¹⁸⁵ Daha da çarpıcı olanı tüm bunları aktarırken Osmanlı ya da İngilizler yani üst otorite gitse her şey değişse de Kudüs'te sosyal bağların, sosyal hayatın baki kaldığını ifade etmesidir.¹⁸⁶ Cevheri'nin anılarını kıymetli yapan şey bir bakıma bu Kudüs sosyal hayatının bizzat şahidi oluşu ve nihayetinde bunun kıymetini takdir etmesidir. Anılarının satır aralarında "Kudüslü"lük vurgusu yakından hissedilen Cevheri'nin "Kudüslü"lere olan inancı ve bağı giderek kuvvetlenmiş görünüyor. Ortak bir kültür mirası olarak gördüğü "Kudüslü"lük kimliğine sahip çıkmanın yolunu iyi bildiği müzik sahasında Kudüslü Arapların müzik ve zevkini iyi bir şekilde icra ederek yerine getirmeyi tercih ettiği görülmektedir. Siyonistlerle girdiği sanat çatışmasını¹⁸⁷ Kudüs müziğine sahip çıkmak, doğup büyüdüğü topraklara sahip çıkmanın başka bir yorumu olarak okunmalıdır.

Yabancı ziyaretçilerin Kudüs ziyaretlerini de kaleme alan Cevheriyye, bir İngiliz boksör ile sarhoş halde yaşadığı nükteli hadiseleri paylaşmış¹⁸⁸ ve şehre gelenlerin ne denli renkli olduğunu bu örnek üzerinden bir kez daha doğrulamıştır. Nitekim turizm alanında yapılan çalışmalar manda döneminde yalnız hac turizminin değil; seyahat turizminin de geliştiğini göstermektedir. Siyonizme teşvike yönelik düzenlenen ziyaretlerin yanı sıra turizme destek de söz konusudur.

Siyonizm karşıtı, milli hareketlere katılan ancak İngilizlerle menfaat ilişkisini bozmayan gazeteci, şair ve edebiyatçı Poles Şehade vasıtasıyla Cevheriyye'nin evi pek çok ismin uğrak yeri haline gelmiştir.¹⁸⁹ Şehade dönemin önemli gazetelerinden Mirat'ül Şark'ı çıkarmaktaydı ve oldukça geniş bir çevresi vardı. Ayrıca Filistin'de ilmi ve entelektüel hayatın gelişiminde büyük rol oynayan el-Halidi ailesinden Şeyh Halil el-Halidi de zikrettiği önemli isimlerdendi, adeta bir seyyah olarak andığı ve Kahire'de hayata gözlerini yuman el-Halidi'den çokça istifade ettiğini altını çizerek belirtmiştir.¹⁹⁰ 1945'de

¹⁸⁴ Cevheriyye, a.g.e., 444.

¹⁸⁵ Cevheriyye, a.g.e., 445.

¹⁸⁶ Cevheriyye, a.g.e., 446.

¹⁸⁷ Cevheriyye, a.g.e., 519-520.

¹⁸⁸ Cevheriyye, a.g.e., 447.

¹⁸⁹ "Boulos Shehadeh", Interactive Encyclopedia of the Palestine Question, <https://www.palquest.org/ar/node/25370>. Erişim Tarihi 06/05/2023

¹⁹⁰ Cevheriyye, a.g.e., 530.

Lübnanlı Şair Kaysar Khuri de Kudüs'ü ziyarete gelip Kudüs'ün eşrafı, edipleri ve müzisyenleri ile yakinen tanışmış isimlerdendi.¹⁹¹ Bu isimlerin ve anılarının zikredilmesi manda döneminde ve hatta Siyonizmin zirveye ulaştığı kaotik tarihlerde insanların şehre gelişinin durmadığını Kudüs'e yönelik teveccühte herhangi bir azalmanın olmadığını gözler önüne sermektedir. Dini, turistik, kültürel birçok amaçla Kudüs ziyaret edilmiş ve edilmeye de devam edecek görünmektedir.

Cevheri kendi yaşadığı dönemin bir aynası vazifesini görmüş Kudüs civarındaki köylerin ve diğer şehirlerin o dönemde nasıl bir imajı olduğunu anılarına yansıtmıştır. Bazen ziyaret ettiği bazen de halkın dilinde yayılmış ve kulağına gelmiş hadiseler vesilesiyle Kudüs dışındaki şehirler hakkında da okuyucuya panoramik bir görüntü sunmaktadır. Örneğin Yafa'ya ilk gidişini, gidiş yolu ve yolda yaşadıklarını ya da suyu ile o dönemin en gözde yeri olan Ayn'ul Kerem'i büyük bir keyif ve ilgiyle okuyucu ile paylaşmıştır.¹⁹² Kudüs'ün tarih boyunca en büyük meselelerinden biri olan su meselesi; Cevheri'nin yaşamı boyunca birkaç kez gündemi işgal etmiştir. 1932'deki susuzluk anılarında kendine yer bulmuş, Eski Şehir'e suyun taşınması için bir grubun su almak için gittiğini ve dönüşte Kudüs Eski Şehir'e yaklaşık 25 kilometre uzaklıkta bulunan Ortodoks Manastırı Mar Saba'ya da uğradıklarını aktarmıştır. Kudüs dönüşü yağın yağmur ise adeta dualarının kabulü idi.¹⁹³

Sadece anılarının değil bir sosyal hayatın tanıtıcısı olan Cevheriyye'nin kitabı ilginç ve hoş bir detayı da okuyucuya aktarıyordu: Osmanlı ile bağdaştırdığımız ve Türkçede *fes* olarak bilinen ve Arapçada *tarbuş* olarak geçen başlığın kültürel konumunu, önemini ve değişimini de gözler önüne seriyordu. Öyle ki bizim için etimolojik bir çalışmaya katkı da sağlıyordu; Cevheriyye, kitabında Fes'in yabancı dillere Mağaribe bölgesine atfen çevrildiğini – o dönem Mağaribe bölgesi bugünkü Fas, Tunus, Cezayir ve Libya'nın belirli kısımlarını kapsıyordu- ve fes ifadesini kazandırdığını tarbuşun ise aslen Türkçe olduğunu; Türkçe ser (baş) ve buş (örtü) kelimelerinin birleşimi ile oluştuğunu, serbuşun zamanla sözlü dilde Araplarda tarbuşa dönüştüğünü ifade etmektedir.¹⁹⁴ Günümüzde ise Türkler fes kelimesini Araplar tarbuş kelimesini kullanmaktadır. Fes, Osmanlı

¹⁹¹ Cevheriyye, a.g.e., 576.

¹⁹² Cevheriyye, a.g.e., 448.

¹⁹³ Cevheriyye, a.g.e., 556.

¹⁹⁴ Cevheriyye, a.g.e., 571.

döneminde giyilen, her kesim ve zümreden erkeklerin kullandığı bir aksesuardı. Birçok Osmanlı kentinde olduğu gibi Kudüs'te de takmak bir nevi farz hükmündeydi ve aksi ayıp sayılıyordu. Manda döneminde fes milli bir kimlik kazanmış olsa da 1936 sonrası yavaş yavaş festen kufiyeye geçilmiş ve 40'lar sonrası ortadan neredeyse kalkmıştır. Sadece Irak Kralı I. Faysal yeni bir akım başlatmış ve çok az bir kesim fes kullanmaya devam etmiştir. Cevheriyye Nekbe sonrası bir grubun tekrar fes kullanmaya başladığını da ifade etmektedir. Ragıb Bey en-Neşasıbi ölümüne kadar fes kullananlardan olduğunu da aktaran Cevheriyye, Kudüs'te bu işi yapıp satanların öncü isimlerini de zikretmeyi ihmal etmemiştir.¹⁹⁵

2.13. Vergide Osmanlı Baskısı

Osmanlı vergi ve mülk sistemine atıfta bulunan Cevheriyye, İngiliz manda döneminde Osmanlı yönteminin kullanıldığını ve daha sonra değiştirildiğini¹⁹⁶ ifade ederek esasında İngiliz ve Yahudi literatüründe Filistin için tasvir edilen sistemsizliğin ne derece doğru olduğunu bir kez daha sorgulatmaktadır. Nitekim Cevheriyye Osmanlı döneminden Kürt asıllı ve sadece Türkçe bilen bir jandarma üzerinden Osmanlıya karşı olan nefret tasvirini tekrar aktarmakta ve çocukluk dönemine, babasının ve halkın korkusuna işaret ederek Osmanlı jandarmasının nasıl vergileri aldığını detaylıca örnekler ile paylaşmaktadır:¹⁹⁷ “Bu küçük örnek, 400 yıldan fazla bu topraklara hükmeden emperyal Osmanlı hükümetinin ne denli zalim ve despot bir yönetim olduğunu ortaya koyuyor. Son demine kadar ateş ve demir ile yönettiği bu topraklarda beyitte geçtiği üzere son buldu: Zalimlerin dünyası haraptır / Belki bugün belki yarın.”¹⁹⁸ Storrs'un idaresini sıkça eleştiren Yahudiler, Türklerin Araplara karşı çok daha iyi bir idareci olduğunu dile getirmekten çekinmemiş hatta David Ben-Gurion da “Türkler, Araplar ile nasıl başa çıkmaları gerektiğini iyi biliyordu” diyerek İngilizlerin tüm taşkınlıklara ve aksaklıklara karşı sergiledikleri tutumlara eleştiriler yöneltmiştir. Cevheriyye'nin 1929'da uygulanmaya başlanan emlak vergisi hakkında verdiği bilgi tüm bu toprak, arazi ile mülk tespitinin

¹⁹⁵ Cevheriyye, a.g.e., 571.

¹⁹⁶ Cevheriyye, a.g.e., 410.

¹⁹⁷ Cevheriyye, a.g.e., 412.

¹⁹⁸ Cevheriyye, a.g.e., 413.

Yahudi göçü için hazırlıktan ibaret olduğunu göstermektedir. Öyle ki borçlandırılan Filistinlilerin topraklarının yavaş yavaş Yahudilere verildiği belirtilmektedir.¹⁹⁹

2.14. Nebi Musa Kutlamaları

Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü fethinden sonra Paskalya kutlaması için Kudüs'e gelen binlerce Hristiyanın herhangi bir tehdit unsuru olmaması adına başlattığı bir kutlama olan Nebi Musa, sonrasında bir gelenek halini alarak senelerce devam etmiş ve Kudüs'ün tarihi hafızasında önemli bir yer edinmiştir. Bir şeyhin rüyasında Hz. Musa'nın makamını görmesi ile yeri Kudüs'te tespit edilen Musa Makamı ile Kudüs, kutlamalar döneminde tam bir şölen havasına bürünmektedir. Halil es-Sekakini bu kutlamaların dini değil siyasi bir saik ile gerçekleştirildiğini de belirten isimlerdendir. 1920'de Nebi Musa kutlamaları vesilesiyle sokaklara çıkan Kudüslüler, bu kutlamada milli marşlar ve Araplara yönelik sloganlar ile Siyonizm ve İngiltere karşıtı ilk ayaklanmayı başlatmıştır. Hadiseleri detaylıca aktaran Cevheriyye, Panarabizmin o dönemki parlayan ismi Şerif Hüseyin'in fotoğrafının açıldığını, saldırıların başladığını, ölen ve yaralıların olduğunu, sokağa çıkma yasağı ile Arap öncü isimlere karşı tutuklamaların gerçekleştirildiğini aktarmaktadır.²⁰⁰ Tutuklanan isimler arasında Musa Kazım Paşa, Şeyh Abdulkadir Muzaffer gibi pek çok faal isim yer alıyordu. İlgi çekici bir diğer husus ise Cevheriyye'nin Emin el-Hüseyni'yi yakinen bilmesi ve hakkındaki detayları paylaşıyor oluşudur; Ürdün'e gidip gelen ve ayaklanmanın başlayışını destekleyen Hacı Emin el-Hüseyni, Kudüs müftüsü olan abisi Şeyh Kamil Efendi el-Hüseyni'nin vefat etmesi ile Kudüs Müftüsü ve Yüksek İslam Meclisi Başkanı olmuştur. İngilizler için adeta bir sınav haline gelen Nebi Musa kutlamaları, İngiltere hükümeti ve Storrs arasında ciddi yazışmaların yaşandığı ve idari sınıfta gerilimin yükseldiği bir dönemdir. Detayları farklı anılar ile aktaran Tom Segev Nebi Musa olaylarında 5 Yahudinin hayatını kaybettiğini, 18'i ağır olmak üzere toplam 216 Yahudinin yaralandığını ve biri küçük bir kız çocuğu olmak üzere 4 Arabın hayatını kaybettiğini ve 1'i kritik olmak üzere 23 Arabın yaralandığını ve 200'ün üzerinde tutuklama olduğunu aktarmaktadır.²⁰¹ Ayrıca Segev Hacı Emin el-Hüseyni gibi meşhur siyasetçi ve tarihçi Arif el-Arif'in de kaçtığını nakletmektedir.

¹⁹⁹ Cevheriyye, a.g.e., 495.

²⁰⁰ Cevheriyye, a.g.e., 348.

²⁰¹ Segev, a.g.e., 138-139.

30 yıl boyunca devlet memuru olarak çalışan Cevheriyye anıları boyunca sosyal hayattan kesitler sunarken Kudüs'te işlerin değiştiğinin bir kez daha idrak edildiği bir sahne aktarmıştır: Kudüs'te Müslümanlarca kutlanan Nebi Musa kutlamalarında, kutlamanın temsili bayrağı resmi bir törenle her zaman Kudüs mutasarrıfından alınmaktadır. Ancak manda döneminde Kudüs yetkililerinin Müslüman olmadığı ve İngiliz olduğu gerçeği adeta suratlarına çarpmıştır. Bunun üzerine bayrağın Kudüs Müftüsü ve Yüksek İslam Meclisi Başkanı Hacı Emin el-Hüseyni'den alınmasına karar verilmiştir.²⁰² Cevheriyye bu durumun yeniden İngilizlerin bir Arap ve Müslüman bölgesinin merkezinde Yahudi devleti için ihanetini ve oyununu hatırlattığını da ifade etmiştir. İngiltere'nin Hacı Emin el-Hüseyni ve Arif el-Arif hususundaki tavrı bu isimlerin hem halk nezdindeki sosyal etkisinden faydalanma hem de bir nevi göz önünde tutma politikası olarak okumak mümkündür. Ayrıca Cevheriyye, insafılı bir yorum ile İngilizlere kıyasla Türk din adamlarının ve idarecilerinin farklı dinler dahi olsa dini kutlamalara daha saygılı olduğunu ifade etmektedir.²⁰³

2.15. Nüfus Sayımı ve Gelişmeler

İngilizler 1921'de ilk nüfus sayımını yaparken Hacı Emin e-Hüseyni gibi Filistin milliyetçileri bu sayıma kesinlikle karşı çıkmaktadır. Siyasi gruplaşmaların başlayışı, meclis kurma girişimi gibi olaylar cereyan ederken 1920'ler bu açıdan hareketli geçmektedir. 1920 Ayaklanmasının ardından Hayfa'da III. Filistin Konferansı düzenlenirken 1921'de Musa Kazım Paşa önderliğinde Londra'ya ilk heyet gitmiş ve bu ziyaret 1922'de yayınlanan Beyaz Kitap ile sonuçlanmıştır. Yahudi göçünü durdurmak için Arapların greve başlaması ile Yahudiler ve Araplar arasında çatışmalar başlamış, Yahudilerin silahlanması ile saldırılar ivme kazanmıştır.²⁰⁴ 1920 sonrası yaşananlar üzerine Cevheriyye bir kez daha pişmanlığını dile getiriyordu: "... tüm bu İbranice kelimeler Enver ve Cemal Paşa sonrası Büyük İngiltere vesilesiyle ulaştığımız durumumuzu anlatır nitelikteydi... Halk İngiltere'nin art niyeti ortaya çıkınca onlara

²⁰² Cevheriyye, a.g.e., 460.

²⁰³ Cevheriyye, a.g.e., 509.

²⁰⁴ Cevheriyye, a.g.e., 352.

(Türklere) olan nefret merhamete dönüşür hale geldi ve insanlar yönetimleri süresince Araplara yaptıklarına rağmen şükretmeye başlamıştı.”²⁰⁵

2.16. İngilizlere Karşı Tavrı

1936 büyük Filistin Ayaklanması cereyan edince Kudüslü Ebu Abd Delal’in tutuklanıp idari merkeze getirildiğini onu çıkartabilmek içinse Hacı Emin el- Hüseyini, Kudüs Belediye Başkanı Ragıb Bey ve partiden bir diğer isim; dönemin İngiliz Yüksek Komiseri Keith-Roach’a gelir.²⁰⁶ Ebu Abd Delal Akka’yı savunarak Yahudilerden önce İngilizlerden kurtulmayı temenni eder. Devlet dairesinde Yahudi, Arap ve İngilizlerin beraber çalıştığı göz önünde bulundurulduğunda bu sözler bir sessizliğe sebebiyet verir.²⁰⁷ Delal serbest bırakılsa da yol boyunca öfkesini dile getirmeye ve Akka demeye devam etmiştir.²⁰⁸ Yakup Baramki’ye ve Baramki’nin temiz kalbine, karakterine ve yaşadıkları nüktelere neredeyse 4-5 sayfa ayıran Cevheriyye Baramki’nin masumiyetine İngiliz daire başkanına tuvalet kağıdı tutmak için tuvalette beklediği örneğini üzerinden verir. Cevheriyye’nin ise “Yapma Yakup, İngilizlere işimizle hizmet ediyoruz, tuvaletlerini de mi biz yaptıralım!” şeklinde çıkışması aslında Cevheriyye’nin dönüşen İngiliz söylemini doğrudan yansıtmaktadır.²⁰⁹

2.17. 1927 Depremi ve 1929 Ayaklanması

Neredeyse 100 yıldır böylesi bir depreme tanıklık etmediklerini dile getiren Cevheriyye 14 Temmuz 1927’de Filistin’de büyük bir deprem yaşandığını ve Nablus ile Kudüs’te pek çok evin güvenlik gerekçesiyle İngilizler tarafından yıkılmasına sebep olduğunu aktarmaktadır. Öyle ki müdahale bu bölgeler ile sınırlı kalmamış İngiltere’den gelen iki mühendisin talebi ile Kıyamet Kilisesi’ni süsleyen ışıkların, avizelerin ve süslemelerin her birisinin kaldırılması emredilmiş; kiliseden sorumlu Hristiyan nüfuzun bu kararı reddedişi hiçbir fayda göstermemiştir.²¹⁰ Dolayısıyla manda yönetimi Arif el-Arif’in de Ürdün günlüklerinde aktardığı üzere bir dış güç olarak dikte hakkına sahip olduğunu her

²⁰⁵ Cevheriyye, a.g.e., 353.

²⁰⁶ Cevheriyye, a.g.e., 419.

²⁰⁷ Cevheriyye, a.g.e., 419-420.

²⁰⁸ Cevheriyye, a.g.e., 420.

²⁰⁹ Cevheriyye, a.g.e., 425.

²¹⁰ Cevheriyye, a.g.e., 469.

anlamda bir kez daha göstermiştir. Depremi İngiliz yönetiminin şehri yeniden inşa etme fırsatı olarak değerlendirdiğine şüphe yoktur. Aynı şekilde Siyonist Yahudi Chaim Shalom Halevi'nin ailesine "kim bilir belki yıkıntıların üzerinden bir Yahudi şehri yükselir" ifadelerini yazmakta ve depremi, Siyonizmin için bir fırsat olarak yorumlamaktadır.²¹¹ Deprem dolayısıyla çocuklar için bir gıda projesini teşvik eden Kisch ise bu tür jestlerin halkla olan bağ noktasında değerli olduğunu ifade etmiştir.²¹²

Yazar, Filistin'de 1929 ile başlayan ve yaklaşık on yıl süren büyük ayaklanmaya, genelde Araplar ve Yahudiler özelde ise dini gruplar arasındaki çatışmalara, İngiltere'den gördükleri yanlı ve taraflı politikalara, Yahudilere sağladıkları olanaklara tek tek değinmektedir. Nitekim 1929 Arap Ayaklanması başladığında kardeşi ile Ölü Deniz'de tatilde olan Cevheriyye haberleri alır almaz Eriha'ya oradan da etrafındakilerin tüm tehlikeli söylem ve ısrarlarına rağmen Kudüs'e, evine ve sevdiklerine dönme isteğine detaylıca yer vermiştir.²¹³ Evine gelip herkesin sağlam olduğunu gören ve derin bir nefes alan ancak evini dört bir yandan kuşatan İngiliz askerlerinin baskını ile şaşkına dönen Cevheriyye, kendisinin üst düzey bir devlet memuru olduğu anlaşılınca ve askerler aradıkları silahları bulamayınca evinden ayrılışını bir anekdot ile aktarıyordu:

"...daha sonra istihbarat dairesinde çalışan bazı güvenilir arkadaşlarımdan ordu tarafından gerçekleşen aramanın sebebini öğrendim; Eriha'dakilerden Kudüs'e dönmek için kiraladığım araba, Arap devrimcilerine silah taşıyan arabaymış. Esbat Kapısı'ndan içeri girdiğimizde resmi beyan ile arabanın içerisinde Vasıf Cevheriyye'nin de olduğunu bildirdim. Bundan dolayı askerler evime gelip arama yaptılar ve haberin asılsız olduğunu, belki araba ya da şoförde olduğunu ya da Vasıf'ın böyle biri olmadığını anladılar. Keşke sevgili vatanıma hizmet için çalışan devrimcilere bir yardımım dokunsaydı."²¹⁴

Bu durum ve hissettiği duygu esasında Cevheriyye'nin bir Arap olarak toprağına ne denli bağlı olduğunu göstermektedir.

²¹¹ Cevheriyye, a.g.e., 292.

²¹² Segev, a.g.e., 292.

²¹³ Cevheriyye, a.g.e., 484.

²¹⁴ Cevheriyye, a.g.e., 484.

2.18. Yahudilerin Kimlik Mücadelesi: Burak Duvarı

1928'de Siyonizm Cemiyeti'nin Yahudi Ajansına dönüşmesi ile dünyadaki tüm Yahudileri Filistin'e çağırarak bir oluşum haline aldı. Rus-Amerikan Siyonist Gazeteci Za'ev Jabotinsky başkanlığındaki Siyonist Revizyonist Parti, 1929 Ağustos'ta Burak Duvarı Meydanı'nda toplanarak Burak Duvarı'nı -Ağlama Duvarı olarak bilinir-istedikleri bir gösteri düzenledi ve Yahudiler, Burak Duvarı bölgesinde oturan Arap ailelere saldırdı. Bunun üzerine İngilizlerin Siyonistlere silah yardımıyla bulunduğu duyan Araplar da 23 Ağustos cuma namazı çıkışı barışçıl gösterilere başlamış, İngilizlerin ateş açması ile iş silahlı saldırılara ve Arap direnişine dönüşmüştür. Böylece bir hafta içerisinde Filistin'in dört bir yanında İngiliz manda yönetimine ve Siyonizm desteğine yönelik direniş başlamıştır.²¹⁵ Olaylar patlak verdiğinde Filistin'de olmayan dönemin İngiliz Yüksek Komiseri John Chancellor döndüğünde Araplara yönelik çok sert bir beyan açıklamış ve bu beyana Arapların da hiddetli bir karşılık vermesiyle ikinci bir beyan yayınlamak üslubu yumuşatmıştır.²¹⁶

1930'da yayınlanan Beyaz Kitap uzunca bir süre tartışılmış, Araplara yönelik haklar tanınması Churchill'i çileden çıkarmış, Beyaz Kitap Araplar için adeta bir "kara kitaba" ve Cevheriyye'nin ifadesiyle Filistin'deki İngiliz yönetimi bir diktatöre dönüşmüştür. Beyaz Kitap ardından tayin edilen üç ekip Arapları tatmin etmeyince heyetin kendisi doğrudan İngiltere'ye gitmiştir. Heyette; Musa Kazım Paşa el-Hüseyni, Kudüs Müftüsü Emin el-Hüseyni, Alfred Duk, Ragıb Bey Neşşasıbi, Ayni Bey Abdülhadi ve Cemal Hüseyini yer almaktadır.²¹⁷ Beyaz Kitap'ın imzalanması ile Araplar İngilizleri esas düşman olarak bellemiş ve İngiliz manda yönetimine karşı silahlanma çağrısı başlatılmıştır. 1931'de Nablus'ta Şeyh Muhammed Sabri Abidin ve Ekrem Zuayeter öncülüğünde başlayan gösteriler Filistin'in farklı şehirlerine yayılmış ve grevler başlamıştır; Kudüs'teki grevin ve gösterilerin başkanlığını ise Musa Kazım el-Hüseyni yürütmüştür. İlk kadın yürüyüş ve gösterileri de bu tarihte ortaya çıkmıştır. İngiliz manda yönetimi gösterileri var gücü ile bastırmaya çalışsa da hedef tahtasında Yahudiler değil doğrudan kendi yönetimi vardı ve ne tutuklamalar ne de saldırılar Arapların sesini

²¹⁵ Cevheriyye, a.g.e., 484.

²¹⁶ Cevheriyye, a.g.e., 485.

²¹⁷ Cevheriyye, a.g.e., 486.

kısamamıştı. Kudüs'teki en etkin ve faal isimlerden birisi de Balfour sonrası İbranicenin resmi dil olarak kabul edilmesini ve Balfour'u kabul etmesi beklenen ve bu sebeple görevinden istifa eden eski Kudüs Belediye Başkanı Musa Kazım el-Hüseyni'dir. Paşa son nefesine kadar gösterileri desteklemiş ve Musa Kazım Paşa Şeyh Cerrah Mahallesi'ndeki evinde 1934'te vefat etmiştir. Cevheriyye Musa Kazım el-Hüseyni'nin cenazesinin Kudüs tarihinde nadir anlardan biri olduğunu, sokakların dolup taşıdığını, büyük şehirlerde yas ilan edildiğini, cenazenin kalabalıklığını ve Mescid-i Aksa'daki cenaze namazını paylaşmaktadır.²¹⁸

Filistin'de siyasi partiler ve kurumlar oluşmaya başlamışken Yahudilerin Mescid-i Aksa ve Burak Duvarı'na yönelik söylem ve eylemlerinin şiddeti artınca Kudüs başta olmak üzere Filistin'in pek çok bölgesi adeta canlı bombaya dönüşmüş ve teker teker patlamaya başlamıştır. İsveç'ten 2 heyet üyesinin ve Hollanda'dan bir heyet üyesinin Kudüs'e ziyaretini belirten Cevheriyye ardından Hacı Emin el-Hüseyni başkanlığında 1931'de Kudüs'te İslam Konferansı düzenlendiğini ve bu konferansa pek çok Müslüman ülkeden katılım olduğunu bazı katılımcıların isimlerini vererek paylaşmıştır.²¹⁹ 1935'te Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Müslümanlardan bir meclis kurmayı planlayan İngiltere manda heyeti, son yetkinin kendisinde olacağı bu meclis tasarısını tüm taraflara sunmuştu, Araplar belli başlı değişikliklerin yapıldığı takdirde kabul edebileceğini ifade etse de Yahudiler en baştan reddetmiş ve İngiltere'ye bir heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır.²²⁰

2.19. 1936 Ayaklanmasının Getirdikleri

1936'da büyük bir direniş ile başlayan grev ve gösterileri Cevheriyye şu satırlar ile aktarmaktadır:

“Filistin meselesini her kim anlıyorsa Müslüman ve Hristiyan Arapların manda gereğince İngiliz yönetimi altında olan Filistin'de kutsal mücadeleden ne vazgeçtiğini ne de ihmal ettiğini inkar edemez. 15 Mayıs 1948'de manda yönetimi bitene kadar ve sonrasında sadece Siyonistlere değil İngiliz hükümetine ve ordusuna karşı zayıf olmasına, düşmana karşı direnecek ellerinde yeterli silah, imkan ve

²¹⁸ Cevheriyye, a.g.e., 523.

²¹⁹ Cevheriyye, a.g.e., 524.

²²⁰ Cevheriyye, a.g.e., 533.

kendilerine yardım edecek kimse olmamasına rağmen pusuya yattılar. 1936'da gerçekleşen bu grevin bir benzeri dünyada görülmemiştir. 6 aydan fazla süren bu grev, Arapların kahramanlığına ve vatanlarına olan sadakatlerinin en bariz göstergesidir. Cevheriyye'nin aktarımına göre 23 Nisan 1936'da İngiliz Sömürgeleri Başkanı Thomas Tel Aviv'de Yahudilerin, şehrin esas sakinleri olan Müslüman Araplara saldırıyı başlattığını itiraf etmiştir; Arapların tek yaptığı resmi olarak Yahudilerin ülkeye gizli bir şekilde gerçekleşen bu yoğun göç akışına ve toprakların Yahudilere satılmasına yönelik bir gösteriydi.²²¹

Grev uzunca bir süre devam ederken gönüllü Arap ülkelerinden destek gelmiş ve gösteriler yoğun bir hal almıştır; İngiliz hükümetine çalışan Arap memurlar da Cevheriyye'nin aktarımına göre 9 maddelik bir bildiri yayınlamış ve bunun Yüksek Komiser dahil yüksek makamlara iletilmesini talep etmiştir.²²² Öyle ki Arapların bu süreçte ölüm kalım savaşı verdiklerini çok iyi anladıklarını Cevheriyye de beyan etmiştir.²²³ Dolayısıyla 1936 senesinin, Filistin tarihinde grev ve ayaklanmalar ile ayrı bir dönüm noktası olduğunu ifade edebiliriz. Arap ülkelerinden destek beklenildiği kadar olmayınca konuyu İngiltere'ye yani Londra'ya da taşımak için bir grup harekete geçmiştir. Ancak Cevheriyye'nin aktardığı üzere İngiliz Komiser, tüm bunlara rağmen 4500 Yahudi'nin göç etmesini sağlamış ve bu durum yeniden bir infial başlatmıştır. Bunun yanı sıra ilgi çekici bir husus da Cevheriyye'nin bu hadiseyi de aktarırken Araplar nezdinde hedef tahtasında Yahudilerin değil İngilizlerin olduğunun altını çizmesi ve bunun üzerinde durmasıdır.²²⁴

1937'de İngiltere Kraliyeti'nden gelen kurulun Filistin'i bölüp bir Yahudi devleti kurulmasını ve kalan Arap bölgesinin Kral Abdullah bin Hüseyin'e verilmesini yazdığı raporu açıkladı.²²⁵ Bunun üzerine Araplar Londra'ya ikinci heyeti yönlendirmeye çalışırken Filistin ayaklanmalarının önder isimleri bir bir tutuklanmaya hatta İngiliz idarecinin suikastından sorumlu tutularak tüm parti ve oluşumların kapatılmasına ve bastırılmasına sebep olmuştur. Emin el-Hüseyini de çıkartılan tutuklama kararı ardından

²²¹ Cevheriyye, a.g.e., 533.

²²² Cevheriyye, a.g.e., 535.

²²³ Cevheriyye, a.g.e., 536.

²²⁴ Cevheriyye, a.g.e., 538.

²²⁵ Cevheriyye, a.g.e., 539.

Suudi Arabistan'a sığınmıştır.²²⁶ Hükümet gerilimin artmasıyla resmi daireleri sur içinden sur dışına taşıyarak Yahudileri bir bakıma koruma altına almış ve yeni dairelerde Arap-Yahudi sınır bölgelerinde olmasını sağlayarak kontrolü elinde tutmaya çalışmıştır.²²⁷ Öyle ki Filistin radyosunun açılması ile normalde Cevheriyye'nin anılarından Yahudiler ile birlikte çalışıldığı rahatlıkla görülse de 1936 sonrası artık gruplar ayrılmaya başlamış, İngilizlere radyoda Araplar ve Yahudileri iki gruba ayırmıştır.²²⁸ 1936-1939 manda yönetimi için siyasette bir kırılma ve gerileme dönemiymi ve ülkede siyasi durum gitgide kötüleşiyordu. Aynı şekilde Musa Kazım el-Hüseyni önderliğinde başlayan ayaklanmalarda İngilizlerin ayaklanmaları bastırmada ne denli zorlandığını hatta farklı sömürge yerlerinden takviye geldiğini ve bazı bölgelerden çekilmek durumunda kaldıkları gözlemlenmektedir. 1937'yi en şiddetli yıl olarak tanımlayan Cevheriyye, Kudüs Eski Şehir sokaklarında İngilizler ile Arap mücahitlerin arasında bugüne kadar görülmemiş çatışmaların yaşandığını ve bunun Balfour sonrası bu zulme karşı bir haykırış olduğunu dile getirmektedir.²²⁹

Yahudilerin kurduğu silahlı örgütler İngilizlerin desteği ve göz yumması ile pek çok kundaklama eylemi gerçekleştirmiştir. Nitekim Davut (David) Otel'de bunlardan biridir. Cevheriyye burada çarpıcı bir örnek de sunmaktadır: Silahlanan ve örgütlenen Yahudi gruplar Araplara her türlü terör eyleminde ve saldırı da bulunuyordu; bunlardan bir örnek de hükümetin Ramazan ayında oruçlu ve 92 yaşında idam ettiği Şeyh Ferhan es-Sadi'dir; Cenin'de Araplara uygulanan zulüm bir kez daha belgelenmiştir.²³⁰ II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 1939'da dengelerin değiştiğini dile getiren Cevheriyye'yi; neslinin nasıl olurda bir de bu acıyla yüz yüze geldiği bir Cihan Harbi, açlık, kıtlık, acı ve zulüm yetmezmiş gibi bir de II. Dünya Savaşı yaşamaları derinden sarsmıştı. Ancak Cevheriyye I. Dünya Savaşı yıllarına nazaran II. Dünya Savaşı yıllarının daha rahat ve iyi geçtiğini, ekonomik olarak zorluklar olsa da kıtlık derecesinde bir durumun olmadığını ifade etmekte hatta bir fiyat karşılaştırması yaparak fiyatların ne denli arttığını da ufak örnekler ile okuyucuya sunmaktadır. Bunun bir örneği nükte/fıkra ile anlattığı artan soğan fiyatları

²²⁶ Cevheriyye, a.g.e., 539-540.

²²⁷ Cevheriyye, a.g.e., 540.

²²⁸ Cevheriyye, a.g.e., 541.

²²⁹ Cevheriyye, a.g.e., 548.

²³⁰ Cevheriyye, a.g.e., 551.

ve bu artan fiyatlar ile baş edemeyen memurlardı. Öyle ki memurlar grev başlatmış ancak pek başarılı bir sonuç elde edememiştir.²³¹

Arap ayaklanmalarının II. Dünya Savaşı başlaması ile biraz daha bastırıldığını, Filistinlilerin tutuklandığını, işkencelerin devam ettiğini ve hatta kimilerinin idam edildiğini ifade eden Cevheriyye, İngilizlerin Cihan Harbi adı altında sokağa çıkış yasağı, seyahat yasağı, ek vergi ve ek ödeme gibi çok çeşitli yaptırım uyguladığını da dile getirmiştir.²³² Halkın İngiltere'ye bakış açısını ise şu cümle ile bir kez daha ortaya koyuyordu:

“...İngiltere'nin Araplara karşı uyguladığı tüm zulüm, baskı ve acının ardından şeksiz şüphesiz Araplar İngilizlerden nefret etmişti. Bundan dolayı II. Dünya Savaşı'nda gerek gizliden gizliye gerekse alenen Almanya'nın kazanması arzulandı. Gerçekten de köylerde, şehirlerde bulunan radyonun etrafına toplaşarak savaşa ilgili haberleri dinliyorlar; Almanya lehine olan her haberde seviniyor, İngiltere ve müttefikleri lehine olan her haberde ayrıca üzülüyorlardı. Ancak Yahudiler büyük bir hüznü, korku ve acı içerisindeydi.”²³³

Yahudiler başlarına kötü bir şey gelmesinden ve Almanya'nın kazanmasından ölesiye korktukları için İngiltere için her şeyi yapıyorlardı. İsrail'in kurucu babası ve büyük siyasetçisi Ben-Gurion'un da bu durum karşısında Yahudi askerleri motive etmiştir. Cevheriyye Arapların hiçbir şey yapmadığını adeta greve girdiklerini söylerken dönemde yaşanan gelişmeleri yakından takip ederek Yahudilerin İngilizlere destek olduğunu ve Amerika'yı da kendi saflarına çektiklerini ifade etmektedir.²³⁴ II. Dünya savaşının son bulmasıyla devlet planının boşa gitmemesi için var gücüyle çalışan Yahudiler, silahlanma ve teşkilatlanmada ilerlemiş hatta İngilizler ile destek ve birlik içerisinde olsalar da kendilerini geri plana atma ihtimalinin önüne geçmek için silahlı saldırıları başlatmıştır. İngilizler ilk şoku Mısır Sömürge Sorumlusu Lord Mobyien'in öldürülmesinde yaşamış ancak devlet dairesine patlayıcı yerleştirme olasılığı ile işin kontrolünden çıktığını ve tehlikeli boyutlar aldığını görmüştür. Öyle ki Cevheriyye İngilizlerin bu durumunu şu sözlerle değerlendirmektedir:

²³¹ Cevheriyye, a.g.e., 561-562.

²³² Cevheriyye, a.g.e., 560.

²³³ Cevheriyye, a.g.e., 561.

²³⁴ Cevheriyye, a.g.e., 584.

“Şunu da belirtmek gerekir ki İngiltere’nin kendisi 1944’te silahlı Yahudi bölüğünün oluşturulmasına müsaade etti. -Maalesef ki- Marshall da derhal bu ordunun kurulmasına izin verdi ve Araplardan korkulmasına gerek olmadı hatta daha da ileri giderek Bir Arap köpeğinin hareket etmeyeceği belirtti. Bunun üzerine İngiliz General Wingate Hagana oluşumlarına askeri eğitim vermeye başladı.”²³⁵

Cevheriyye aynı şekilde II. Dünya Savaşı ardından tutuklanan siyasi isimlerden özellikle de Kudüslülere bazı isimleri okuyucular ile paylaşıyordu: İngiltere Almanya’da Şeyh Hasan Ebu es-Suud başta olmak üzere Hüseyini ailesinden birçok ismi yakalayıp Belçika’nın başkenti olan Brüksel’e yönlendirirken eşlerini 8 ay boyunca hapishanede tutmuştu. 1941’de İran’da da bir grup direnişçi siyasetçiyi de tutukladığını paylaşmıştır.²³⁶

2.20. Saldırıları Patlamalar ve Taksim Planı

Yahudilerin başlattığı kaos ve korku ortamıyla İngilizler resmi dairelerin bulunduğu, özellikle İngilizlerin yaşadığı bölgeleri 3 ana bölgeye bölmüş ve bu alanlarda koruma ve denetimi artırmıştır. Ancak 22 Temmuz 1946’da meydana gelen Davut Otel kundaklama hadisesi ile Kudüs’te patlama, yağlama ve korku hareketleri başlamıştır.²³⁷ Herkesi dehşet içerisinde bırakan bu patlama, İngiltere’nin korumaya alarak üçe böldüğü bölgelerin ikincisinde yaşandı. Patlamada hiçbir Yahudi zarar görmemiş, Arap ve İngilizler doğrudan hedef alınmıştı. Patlamadan büyük zarar gören otelin kalan kısmı da İngilizler tarafından önlem alınarak yıkılmıştır. Bu vaziyet karşısında Cevheriyye, “eğer bunlar hakikaten vuku bulduysa ne korkunç bir manda yönetimi ne korkunç bir ihanet; barış Filistin’in üzerine olsun” sözleriyle kapıldığı dehşeti aktarmıştır.²³⁸

29 Kasım 1947 tarihinde Lake Success Filistin taksim planının duyurulması ile olaylar ve bölge tarihi bambaşka bir noktaya evrilmişti. Cevheriyye bu anı şu sözlerle paylaşmaktadır:

“Radyoyu açtım ve Lake Success’in Filistin taksim kararını duyunca şaşırıdım. 29 Kasım 1947’de akşam saati ilan eden Amerika! Nasıl bir dehşetti! Ben ve oğlum

²³⁵ Cevheriyye, a.g.e., 585.

²³⁶ Cevheriyye, a.g.e., 564.

²³⁷ Cevheriyye, a.g.e., 586.

²³⁸ Cevheriyye, a.g.e., 589.

George şaşkınlıktan tek kelime edememiştik, hepimiz birbirimize bu meşum haberin ardından yüzümüzdeki büyük şaşkınlıkla bakakalmıştık. Bu saniyeleri hayatım boyunca unutmayacağım. Evden ayrıldım ve dışarı çıktım. Memunallah Caddesi'nde toplanıp taksim planından bahseden Arapları izledim. Her biri bu vatanın geleceği hakkında endişe ederken bu meşum haber Allah muhafaza gerçekleşebilir mi diye birbirlerine merakla soruyordu. Gerçekten de Filistin'de özellikle de en verimli bölgelerinde bir İsrail krallığı/devleti görür müydük? Peki Araplar ve Müslümanlar bu zalim karar karşısında eli kolu bağlı durabilir miydi, zillet ve utanç içerisinde sömürgeciye ve Siyoniste boyun eğebilir miydi?"²³⁹

Araplar bu kararı büyük bir şaşkınlık içerisinde reddetse de Cevheriyye'nin aktarımına göre en nihayetinde istediklerine kavuştuklarını anlayan ve hayalin gerçeğe dönüşmesine az kaldığını gören Siyonist Yahudiler bu haberi büyük bir mutluluk ve coşku içerisinde karşılamıştır. İngiliz ordusu ile sokaklarda sarhoşa dönen Yahudilerin sevinci 10 Mart 1948'in manda yönetiminin resmi bitiş tarihi olarak ilan edilmesiyle taçlandırılmıştır.²⁴⁰

Yahudilerin Araplara dağıttığı Arapça kağıtlar ise bir hayli dikkat çekiciydi; Cevheriyye'nin "ömrüm boyunca unutamayacağım anlardan biri" olarak nitelendirdiği bir andı. Bu kağıtlarda şu cümleler geçiyordu, "Sizler Araplar, Sami amcanın oğullar, aklınızla hükmettiniz; Arap başkanlarınız konusunda tereddüde düşmeyin her birisinin kendi maslahatı var. Gelin bize katılın, ülkeyi yeniden inşa edelim beraber burada kardeşçe yaşayalım".²⁴¹ Cevheriyye'nin aktardığı kadar şaşırtıcı olan bu hamle niyetin bu kadar safiyane olmadığını göstermiştir. 20 Aralık 1947'de genel greve başlayan Arapların grevi 3 gün sürdürmesiyle ülke karışmaya başlamıştır.²⁴² Korku ve endişe içinde geçen günleri yeniden kundaklama operasyonları takip etmişti. Yahudi devletine bu denli yaklaşmış Yahudiler devlet sarhoşluğu içerisindeyken İngilizlerin büyük desteği ve yer yer gösterdiği müsamahakarlık ile kendilerini geliştirmişti; 1947'nin son günleri Kudüs'te kundaklama operasyonları ile geçiyordu ve Filistin tarihi için hayati bir sene olan 1948'e koca bir hayal kırıklığı, korku, endişe ve yitim ile giriliyordu.

²³⁹ Cevheriyye, a.g.e., 592.

²⁴⁰ Cevheriyye, a.g.e., 592.

²⁴¹ Cevheriyye, a.g.e., 593.

²⁴² Cevheriyye, a.g.e., 593.

Cevheriyye 29 Aralık 1947'de Arapların sosyal hayat merkezi olan ve Kudüs Eski Şehir'e girişin sağlandığı ve faal bir şekilde kullanılan Şam Kapısı Meydanı'nda da bir patlama gerçekleştiğini aktarmaktadır.²⁴³ Şüphesiz bu kundaklama ve saldırılara Araplar da kayıtsız kalmamış ve 1948'de Araplara düşmanlığı besleyen en büyük yayın organı *Palestine Post*'a ait bina ve ardından yüksek koruma altında bulunan Yahudi Ajansı'nda patlama meydana gelmiş ve Yahudilerden hayatını kaybedenler olmuştur. Bu patlamaları pek çok patlama dizisi takip etmiş Kudüs tam anlamıyla korkulu ve kaotik bir atmosfere dönüşmüştür. Öyle ki Cevheriyye elektriklerin gittiğini, kendi evi koruma altındaki bölgede olsa dahi bu bölgelerde patlamaların yaşandığını,²⁴⁴ endişelerin yüksek olduğunu ve sadece 29 Kasım 1947 ila 1 Mart 1948 hayatını kaybedenlerin sayısının 1378 olduğunu aktarmaktadır.²⁴⁵ 1948'de yaşanan en elim katliamlardan biri de Deyr Yasin Katliamıydı; bu katliamlar ile Siyonistler Araplara korku salarak evlerini, köylerini terk etmelerine sebep olmuş ve pek çok tarihçinin de ifade ettiği üzere Siyonistler bu katliamlarda katledilen kişi sayılarını daha fazla göstererek Araplar arasında korkuyu artırmayı hedeflemiştir. Bu günleri acı ile anan Cevheriyye meşhur Kastal muharebesinde savaşan, hayatını yitiren ve Musa Kazım el-Hüseyni'nin oğlu olan Abdülkadir el-Hüseyni'nden ve cenazesinden büyük bir azamet ve gurur ile bahseder. Cevheriyye hakkında çok fazla bilgi sunmuş ve ayaklanmalarda ne denli önemli roller oynadığına ışık tutmuştur.²⁴⁶ Böylece 1947-1948 yılları Kudüs'ün çok kültürlü, huzur dolu ve kucaklayıcı kimliği rafa kalkmış, kimlik mücadelesinin şiddetlendiği bir yer haline gelmiştir.

2.21. Kudüs'ten Ayrılış

En acıklı anlardan biri ise 9 Nisan 1948'de taksim planına daha fazla dayanamayan Cevheriyye'nin işten ayrılarak emekli olmasıydı:

“Komutan Abdülkadir el-Hüseyni'nin son yolculuğunda, cenazesinde hükümetin yeni dairesinde çalışırken gerek fiziksel gerekse psikolojik olarak ümitsiz, bitap bir haldeydim. Kudüs'ün böylesine harap olmasının ana sebebi olan taksim planının duyurulmasından bu yana bu haldeydim. Daha fazla dayanamadım ve Başkan Cemal

²⁴³ Cevheriyye, a.g.e., 595.

²⁴⁴ Cevheriyye, a.g.e., 597.

²⁴⁵ Cevheriyye, a.g.e., 599.

²⁴⁶ Cevheriyye, a.g.e., 603.

Tukan vesilesiyle işi bıraktım. Sabah 11 gibi işimi bıraktım ve bir daha geri dönmedim.”²⁴⁷

Cevheriyye artık evini, büyüdüğü şehrini geride bırakma noktasına gelmiş ve kendini ikna etmeye başlamıştı. Evini bırakmasının sebeplerini sıralayan Cevheriyye 30 yıllık emeğini, anılarını ve kıymetli koleksiyonunu; ailesini ve kendini korumak için geride bırakmak durumunda kalmıştır. Cevheriyye bir müze mesabesinde olan evinin Yahudilere geçmesini engellemek içinse arkadaşı Fransız konsolosunun kendi himayesine alma teklifini yazılı şartlar ile onaylamış ve her şeyi ona bırakarak Kudüs’ten ayrılmıştır.²⁴⁸ Burada en ilgi çekici husus ise gerek sözleşmede gerekse anılarında Kudüs’e geri dönüşü eklemesi ve belirtmesidir; tüm yaşananlara rağmen hala ümit var olduğunu gözler önüne sermektedir. Öyle ki bu hissi şu cümleler çok iyi yansıtmaktadır: “...kuşkusuz Filistin asıl sahiplerine geri dönecektir ve bu gidişin iki haftadan uzun sürmemesi umuduyla gidiyorum... Nasıl hayır, bilakis yakında 7 Arap devletinin orduları bu işgale karşı savaşa girecek ve toprakları asıl sahiplerine verecek, elhamdulillah”²⁴⁹ Büyük bir acı ve gözyaşları içinde evinden ayrılarak Deyr Karandeleb’e geçen Cevheriyye’nin tüm Filistinliler gibi dönüş umudundan uzunca bir süre vazgeçmediği de gözlemleniyor: “Hepimiz 15.05.1948’de Filistin topraklarına girecek Arap ordularını bekliyor ve gelmelerini umuyorduk. Arap ordularının el konulan arazilerin Siyonistlerden almasını ve sonrasında başımız dik evlerimize dönmeyi umuyorduk.”²⁵⁰

Cevheriyye, İngiliz Manda döneminde 9 Ağustos 1919’da başladığı hükümet görevlerine 9 farklı görevi üstlenerek 51 yaşında 15 Mart 1948’de tamamlıyor. Böylece Manda hükümetinin emekli çalışanlarından biri haline geliyor.²⁵¹ Deyr Karandeleb ardından pek çok kişi gibi Eriha’ya geçen Cevheriyye hiç kimsenin bir farkı olmadığını herkesin sığındığını, geleceğini düşündüğünü ve adeta Eriha’nın dönüştüğünü ifade etmektedir:

“... efendi, çalışan ya da çiftçi arasında hiçbir fark yoktu; biri yoğurt biri peynir biri de ekme satıyordu ya da herhangi bir yiyecek... her birisi bir matem havasından akşamdan sabaha başlarına nelerin geldiğini düşünüyor ve İngilizlere, Yahudilere, Araplara, ülkelere ve ordulara lanet ediyordu. Herkes vatanlarını yitiren ve

²⁴⁷ Cevheriyye, a.g.e., 603.

²⁴⁸ Cevheriyye, a.g.e., 605.

²⁴⁹ Cevheriyye, a.g.e., 606.

²⁵⁰ Cevheriyye, a.g.e., 608.

²⁵¹ Cevheriyye, a.g.e., 608.

sığınaksız kalan çocuklarının geleceğine ve babalarının, ecdadının yitip giden kabirlerine ağlıyordu. Hepsi eşsiz vatanın elden yitip gitmesine sebep olan olayları, oyunları ve düzenleri anlamaya başlamıştı. Artık vatanlarını yitirdiklerini anlamışlardı... Ama savaş ve direnişle şerefiyle ellerinden giden bir vatan olsaydı bu kadar olmazdı; giden kağıt oyunu oynamışçasına ellerinden kayıp gitmişti.”²⁵²

Bir sığınak ve liman haline dönüşen Eriha en çok mülteci alan yerdi ve pasaport ve kimlik dahil kimi resmi işlemlerin, kayıtların yapıldığı noktaydı. Cevheriyye Eriha’da gönüllü olarak çalıştığını, kendisinin de pasaport aldığını aktarmaktadır.²⁵³ Ancak 1 Aralık 1948’de düzenlenen Eriha Konferansı ardından işlerin değiştiği tüm Filistin birliği sözünün yerini otomatikman Doğu Ürdün’e bağlanmış bir Filistin bölgesi almış ve dahi Filistin sözcüğü tedavülden kaldırılmaya çalışılmıştır.²⁵⁴ Ürdün’den gelen bir şeyh figüründen bahseden Cevheriyye, kendisinin önemli olduğunu ifade etmekte ancak isim olarak zikretmemektedir. Cevheriyye ile Ürdünlü şeyh arasında geçen diyalog ve Cevheriyye’nin iç çekişi aslında Kudüs’e dönme inancını bir kez daha gözler önüne sermektedir. Müzik, ud ve şarkılar ile arasının ne denli iyi olduğunu sayfalar arasında yakinen gözlemlenen Cevheriyye, içinde buldukları durumu sindiremezken şeyhin müzik talebini şu şekilde reddetmiştir:

“Kendi kendime, ‘artık zorla şarkı söyler ve müzik çalar mı olduk? Vatan yitip gitmişken, Allah! Hayır bunu asla yapmayacağım ve teklifi reddedeceğim’ dedim. Şeyhim sizlerin talebini reddetmem çok zor ancak ben her ne kadar çocukluğundan beri damarlarındaki müzik sevdası ile beslensem, bir sanatçı, şarkıcı ve udi olsam da geldiğimiz durum benim sanatımı icra etmeme müsaade etmiyor ben yurtsuz bir adamım; Ürdün Kralı vesilesiyle Kudüs bizlere geri döndüğünde işte o zaman müziğimi ve sanatımı icra edeceğim hatta dans edeceğim inşallah.

Şeyh: Kardeşim Kudüs hakkında neden endişeleniyorsun, bizimle.

Cevheriyye: Ancak senin himayende... surların dışında.”²⁵⁵

Tüm bunlar Cevheriyye’de gözlemlendiğimiz gibi Nekbenin ilk anları itibariyle Kudüs’e, vatanlarına dönebilme ihtimali ve inancını gözler önüne sermektedir. Bu inancı yitirmeyen Filistinliler için anahtar bir sembol haline dönüşmüş ve ne olursa olsun

²⁵² Cevheriyye, a.g.e., 610.

²⁵³ Cevheriyye, a.g.e., 612.

²⁵⁴ Cevheriyye, a.g.e., 614.

²⁵⁵ Cevheriyye, a.g.e., 615.

döneceklerine inançları son bulmamıştır. Cevheriyye, Nekbe sonrası hayatı darmaduman olan ve önceki halinden son haline gelişi çok iyi bir şekilde işlemiş, Filistin tarihinin tüm isimlerinin temsili haline gelmiştir. Yüstra, Leyla, George ve Aya isimli dört çocuğa sahip olan Cevheriyye; oğlu George Libya’da olmak üzere diğer çocuklarının Ürdün ve Lübnan’a dağılışını, 34 yıllık hayat arkadaşını kaybedişini, sonrasında eski bir ahbabının eşi künyesi Ümmü Halil olan hanımefendi ile Lübnan’da yeniden evlenişini ve tüm o duygusal boşlukları bir sanatçı olarak ince ince işlemiştir. Eşi Victoria’nın vefatının ardından şeker hastalığının çıktığını ve hem bedensel hem de psikolojik bir yıkıma uğradığını Cevheriyye şu şekilde kaleme almaktadır:

“Halim kötüye gidiyordu... vatanımı terk edişim; menkul ve gayrimenkul sahip olduğum her şeyi yitirişim; ömrümü adadığım, gençliğimi verdiğim, toplamak için ne denli kafa patlattığım ve paha biçilemez bir hale dönüşen koleksiyonumu kaybedişim hepsi birbirine girmişti. Tüm bu musibetlerin üzerine benim için yeri doldurulmayacak bir kayıp olan eşim Viktorya’nın vefatı gelmişti. Böylesi bir çıkmazın ve güçlüğüün içerisine düşmüştüm. Bunları içimde, gönlümde tutuyor yalnız Allah’a derdimi yanıyordum.”²⁵⁶

1960’ta ikinci kez evlenip Beyrut’a yerleşen ve evliliği Lübnan gazetelerine taşınan Cevheriyye’nin son dakikaya kadar Filistin umudu şu satırlara yansımıştır: “...sanatçı duygularımı uyandırdı, Filistin’den sürgünümüzün uzamasından korkuyorum...”²⁵⁷ Taksim kararından bu yana udu, sanatı ve keyfi bir rafa kaldırdıklarını belirten Cevheriyye²⁵⁸ anılarını, kendisi ve en başından beri anılarını yakından takip edenler için acı bir Lübnan hatırası ile noktalamaktadır: “Heyhat! Ey dünya hali... Zamanın zulmünü böyle mi görecektim? Evinde, Cevheriyye koleksiyonunda Garb ve Şark tarzı farklı ve nadir 72 müzik aletine sahipken şimdi aylık ud kiralayıp bunu ödemek durumunda mı kalacaktım!?”²⁵⁹ Kuşkusuz sanata aşık sanatçı için bu durumun ne kadar ağır olacağını tahmin etmek zor değil. İngilizlerden bambaşka umutlara ve hayallere sahipken ve manda döneminde muhtelif memuriyet görevleri de almışken geriye kalan pek çok Filistinlide olduğu gibi koca bir kayıp ve yitip gidenlerin bıraktığı acıdan ibaretti.

²⁵⁶ Cevheriyye, a.g.e., 620.

²⁵⁷ Cevheriyye, a.g.e., 626.

²⁵⁸ Cevheriyye, a.g.e., 626.

²⁵⁹ Cevheriyye, a.g.e., 627.

Sonuç olarak Osmanlı son dönemini ve İngiliz manda sürecini Kudüs'teki hayat deneyimi ile aktaran Cevheriyye anıları ile manda dönemine dair önemli gelişmeler sunmuş, Kudüs'ün sosyal tarihine, gelişmelerine ışık tutmuş ve sahip olduğu duyguları ve hayal kırıklıklarını okuyucuyla paylaşarak aslında yaşamı boyunca Kudüs konusunda nasıl bir duygu yoğunluğu yaşadığını gözler önüne sermiştir. Osmanlıya karşı başlatılan Arap Ayaklanmasının bambaşka sonuçlanması hayal edilirken Balfour Deklarasyonu ile Filistinli Araplar büyük bir şok yaşamıştır. Araplar otuz yıllık manda süresince vatanlarını kurtarmak için çabalasa da tarih taksim planı, yüz binlerce Filistinlinin zorla yerinden edilmesi ve mülteciye dönüşmesiyle sonuçlanmıştır.

3. BÖLÜM: FARKLI GÖZLERLE İNGİLİZ MANDA DÖNEMİ

Otuz yıllık manda dönemiyle büyük bir tarihi değişimin yaşandığı Filistin’de sayısız gelişmeye ve tarihi olaya tanıklık edilmiştir. Kudüslü müzisyen Vasıf Cevheriyye’nin anılarında odaklandığımız tarihi hadiseler, sosyal hayat ve manda yönetime dair bakış açısı farklı birçok kaynağı da bu perspektiften inceleme imkanı sunmaktadır. Bir yanda Osmanlıya karşı başlatılan Arap isyanlarını destekleyen ve Araplara bağımsızlık vaadinde bulunan İngiltere öte yanda Yahudileri Avrupa’dan göçe teşvik eden ve Yahudilere bir vatan vaadinde bulunan İngiltere. Şüphesiz İngiltere’nin her iki tarafa verdiği farklı vaatler, yürütmeye çalıştığı denge politikası ve belirsiz politikaları tansiyonun her gün artarak devam etmesinden başka bir şeye sebep olmamıştır. I. Dünya Savaşı sonrası gerek Araplar gerekse Yahudiler ve kısmen de İngilizler için umut dolu gelecek düşünceleri ve hayalleri 2 Kasım 1917’de yayınlanan Balfour Deklarasyonu sonrası karanlığa gömülmüş, özelde Filistin ve bölge tarihinde genelde ise dünya tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. Bu tarihi dönüşüme Cevheri’nin perspektifi dışındaki yaşanmışlıkları ve tanıklıkları da dahil ederek dönemin daha net bir görüntüsünü çizmek, yaşananların Kudüs ve Kudüslülerde bıraktığı izleri doğru anlamlandırabilmek için farklı anı ve romanlardan istifade edilme yoluna gidildi. Dolayısıyla bu bölümünde, daima Kudüs’teki dinamiklerin ortasında yer alan Cevheri’nin okuyucuya çizdiği manda dönemi görüntüsü ve kendisinde bıraktığı his ve izlerin dönemin farklı simaları ve söylemleri üzerinden test edilerek Cevheri’nin hatıratı, söylemleri irdelenecektir.

3.1. Arif el-Arif

Filistin’in önemli tarihçilerinden ve manda dönemi Arap milliyetçiliği savunucularından olan Arif el-Arif, 1892’de Kudüs’te dünyaya gelmiştir. Lise eğitimi için İstanbul’a giden Arif lisans eğitimini de Siyaset, İdari ve İşletme bölümünde İstanbul Üniversite’sinde tamamlamıştır. Lisans süresinde dergi ve çeviri faaliyetleri yürüten Arif, I. Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesinde savaşarak Sovyetler Birliği’nde sürgünde kalmıştır. Ardından Filistin’de belediye başkanlığı, kaymakamlık Ürdün’de de hükümet sekreterliği gibi çeşitli resmi ve idari görevler üstlenmiştir. İngiliz karşıtı bir Arap milliyetçisi olarak tanımlayabileceğimiz Arif, anılarında dönemle ilgili çok kıymetli bilgilere yer vermiştir. Ürdün devletinin inşa sürecine, Ürdün’deki siyasi sima ve oluşumlara yakından aşina olan ve birebir iletişimde kalan Arif, 1927’de Ürdün Halk Partisi’ni kurarak siyasi hayata

doğrudan temas etmiştir. Ürdün siyasetinde ve devlet işleyişinde tüm iplerin İngiltere'nin elinde olduğunu hatta her şeye karışıldığını²⁶⁰ anıları boyunca gözler önüne seren Arif Ürdün'de asıl yöneticinin Henry Fortnam Cox olduğunu da açıkça ifade etmektedir.²⁶¹ Nitekim kendisini hükümete sekreter olarak atayan, Suriyeli direnişçilerin Ürdün'e sığınmasını engelleyecek kadar yetkili olan, devletin tüm resmi işleyiş ve idaresini elinde tutacak kadar her adımı planlayan İngilizlerdi. Öyle ki kral oğlunu Kudüs'teki Arap okuluna yazdırmak isterken İngiltere buna dahi müdahale ederek müsaade etmemiş ve İngiliz okuluna yazılması konusunda direnmiştir.²⁶²

Kudüs'ü ve dönemin önemli isimlerini yakından tanıyan Arif el-Arif, tarih sahnesinde öne çıkan Kudüs Müftüsü ve İslam Yüksek Meclisi Başkanı Hacı Emin el-Hüseyini ile dert ve yol arkadaşı olduklarını, sürgün dahil birçok şeye beraber katlandıklarını ifade etmektedir.²⁶³ Her iki önemli ismin fikir ve siyasette de birbirine yakın düşüncelere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda her iki ismin anılarında milliyetçi kimlikleri bariz olmasına ve tüm İngiliz karşıtlıklarına rağmen yine de İngiltere ile bir çözüm bulunabileceğine inandıkları da gözlemlenmektedir. Nitekim İngilizler tarafından Arif el-Arif, Doğu Ürdün hükümetindeki sekreterlik vazifesi dahil pek çok idari görevle görevlendirilmiştir. Anılarındaki eleştiri ve serzenişlerden işgale ve müdahalelere dayanmadığı anlaşılrsa da gerek Filistin'de gerekse Doğu Ürdün'de İngilizlerin altında çalışmış ve çözümü, ıslahı onlarla bulmaya çalışmıştır. Aynı tablo Kudüs'teki pek çok tarihi olayın arkasında bulunan, İngilizlerin Arapların temsilcisi olarak gördüğü Hacı Emin el-Hüseyini için de geçerlidir.

Osmanlıyı despot bir yönetim olarak gören Kral Abdullah'ın, babası Şerif Hüseyin'in başlattığı Arap ayaklanmasının önemini, gerekliliğini belirtiyor olması ve bunu paylaşması önem arz etmektedir. Babası Şerif Hüseyin ve kardeşleri Faysal, Ali ve Zeyd'in başlattığı büyük devrim günlerini Kral Abdullah, Arif ile paylaşarak yabancılara karşı nasıl tavır takındıklarını bugüne kıyasla şu şekilde aktarmaktadır:

²⁶⁰ Arif el-Arif, *Yevmiyati Arif el-Arif fi İmarati Şark'il Ürdün 1926-1929*, ed. Ali Muhafaza ve Muhanned Mubidin, (Doha: Arab Center for Research and Policy Studies, 2020), 90.

²⁶¹ el-Arif, a.g.e., 19.

²⁶² el-Arif, a.g.e., 127.

²⁶³ el-Arif, a.g.e., 130.

“O zamanlar İngiliz delegelerine had bildirebilecek bir cesarete sahiptim. İngiliz Delegatesi John Phillip Madaba ahalisinden birinden bir dilekçe almış ve onu bana uzatırken kendisine bağırarak ‘Sen burada bir İngiliz delegesinin sadece ve topraklarımıza şikayet ve dilekçeleri toplamaya gelmedin’ sözlerini sarf etmişim. Aynı şekilde FitzRoy Somerset Afşan bin Sultan el-Advan’a vurduğu için bağırmışım. Evet o günlerde cesurdum. Babam Hicaz kralıydı, Suud ailesi bugünkü şanına sahip değildi. O günün halkı da bugünkü gibi değildi... Ama şimdi ben bir devekuşundan daha korkağım; çünkü vaziyet değişti halk da...”²⁶⁴

İlginçtir ki Kral Abdullah kendi anılarında işin bu raddeye geleceğini bilseydik isyan etmezdik²⁶⁵ ifadelerini kullanmakta ama yine de anılarını Churchill’e teşekkür ile sonlandırmaktadır.

İngiltere ve Ürdün arasında imzalanması planlanan yönetim anlaşması hem siyasetler hem de halk nezdinde reddedilmiş, Ürdün aşiretleri grev ve başkaldırı gibi pek çok yönetime başvurmuştur. Tüm bu huzursuzluk ve memnuniyetsizliğin arkasında gördükleri ve yakinen şahit oldukları Filistin tablosunun kendi ülkelerine de uygulanması korkusu vardı ve bu muhtemel senaryoyu istemedikleri aşıkardı. Nitekim Arif el-Arif de Ürdün hükümetinde yer alan isimlerinde en alt konumdan en baştakine kadar İngiliz kuklası olduğunu²⁶⁶ ve İngilizlerin Doğu Ürdün ile imzalamaya çalıştığı anlaşmaya karşı çıkan her kişiyi birer “yaramaz” olarak ilan edişi²⁶⁷ Arif’in eleştirilerine neden olmaktadır. 25 Temmuz 1928’de Arif el-Arif ülkeden ayrılmayı dahi düşündüğü bir burukluk ve öfke hali içerisindeyken sonunda Amman’da bir konferans düzenlemiştir. Bu konferansta İngiltere’nin anlaşma ile Ürdün’e dayattıklarını reddeden 11 maddelik bir tema ve metin işlenmiş ve işlenen başlıklar arasında Doğu Ürdün’ün Balfour Deklarasyonu’nu İngilizlerin Araplara verdiği vaatlerin çiğnenmesi ve dünya din ve örf kurallarına aykırı olduğu belirtilmiştir. ²⁶⁸1929’da Arif, vatansever arkadaşları ile birlikte İngiliz hükümeti ve sömürgesi karşıtı bir Siyah Kitap yayınlamıştır.²⁶⁹ 1928’de yayınlanan İngilizlerin

²⁶⁴ el-Arif , a.g.e., 229.

²⁶⁵ Kral Abdullah, a.g.e, 153.

²⁶⁶ el-Arif , a.g.e., 173.

²⁶⁷ el-Arif , a.g.e., 198.

²⁶⁸ el-Arif , a.g.e., 204.

²⁶⁹ el-Arif , a.g.e., 245.

Beyaz Kitabı'na karşı böyle adlandırılması muhtemel olan kitap, İngiltere işgaline olan öfkeyi bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Arif anılarında Kudüs'te Doğu Ürdün Kralı ile görüşen Churchill'in görüşme boyunca Balfour'un ve Yahudi göçünün dünya, Yahudiler, İngiltere ve Filistin Arapları için ne denli iyi olduğunu dile getirdiğini ve kralı tek kelime bile konuşurmadığını aktarmaktadır.²⁷⁰ Siyonizmin İngiltere'deki en önemli temsilcisi ve destekçisi olan Churchill, İngiliz hükümetini manda dönemi boyunca hazırlanan muhtelif raporlara ve bölgede kontrolden çıkan durumlara rağmen ikna eden önemli bir isimdi. Görünen o ki Churchill yalnız İngiltere'yi değil İngiltere'nin her anlamda hükmettiği, yer yer tehdit ettiği²⁷¹ ve Filistin'de sahip olduğu hürriyet alanıyla benzer kanunlar çıkardığı²⁷² Doğu Ürdün topraklarını ve Arap krallarını ikna etmede önemli bir görev üstlenmiştir. Ancak Kral Abdullah kendi kaleme aldığı anılarda Churchill'e Filistin konusunda şu ifadeleri kullandığını kaleme almıştır; "Filistin halkına gelince onlar Balfour Deklarasyonu'nu kabul etmeyecekler ve Filistin'in Arap ülkesi olduğunda ısrar edeceklerdir. Zaten Filistin gerçekten bir Arap ülkesidir. Dünya Yahudileri yüzünden Filistin halkının yok olmasını kabul edemeyiz. Onlar bir bitki yahut ağaç değiller ki budandıkça daha da gelişsinler. Bu mesele daha ayrıntılı görüşülmeli."²⁷³ Bu sözleri sarf eden kral ne gariptir ki Filistin'in taksimini tanıyan ve bağımsız bir Filistin devleti kurulmaması için Siyonistler ile anlaşma yapan ilk isimdir. Aslında Kral Abdullah, Kudüs müftüsünü kendine bir rakip olarak görmüş, Ürdün'den bağımsız bir Filistin devleti kurmamak²⁷⁴ için Siyonist liderler ile işbirliği yapmış, böylece bağımsız Filistin Devleti'ne en büyük darbeyi vurmuş isimlerden biridir. Görünen o ki kral kendi ikbalini bağımsız Filistin mücadelesinden üstün tutmuştur.

Kudüs tarihine yönelik çalışmalarıyla Filistin tarihçilerinin ustası olarak bilinen Arif, Ürdün anıları ile esasında Filistin'deki manda yönetimi ile Doğu Ürdün'ün neredeyse aynı kader çizgisinde hareket ettiğini, ülkeye herhangi bir hakkın tanınmadığını ve Kudüs ile bağların doğrudan koparıldığını gözler önüne sermektedir. İngilizlerin oyununu

²⁷⁰ el-Arif , a.g.e., 189.

²⁷¹ el-Arif , a.g.e., 240.

²⁷² el-Arif , a.g.e., 212.

²⁷³ Kral Abdullah, a.g.e, 174.

²⁷⁴ İsam el-Garib, *el-Hacı Emin el-Hüseyni ve Devruhu fi'l Hareke'l Vataniyye el-Filistiniyye (1897-1974)* (Beyrut: Merkezi'l Hadara li'Tenmiyet'il Fikri'l İslami, 2014), 366.

anlayan aşiretler ve direniş göstermeye çalışan tüm vatansever düşünürler, üst düzey İngiliz yöneticileri tarafından tek tek engellenmektedir. Öyle ki basın ve ifade özgürlüğüne yapılan müdahaleler bunların en bariz örnekleridir. İngilizlere karşı nefreti ve özlemini çektiği Arap devleti fikri Cevheriyye'nin anılarında olduğu gibi Arif el-Arif'in anılarında da ana temayı oluşturmakta ve bu bağlamda kuvvetli bir duygudaşlıkları olduğu görülmektedir.

Tarihçi Arif, Nekbe sırasında Kudüs'te yaşanan silahlı çatışmaları detaylıca ele aldığı eseri *Nekbet'ül Beyt'ül Mukaddes ve'l Firdevs'il Mefkud'da* İngilizlerin son raddeye kadar Araplar ve Yahudiler arasında provokasyonu artırdığını,²⁷⁵ bir Arap milliyetçisi olarak Arap devlet başkanlarından desteğin gelmeyişinin hayal kırıklığını ve öfkesini, ayrışmaları ve Kudüs'ün çalınan tarihi gibi pek çok hususu kaleme almıştır. İngiltere karşıtlığı ve en alt basamağından en üst basamağına kadar Araplardan oluşan/oluşacak bir Arap devleti hayali kuran Arif, Kudüs'ün batı mahallelerini kurtarma şansları varken Yahudilere terk eden İngiliz subaylarını ve kendisinde oluşan yetersizlik hissini derin bir şekilde işlemiştir. Aynı zamanda bir Filistin Arabı olarak şu şekilde bir özeleştiride bulunmuştur:

“Otuz yılı sadece konuşarak, harekete geçmeyerek geçirdik... Komisyonlar, dernekler kurduk; konferanslar ve gösteriler düzenledik; yazılar kaleme aldık ve her şeyi ya da bazı şeyleri ele almadığımız tartışmalar yürüttük doğru ve faydalı bir iş olarak bakarak... Ama en düşükleri hariç silah almadık, gençlerimizin çok azına askeri eğitim verdik, Kur'an-ı Kerim'de geçen “Allah'ın ve sizin düşmanlarınızı ve onların gerisinde olup sizin bilmediğiniz, ama Allah'ın bildiklerini korkutup caydırmak üzere, onlara karşı elinizden geldiği kadar güç ve savaş atları hazırlayın. Allah yolunda harcadığınız her şeyin karşılığı, zerrece haksızlığa uğratılmadan size tastamam ödenecektir”²⁷⁶ ayeti kerime ile amel etmedik”²⁷⁷

Yukarıdaki sözlerden de anlaşıldığı üzere Arif yalnız İngilizleri, beklenileni yerine getirmeyen Arap devlet başkanlarını değil; bizzat Filistinlileri de eleştirmektedir. Ancak hiçbir eleştiri ya da direniş Araplara Filistin'i geri getirememiştir. Pişmanlığı ve öfkesini

²⁷⁵ Arif el-Arif, *Nekbet'ül Beyt'ül Mukaddes ve'l Firdevs'il Mefkud 1947-1949*, (Beyrut, Institute for Palestine Studies 2003), 31.

²⁷⁶ “Enfal suresi 60.ayet”, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim, <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Enf%C3%A21-suresi/1220/60-ayet-tefsiri>. Erişim Tarihi 06/05/2023.

²⁷⁷ El-Arif, a.g.e., 69.

dile getiren Cevheriyye'nin aksine el-Arif'in, bir siyasetçi olarak nötr bir tavırla öz eleştiride bulunması önemli bir husustur. Bir müzisyen ve Kudüslü kimliği ile öne çıkan Cevheriyye'ye bireysel pişmanlık ve üzüntüsünü paylaşırken dönemin siyasi simalarından biri olan Arif'in, daha nötr ve eleştirel yaklaşabilmesini sahip oldukları toplumsal roller üzerinden izah etmek mümkündür.

3.2. Halil es-Sekakini

Dönemin en önemli isimlerinden biri olan ve Cevheriyye'nin anılarında da karşımıza çıkan Halil es-Sekakini geride bıraktığı muazzam eserler ve detaylı, uzun soluklu günlüğü ile Filistin'in tarihine ışık tutmaktadır. Öğretmen, edip ve siyasetçi olan Sekakini'nin yaşananları bizzat birinci ağızdan anlatan günlüğü Cevheriyye'nin hatıratıyla/anlatısıyla kıyaslama imkanı sunmaktadır. Siyonizm tehlikesinin en başından beri farkında olan Sekakini, bir Hristiyan olarak meseleyi dönemin diğer simaları gibi dinler üzerinden değil Siyonizm ve bağımsız Arap devleti üzerinden ele almaktadır. Aynı şekilde bir Arap milliyetçisi olarak Arap kongre ve konferanslarına delege olarak katıldığı ve Müslümanlar ile beraber Aksa'da Balfour Deklarasyonu'nu protesto ettiği kaynaklarda yer almaktadır. Dolayısıyla Cevheriyye'nin anılarında çizdiği sosyal hayatta birlik imajı ve dine bakılmaksızın yaratılan Arap milliyetçiliği ruhu Sekakini'nin anılarında da müşahede edilmektedir.

Sekakini, Cevheriyye'nin anılarında iyi ve hakkaniyetli bir adam²⁷⁸ olarak anılmakta ve aralarındaki ilişkinin hiç kopmadığı görülmektedir. Cevheriyye, Sekakini'nin Balfour Deklarasyonu sonrası Eğitim müfettişi görevinden ayrıldığını ve maddi durumu kötü olsa da izzeti nefsinden bir şey demediğini de aktarmaktadır.²⁷⁹ Sekaki'nin Cevheriyye gibi hatta daha uzun ve detaylı bir şekilde hayatı boyunca tuttuğu günlükler kendisinin İngiliz manda sürecine Cevheriyye ile kısmen aynı yerden baktığını ve Siyonizm tehlikesinin son derece farkında olduğunu göstermektedir. Halil es-Sekakini vasıtasıyla pek çok önemli isimle tanışan Cevheriyye bu isimler arasından Mısır'ın önemli düşünce adamlarından sosyolog Dr. Mansour Fahmi'yi de zikrediyor.²⁸⁰ Cevheriyye'nin evinde unutulmaz bir gece geçirdiğini belirten Fahmi'nin Kudüs'ü ve Kudüs ahalisini yakından

²⁷⁸ Cevheriyye, a.g.e., 376.

²⁷⁹ Cevheriyye, a.g.e., 377.

²⁸⁰ Cevheriyye, a.g.e., 442.

ziyaret ettiğini gözlemleme şansını ediniyoruz. Dönemin reform ve ıslahat destekçilerinden olan Fahmi Sorbonne’da tamamladığı İslam’da kadın temalı doktora çalışmasının ardından bir süre eğitimden menedilmiş Mısır devrimi sonrası eğitim hayatına geri dönmüştür.²⁸¹ Tıpkı Osmanlının son döneminde başlayıp Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam eden Türkiye’deki İslamcılık, Batıcılık ve Modernite gibi düşünce akımlardan Kudüs’ün de azade kalmadığı, etkilendiği görülmektedir. Bu düşünce akımlarının Avrupa ülkelerinde, İstanbul’da eğitim gören isimler aracılığıyla yahut Mısır’ın seküler entelektüelleri tarafından yayıldığı görülmektedir. Nitekim Ortodoks okulunun düzenlediği bir kutlamaya Cevheriyye’nin öğretmeni Halil es-Sekakini ile birlikte katıldığını, kutlamada feminizm çalışmaları ve kadınların modernleşmesi süreci üzerinde duran Dr. Mahmud Azmi el-Mısri ve Şeyh Abdülkadir el-Muzaffer arasında bir Batıcılık ve gericilik tartışması yaşandığını²⁸² paylaşması önemlidir. Bu durum bir Osmanlı vilayeti olan Kudüs’ün dönemin büyük vilayetleri ile eşdeğer bir entelektüel zemine ve ilgiye sahip olduğunu göstermektedir.

İbrani Üniversitesi Rektörü Dr. Magnes ile ilk kez yüz yüze gelen Sekakini, kendisinin kitaplarından Arapça öğrendiğini söyleyen Dr. Magnes’e biraz yürüyelim diyerek bir hikaye anlatır:

“Adamın biri eşeği ile giderken yolda yürüyen bir adam görür ve adamı kendisinin eşeğinin üzerine binmeye davet eder. Eşek dağa tırmanırken yabancı adam ‘eşeğin ne kadar da hızlı’ der. Yola devam ederken bir süre sonra yabancı adam “eşeğimiz ne kadar da hızlı” der ve bunun üzerine eşeğin sahibi adama eşekten inmesini söyler, yabancı neden diye sorduğunda ise ‘Korkarım ki biraz sonra da kalkıp benim eşeğim ne kadar hızlı’ dersin diye cevap verir.”²⁸³

İyi bir edebiyatçı ve kıvrak siyasetçi olan Sekakini bu hikaye üzerinden ülkenin bölünmesini, ikili devlet fikrini ve Arapların topraklarının alınmasını eşek metaforu üzerinden açıklamaktadır. Maalesef ki bu metafor gerçeğe dönüşmüştür; Filistin’i

²⁸¹ Muhammed Abdurrahim, “Mansur Fehmi Sahibi Ahval’ül Mera fil’l İslam Muhavelet’ül Tesviri’l Fikri ve Masiruha’l Yais”, (Al-Quds Al-Arabi, 2019), <https://www.alquds.co.uk/%D9%85%D9%86%D8%A3%D8%B5%D9%88%D8%A7%D8%AA%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D9%88%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D9%85%D9%86%D8%B5%D9%88%D8%B1%D9%81%D9%87%D9%85%D9%8A%D8%B5%D8A7/>. Erişim Tarihi 06/05/2023.

²⁸² Cevheriyye, a.g.e., 473.

²⁸³ Cevheriyye, a.g.e., 411.

kaybettiğinde Sekakini tıpkı Cevheriyye gibi geri döneceğini düşünerek sadece elbiseleri ile ayrılmıştı ve Cevheriyye'nin evini, müzesini geride bırakma acısının benzerini yaşayarak kitaplarının akıbetini düşünmüştür. Her iki isim için de ömürleri boyunca hevesle ve tutkuyla biriktirdikleri koleksiyonlarını arkalarında bırakmak her ne kadar döneceklerine olan inançları diri olsa da meçhule emanet etmek, bahsedilmesi zor duygusal yüklerdir. Filistinli Araplar diğer Arap ülkelerinin onlara sırt dönmeyeceğine inanıyordu ancak sonuç öyle olmadı. Öyle ki bu hayal kırıklığını iliklerine kadar hisseden Sekakini “Bizim kalbimizi kıran şey Arap ülkelerin görüp duyduğu halde bir şey yapmaması” sözlerini kaleme alıyordu. Öte taraftan umudunu diri tutmaya devam ettiğini ve Sekakini'nin Filistin tarihinin en kaotik dönemindeyken 1936-1937 yıllarındaki mektuplaşmalarında oğluna ev inşasına başladığını söyleyen Sekakini, hamasi bir üslupla İngiltere'nin de Yahudilerin de düşeceğine ne denli inandığını göstermiştir: “İngiltere en büyük sömürge devletiyse, Yahudiler böylesi büyük bir nüfuza sahipse ve Filistin'e gelip İngiltere ve Yahudiler beraber savaşıyorsa; nerede senin kılıcın İngiltere, nerede senin nüfuzun ey Yahudiler! İngiltere düşecek, Yahudiler de düşecek... Mesele an meselesi”²⁸⁴. Hakeza siyasetçi Envar Neşasıbi, “Herkes eve dönebileceğini sandı, Arap ordularına inanıyorduk” cümlelerini sarf etmiştir. Tüm bu isimler Kudüs'ün önde gelen, entelektüel ve aksiyoner karakterleriydi birçok ortak noktaları olmakla beraber bu isimlerin şüphesiz en önemli ortak vasfı “Kudüslü”lük dense sezadır. Ancak görünen o ki Siyonizm tehlikesinin farkına varan Filistinli Araplar İngiliz manda yönetiminin var ettiği tehlikeyi anlamamıştı.

3.3. Hacı Emin el-Hüseyini

20. yüzyıl Arap dünyasının ve Filistin davasının en önemli siyasi ve İslami figürü olan Hacı Emin el-Hüseyini, Kudüs eşrafından olan el-Hüseyini ailesindedir. Filistinli Arapların temsilcisi, Kudüs Müftüsü ve İslam Yüksek Meclisi Başkanı Hacı Emin el-Hüseyini Arap milliyetçiliği ve Filistin bağımsızlığında öne çıkan isimlerdendir. Müftü Osmanlıya karşı ayaklanmalarda büyük rol oynayan, Arap bağımsızlığını savunan ateşli isimlerdendir. Beyan el-Hut çalışmasında, Arap ayaklanmaları sırasında Emir Faysal'a

²⁸⁴ Zekeriya Muhammed, “Yevmiyati Halil es-Sekakkini el-Ahlam'il Mumuzzeka” *Havleyat'il Kuds*, S.5 (2007), 109.

Akabe’de gönüllü asker desteği göndermede Emin el-Hüseyni’nin yadsınamaz bir payı olduğunu ifade etmektedir.²⁸⁵ Bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin’i içine alan Büyük Suriye İmparatorluğu fikrini savunan öncü isimlerden biri olan Hacı Emin, aynı zamanda Siyonizm karşıtı söylemleriyle bilinen simalardandı. Manda idaresi boyunca doğrudan karşısına almadığı İngiltere’ye karşı ilk tepki Balfour sonrası gelmiştir. Balfour milliyetçi Araplar için baş edilmesi gereken ili büyük mesele doğurmuştur: Suriye ile birleşmenin önüne set çekme ve Filistin’de bir Yahudi yurdu kurulması. Nitekim bu meselenin izleri ve bunun için güdülen siyaset Storrs’un anılarında da rahatlıkla izlenebilmektedir: “O zaman kimse Filistin’in nihai akıbetini bilemiyordu, Balfour Deklarasyonu ile Fransa idaresi altındaki Suriye ile birleşmesi ihtimallerden uzak olsa da...”²⁸⁶ 1948 savaşına kadar Büyük Suriye ve bağımsızlık fikrinden taviz vermeyen Hacı Emin, Filistinlileri meydanlara sevk eden en önemli isimdir. Müftü, Yahudilerin temsilcisi Ben-Gurion’un İngilizlere karşı yürüttüğü ‘Beyaz Kitap yokmuşçasına İngilizlerle omuz omuza mücadele etme’ siyasetini uygulamıştır. Hacı Emin, Balfour İngiliz ürünü değilmiş gibi Balfour’la mücadele edip ve Balfour yokmuşçasına İngilizlerle bir çözüme erişmeyi ummuştur. Filistinli Arapların Londra’yı çözüm merkezi hükmünde görüp pek çok kez heyet göndermesi, Filistinli Arap siyasetçilerin eğilimini açıklamaktadır.

1936’ya kadar yürüttüğü siyasette İngiltere’yi doğrudan hedef almayan, çözümün İngiltere aracılığıyla olacağına inanan, sayısız toplantı, konferans ve kongre düzenleyen Hacı Emin 1935 sonrası mücadelenin birçok kanalı tarafından İngilizlere karşı yumuşak davrandığı gerekçesi ile eleştirilere tabii tutulmuştur. Görünen o ki senelerce Siyonizm karşıtı propaganda yapan ve halkta bu bilinci oluşturan Hac Emin de halkın kendisi de tehlikenin İngiliz manda yönetimi olduğunu geç anlamıştır. Nitekim eleştiren isimler arasında Lübnanlı düşünür ve Osmanlı taraftarı Emir Şekip Arslan da yer almaktadır.²⁸⁷ Hac Emin zaman zaman eleştirilere tabii tutulsa da zaman geçtikçe bilinirliği artan bir isimdir. Öyle ki 1920 Burak Duvarı olayları sonrası popülaritesi artan Hacı Emin’e 1922’de düzenlenen Nebi Musa kutlamalarında şiirler okunmuş,²⁸⁸ 1929 Burak Duvarı

²⁸⁵ El-Hut, a.g.e., 56.

²⁸⁶Ronald Storrs, *Teveccühati Britaniye- Şarkkiye Müzekkerati Sir Ronald Storss*, trc. Raouf Abbas, (RaoufAbbas.org), 395.

²⁸⁷ el-Garib, a.g.e, 179.

²⁸⁸ el-Garib, a.g.e, 70.

olayları ve 1931 İslam Konferansı ile nidalar atılır hale gelmişti: “Ey Müftümüz Hacı Emin topraklarımızı özgürleştirmek istiyoruz/ Ey Hacı Emin, Hacı Emin Filistin’i özgürleştirmek istiyoruz”²⁸⁹

1920’ler itibariyle gün geçtikçe popülaritesi artan müftü, İngiltere’ye karşı uyguladığı denge politikası ve rolü itibariyle uzun yıllar tartışma konusu olmuştur. 1936 Arap Ayaklanmaları sonrası müftü, İngiltere için siyasi açıdan tehlikeli bir isme dönüşmüş ve arananlar listesinin başında yerini almıştır. Bunun üzerine müftü 13 Aralık 1937’de Kudüs’ten Lübnan’a kaçmış; 30 Mart 1940’ta Lübnan’dan İran’a oradan Türkiye’ye, Bulgaristan’a ve Almanya’ya geçmiştir. 8 Mart 1945 tarihinde Almanya’dan İsviçre’ye intikal ederken Fransa idaresindeki Alman topraklarında yakalanarak geri gönderilmiştir.²⁹⁰ Halk arasında saygı duyulan bir isim olan Hacı Emin el-Hüseyni’nin Avrupa’dan Mısır’a, Kralı Faruk yönetimine sığınan bir siyasi sığınmacı olarak dönüşü üzerine bir şarkı bestelenmiştir.²⁹¹ Cevheriyye’nin anılarında sıkça yer verdiği Kudüs’ün önemli ailelerinden Neşâşibi ailesi ile el-Hüseyni ailesi arasındaki gerilim, manda döneminde kendini göstermiş ve bu iç çekişmeler bir siyaset malzemesi olarak kullanılmıştır. Nitekim İngiliz yüksek komiserlerinin halk arasındaki gerilimleri pragmatik bir şekilde ele aldığı gözlemlenmektedir. Örneğin Herbert Samuel’in Kazım el-Hüseyni’nin Kudüs Belediye Başkanlığından istifa etmesi ile bu göreve en-Neşâşibi ailesinden Ragıb en-Neşâşibi’yi getirmiş olması ve tüm kuvvetli rakiplerine rağmen Hacı Emin el-Hüseyni’nin İslam Yüksek Meclisi Başkanı seçilmesini sağlaması İngiltere’nin içeride yürüttüğü aile siyasetini ve tehlikeli denge oyunlarını göstermektedir. Samuel’in Emin el-Hüseyni’yi kontrol atında tutma, halkı karşısına almama ve en-Neşâşibi/ el-Hüseyni dengesini koruma için seçtiğini söylemek mümkündür.

İslam Yüksek Meclisi, Hacı Emin el-Hüseyni’nin talebi üzerine Müslümanların dini meseleleriyle ilgilenecekti. Bu durum, talebi onaylayan belki de öne çıkmasını sağlayan Samuel’in nasıl bir siyasi kimliğe sahip olduğunu göstermektedir: Samuel, bir Müslüman toprağında Filistinli Müslüman Araplara dinlerini diğer azınlık gruplar gibi yönetme kapısı açmıştır. Bu girişim, dinlere karşı hoşgörü ve saygı siyasetinden daha çok Filistin

²⁸⁹ el- Garib, a.g.e, 455.

²⁹⁰ el-Garib, a.g.e, 560.

²⁹¹ el-Garib, a.g.e, 580.

topraklarında İngiliz manda yönetimini güçlendirmeye yöneliktir.²⁹² Hacı Emin'in gün geçtikçe artan popülaritesini kontrol altına almaya çalışan İngiltere, müftü seçilmesini sağlamış ve Yüksek İslam Meclisi'nin kurulması ile başkanlık görevini üstlenmesini desteklemiştir. Aynı zamanda müftü hakkında tutuklama emri çıkararak uzun seneler boyunca göz hapsi ve takipte tutmuştur. Filistin'in iç dinamiklerini göz önünde bulunduran İngiltere'nin, müftüyü karşısına almayarak Ortadoğudaki diğer müttetiklerini, halk tabanını ve İngiltere sömürgesi olan Hindistan'da müftünün popülaritesini gözetmek durumunda kaldığı görülmektedir.

3.4. Tarihe Tanıklık: Emil Ghuri

Filistin davasına kazandırılması gereken bir borç olarak gördüğü anılarını, 1929 itibariyle kaleme almaya başlayan Kudüslü siyasetçi, Ortodoks Hristiyan Emil Ghuri 1907'de Kudüs'te dünyaya gelmiştir. Osmanlı'yı diğer birçok Arap entelektüel gibi bir işgal süreci olarak gören²⁹³ Emil Ghuri'nin Osmanlı'ya yönelik tavrı, manda yönetimine yönelik hisleri ve söylemleri Cevheriyye'nin hatıratında gözlemlenen tavır ve söylemle oldukça paralellik arz etmektedir. 1917 sonrası Türklerin ardından büyük bir rahatlığa eriştiklerini ifade eden Ghuri, bir İngiliz askerinin Emir Faysal'ın yakında Şam'a geleceğini ve Kudüs'ü ikinci başkent seçerek bir temsilci yönlendireceğini söylediğini ancak bunun hiçbir zaman gerçekleşmediğini ifade etmiştir.²⁹⁴ Ghuri bu durumu İngiltere'den gördükleri ilk resmi yalan ve ihanet olarak nitelendirmektedir.

Ghuri okullarda siyasi anlamda öğrenci hareketliliğinin Arap dünyasında belki de ilk defa Filistin'de başladığını ifade etmekte ve 1921 yılında İngilizlere karşı propaganda yaptığı gerekçesi ile kendisi ve arkadaşı Davut'un başına gelen okuldan atılma hadisesini detaylıca aktarmaktadır.²⁹⁵ Filistin'in bir ümmet davası haline gelmesini sağlayan Hacı Emin el-Hüseyni Suriye'ye gitmiş ve Fransız güçleri tarafından kapı dışarı edilmiştir. Müftünün yaşadığı bu hadise hem müftüyü hem de Filistinlileri dehşete uğratmıştır. Ghuri bu hadise ile ilgili, "Araplar o zaman emperyalistlerin bir olduğunu anladı; İngilizlerin Filistin'de yaptıklarını Fransızlar Suriye'de yapıyordu"²⁹⁶ sözlerini sarf etmiştir. Ayrıca

²⁹² el-Garib, a.g.e, 83.

²⁹³ Emil Ghuri, *Filistin Abre Sittin Amen*, (Beyrut: Dar'ül Nehar lil'Neşr, 1973), 13.

²⁹⁴ Ghuri, a.g.e., 27.

²⁹⁵ Ghuri, a.g.e., 66.

²⁹⁶ Ghuri, a.g.e., 83.

Ghuri'nin anıları müftünün halk gözünde nasıl bir kahramana dönüştüğü bir kez daha ortaya koymaktadır. Müftünün halk üzerindeki etkisini ve yoğun faaliyetlerini tüm detaylarıyla aktaran Ghuri tarihi gelişmelerdeki rolünü bilhassa vurgulamaktadır. Ghuri 1929'da eğitim için Amerika Birleşik Devletleri'ne gitse de Filistin'in en hareketli tarihi aralığını anlatmayı ihmal etmemiştir.

Ghuri'nin anılarına bakıldığında siyasi isimlere, olaylara ve Filistin'in ilk direniş hareketlerine odaklandığı, ailesi ve akrabaları gibi şahsi unsulardan az bahsettiği görülmektedir. Ghuri'nin anıları bir günlük, öz eleştiri ya da duyguların dışı vurumu şeklinde okumaya müsait bir metin olmaktan ziyade doğrudan tarihe tanıklık etme motivasyonu ile yazılmış bir hatıratır. Bu bakımdan tezimize konu olan Cevheriyye'nin anılarından ayrılmakta ve muhteva itibariyle daha ziyade Ürdün Kralı Kral Abdullah'ın anılarına benzemektedir.

3.5. Amos Oz ve Pusudaki Panter

Amos Oz'un 1995'te kaleme aldığı romanı *Pusudaki Panter* ya da orijinal adıyla *Panter Bamartef* ve İngilizcedeki adıyla *Panther in the Basement*, Filistin'de değişen dengelerin, İngiliz manda döneminin küçük bir Yahudi çocuk gözünden aktarımıdır. Yazar Oz 4 Mayıs 1939'da İngiliz manda yönetimi altında bulunan Kudüs'te dünyaya gelmiş ve 28 Aralık 2018'de İsrail'de vefat etmiştir. İsrail'in önemli yazar ve aktivistlerinden olan Oz'un pek çok çalışması Türkçe dahil muhtelif dillere kazandırılmıştır. Oz İsrail ile Filistin arasındaki durumun bir din, kültür veya gelenek savaşı olmadığını; aksine daha çok bir devlet ve yer anlaşmazlığı olduğunu ve bunun da büyük bir anlayışla değil, sancılı bir uzlaşmayla çözüleceğini savunmaktadır. Ayrıca 6 Gün Savaşları sonrası ikili devlet fikrini savunan ilk isimlerden ve barış ile istikrarı savunan Peace Now isimli organizasyonun kurucularından biridir.

1939'da Kudüs'te doğmuş biri olarak 48 öncesi İngiliz manda dönemini kaleme alan Oz, aslında kendi anılarından ve hayatından yola çıkarak bir kurgu hikayeyi okura sunmuştur. Hollywood filmlerinden esinlenerek oluşturduğu karakterlerin kendi dönemine yakın isimler ve fikirler olduğu biyografisinden de anlaşılmaktadır. Sonrasında bir filme de uyarlanan roman, Oz'un ve karakterinin gözünden Filistin'de manda dönemi tasviri sunmaktadır. Romanın baş kahramanı 12 yaşında Kudüs'ün kenar mahallerinden birinde yaşayan ve profesörün kısaltması olan Profi şeklinde anılan bir Yahudi çocuktur.

1947'nin yazında başlayan hikayede Profi'ye Polonyo'dan göç eden anne ve babası, yoldaşları Çita Reznik ve Ben Hur, Ben Hur'un ablası Yarden ve kendinin hain addedilmesine sebebiyet veren dostu ve öğretmeni İngiliz Çavuş Dunlop eşlik etmektedir. Profi, Polonya Yahudileri üzerine tarihi çalışmalarını yürüten, editör olarak çalışan, gizlice İngiliz karşıtı slogan ve metinlerin oluşumunu sağlayan ve yeraltı direnişçilerine üstü kapalı bir şekilde destek veren babasından kelimeler ve kitaplar konusunda çok fazla şey öğrenmiştir. Kitabı Mukaddes'e ve Nazilere kitap içerisinde bol bol atıfların yapıldığı da göze çarpmaktadır; "Adamlar diye gördüğün dağların gölgesidir."²⁹⁷ İhanet hissi ve kavramı ile başlayan roman, küçük başkahramanın İngiliz Çavuş Dunlop ile kurduğu diyalogun ve ilişkinin kendi içerisinde yarattığı ikileme odaklanmaktadır. Öyle ki Profi bu durumu, iki arkadaşı daha doğru bir ifadeyle yoldaşı ile beraber kurduğu hayali Ya Hürriyet Ya Ölüm (YHYÖ) yeraltı örgütüne karşı bir ihanet olarak görmektedir.²⁹⁸

Profi'nin bir çocuk olarak sessizce istihbarat desteği sağlama ve özgür ülkeleri için İngiltere'yi kapı dışarı etme arzusu kitap boyunca işlenmektedir. Ayrıca babası ve büyükler arasında geçen diyaloglardan saydığı anahtar kelimeler de bu ölçüde dikkat çekicidir: "Bu tartışmalar boyunca hem misafirler hem de annem ve babam şöyle kelimeler kullanırdı: zulüm, imha, kurtuluş, istihbarat, miras, gizli göç, abluka, gösteriler, Hac Emin, radikaller, kibutzlar, Beyaz Kitap, Hagana, kendini tutma, yerleşim bölgeleri, çeteler, dünya bilinci, asiler, protestolar, kaçak göçmenler..."²⁹⁹ Kudüs Müftüsü Hac Emin el-Hüseyni'nin kelimeler arasında yer alışı ve seçilen kelimeler, o dönemin siyasal ve sosyokültürel çalkantılarının bir yansımasıdır. Öyle ki Araplar ve İngilizler birer düşmandır; Araplar birer militan ve kana susamış olanlardır.³⁰⁰ Öte yandan annesi nefret etmemeye çalışmalıyız³⁰¹ dese de Profi'nin içi Araplara ve İngilizlere karşı nefret doludur. İngilizler ülkeden zorla çıkarılması gereken bir gürühtür. Nitekim Profi örgüt arkadaşları ile İngiltere Kraliyet Sarayı'nı ya da deniz yoluyla İngiltere'yi patlatabilmeyi hayal eden bir Yahudi direnişçisidir. Hikayenin diğer kahramanı ise olay örgüsünü Profi'nin bir hıyanet masasında değerlendirmesine sebebiyet veren Çavuş Dunlop'tur: Orient Palace Cafe'de birkaç kez buluşarak birbirlerine İngilizce ve İbranice öğretmek

²⁹⁷ Amos Oz, *Pusudaki Panter*, trc. Elif Ayla, (İstanbul: Doğan Kitap, 2012),15.

²⁹⁸ Oz, a.g.e., 17.

²⁹⁹ Oz, a.g.e., 20.

³⁰⁰ Oz, a.g.e., 24.

³⁰¹ Oz, a.g.e., 28.

için sözleşen ikili arasındaki tamamıyla ülkesini kurtarmakla yanıp tutuşan küçük bir Yahudi çocuk ve uzun süredir bu topraklarda kalarak bu toprakları, dinlerini seven ve yakından tanımak isteyen bir İngiliz askerinin diyalogudur. Çavuş Dunlop ile olan ilişkisini bir istihbarat ³⁰² denklemine oturtan Profi onu sevmekten ya da zararsız görmekten kendini alamamıştır. Kendisini, “ben İsrail ülkesinde bir Yahudiyim”³⁰³ şeklinde tanıtan Profi belki de içindeki duyguları en iyi bu şekilde dışa vurmaktadır. Sokağa çıkma yasağının ve yer altı direnişçilerinin yoğunluklu olarak işlendiği kurguda İngiltere’nin düşman rolü hiçbir zaman değişmemiştir. Esasında bu düşmanlığın en zirve döneminde roman örgüsünün işlendiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim roman, Balfour sürecine denk gelen 1917-1924 arasını ele alan bir roman olsaydı bu denli bir İngiliz düşmanlığı hissi işlenmemesi muhtemeldi; ancak 1939’da yayınlanan Beyaz Kitap ile İngiltere’ye karşı tavrı ve öfkesi görünür hale gelen Siyonistler için İsrail kurulana dek İngiltere bir düşmandan ibarettir. Öyle ki entelektüel bir adam olan Profi’nin babası için İngilizler hilekâr, küstah ve kibirli insanlardı. Kitabın, Cevheriyye’nin İngilizlere yönelik sarf ettiği öfke söyleminden daha keskin bir çizgiye sahip olduğu aşıkardır.

Profi’nin tam bir Yahudi imajına sahip olması, Kitabı Mukaddese ve Yahudi kollektif hafızasına kitap boyunca atıfta bulunan bir direnişçi olması dikkate değerdir. Öyle ki kitabın bir diğer karakteri Yardena, İngiltere’nin öyle ya da böyle bir gün gideceğini söylediğinde Profi bu bakışı ve üslubu adeta pervasızca değerlendirmiş ve İngilizlerin ülkeden zorla çıkarılması gerektiğini dile getirmiştir.³⁰⁴ İngilizlerin ülkeden ayrılışı ile annesinin mesleği olan hemşireliği sürdürerek askerlere ve ülkeye destek sağladığını, yetimler ile ilgilendiğini babasının ise sloganlar yazmaya devam ettiğini anlatan Profi düşmanını belki de hainini yitirmişti. Birleşmiş Milletler’in Filistin’i üçe bölen ve iki devlet kurulmasını açıkladığı duyuru sonrasında romanda şu şekilde aktarıyordu:

“Babam, oylamanın sonucunu dinlemek için herkesin bir araya geldiği Doktor Busterlardan sabaha karşı birde eve dönmüştü ve üzerime eğilip sıcak eliyle yüzümü okşamıştı:
‘Uyan. Uyuma.’

³⁰² Oz, a.g.e., 41.

³⁰³ Oz, a.g.e., 47.

³⁰⁴ Oz, a.g.e., 133-134.

Bunu dedikten sonra üstümü açtı ve yatağa benim yanıma kıyafetleriyle uzandı. (Halbuki günlük kıyafetlerle yatağa girilmeyeceği konusunda her zaman ısrar ederdi). Yüzümü okşamaya devam ederek birkaç dakika durdu. Ben soluk almaya bile korkarken, evimizde yasak olduğu için daha önce hiç konuşulmamış, hatta merak bile edilmemesi gerektiğini bildiğim şeyler hakkında konuşmaya başladı birden. Ona sorulmayacak, anneme de sorulmayacak, hakkında konuşulmaması daha hayırlı olan birçok konu vardı ve hepsinin sonu gelmişti. Annemle Polonya'da iki komşu çocuğu olarak yaşadıkları zamanlardan bahsetti hüznü sesiyile. Onlarla aynı blokta yaşayan serserilerin, bütün Yahudilerin zengin, avare ve düzenbaz olduğunu söyleyerek onlara nasıl kötü davrandığını, öldüresiye dövdüklerini anlattı. Bir keresinde lisedeyken, kızların ve annemin önünde, sünnetiyle dalga geçmek için kendisini zorla soyduklarından bahsetti. Babası (ki benim dedem oluyordu ve Hitler tarafından daha sonra öldürülecekti) takım elbisesi ve ipek kravatıyla okula gelip müdüre şikayet etmiş ama ayrılırken sokak serserileri onu da yakalayıp kızların önünde soymuşlardı. Babam "Ama bundan sonra bir Yahudi devleti olacak" dedi. Ve birden, neredeyse hoyratça sarıldı bana. Karanlıkta elim alnına ve gözlüğünün yerine gözyaşlarına değdi. O gecedan evvel ve sonra babamı ağlarken hiç görmedim. Aslında o zaman da görmemişim, yalnızca sol elim görmüştü."³⁰⁵

Roman hayalinde direnişçi, ajan, istihbarat üyesi ve milli duygularla hareket eden bir Yahudi çocuğa düşmanını yitirmişken söylenecek sözlerle, vermesi gereken mücadelenin gerekliliğini hissettiren bir hikaye örgüsüyle tamamlanmıştır. Edebiyat ve sinema çalışmalarında sıkça işlendiği üzere Nazilerden çekmiş ve birçok güçlük yaşamış Yahudilerin sonunda bir devleti olmuştu, olmalıydı. Hikaye, İngiltere'nin kurtarıcı melekten baş düşmana dönüşmesini ve henüz 12 yaşında olan küçük bir Yahudi çocuğun zihin dünyasını oluşturan silahlı direnişin yaşananlar ile doğrudan örtüşmesini yaygın zihniyet üzerinden işlemiştir. Bunun yanı sıra kitap üzerine değerlendirme yazısı kaleme alan Can Bahadır Yüce, Profi ve Çavuş Dunlop arasında çizilen iki farklı erkek karakterini ve Dunlop'un zayıf ve gizemli özelliklerini birer cinsiyet çalışması üzerinden okumakta ve tartışmaktadır. Bu durumu çatışan erkeklik olarak isimlendiren Yüce, Amos

³⁰⁵ Oz, a.g.e., 148-49.

Oz'un zıt erkeklik imgelerini kullanmasının hem milliyetçi hem de sömürgeci kültürel inşaların bir eleştirisi olarak okunabileceğini savunmaktadır.³⁰⁶

3.6. Anne Frank

1929'da Frankfurt'ta hayata gelen, yazdığı günlüğü ile edebiyat dünyasının ve Holokost tarihinin en önemli isimlerinden olan Anne Frank, kaleme aldığı satırlar ile Avrupa'da 1942-1944 yılları arasında yaşanan Holokost'un yansımalarını küçük iki Yahudi aile üzerinden anlatmaktadır. Genç bir kız olarak Anne günlüğünde "Arka Ev" olarak bahsettiği gizli alanda gündelik hayatı, Holokost'un ve II. Dünya Savaşı'nın yansımalarını gözler önüne sermektedir. Almanya'ya kaşı nefreti ve Yahudilere bir vatan vaat eden İngiltere'ye olan desteği Frank'ın cümlelerinde rahatlıkla gözlemlenmektedir: "Hitler bizi çoktan vatansız bıraktı. Ayrıca yeryüzünde Almanlar ve Yahudiler arasındaki düşmanlıktan daha büyüğü yok."³⁰⁷ İngiltere'nin vaat ettiği Yahudi yurdu olan Filistin ve Kudüs'e değinen Frank herkesin Kudüs'e gitmek istediğini,³⁰⁸ ablası Margot'un Filistin'de bebek hemşiresi olma hayalini³⁰⁹ ve kendisinin ise Filistin'e gitmektense gezgin ve güzellikleri keşfeden bir kız olma hayali kurduğunu okuyucu ile paylaşmaktadır.

1944 yılında haberleri dinlerken BBC'nin geçtiği habere dostane bir tepki ve yumuşaklık gösterirken diğer ülkeler ile ilgili yorumları, İngiltere tasvirini bir kez daha ortaya koymaktadır. Hollanda'ya iyi iken kötüye dönüşen bir tasvirin yanı sıra İngiltere'nin siyasetini 22 Mayıs 1944 tarihli günlüğüne şu sözlerle kaleme almaktadır:

"Gerginlik gitgide artıyor. Bizim 'iyi Hollandalılar' olarak gördüğümüz insanların bir bölümünün İngilizlere olan güveni sarsıldı. İngilizlerin yaptığı blöfün çok ustaca olduğunu düşünmüyorlar artık. Hayır, insanlar artık bir şeyler yapıldığını görmek istiyorlar. Büyük ve kahramanca hareketlerin gerçekleştiğini görmek istiyorlar. Kimse burnunun ötesini görmüyor, hiç kimse İngilizlerin kendileri ve ülkeleri için savaştığını düşünmüyor. Herkes sadece, onların Hollanda'yı en kısa zamanda kurtarmak gibi bir zorunluluk olduğunu sanıyor. İngilizlerin ne gibi bir

³⁰⁶ Can Bahadır Yüce, "Clashing Masculinities: Amos Oz's Panther in the Basement", *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, C.10, Sy.2 (2018), 6.

³⁰⁷ Anne Frank, *Anne Frank'ın Hatıra Defteri*, trc. Hakan Kuyucu (İstanbul: Epsilon, 2015), 63.

³⁰⁸ Frank, a.g.e., 107.

³⁰⁹ Frank, a.g.e., 304.

zorunlulukları var? ... Almanya silahlanırken uyudular ama Almanya'ya sınır olan diğer ülkeler de uyudu. Deve kuşu politikası ile fazla ileri gidilemez. Bunu İngiltere de dahil bütün dünya gördü ve İngilizler de bunun cezasını çekiyorlar”³¹⁰

BBC'nin Churchill'in orduyla çıkarmaya katıldığını ifade eden Anne ileri yaşına rağmen bu hamleyi koca bir yüreklilik olarak görmekte³¹¹ ve İngiliz işgali istemiyoruz diyen Hollanda siyaseti ile dalga geçmektedir. Anna bu tepkinin yanlış ve haksız olduğunu savunmaktadır. Eğer İngiltere olmasaydı ve Almanya'nın önerdiği dostluk anlaşmalarını imzalasaydı Hollanda'nın bir Alman ülkesine dönüşeceğini ifade etmektedir.³¹² II. Dünya Savaşı'nın ve Holokost'un doğrudan işlendiği bu günlükler savaş sonrası okul müfredatına eklenmiş ve dünya genelinde büyük ilgi görmüştür. İngiltere Filistin'de çetin günler yaşarken Frank gibi genç bir Yahudi'nin Avrupa'da İngiltere'yi eleştirmeksizin savunması İngiltere siyasetini bir kez daha gözler önüne sermektedir. Cevheriyye dahil Filistinli Arapların büyük eleştiri getirdiği Yahudi göçlerini, Nazi Almanya'sını merkeze alan günlük, başka bir İngiltere tarihi okuma imkanı sağlamıştır.

3.7. Chaim Weizmann

Bir Rus Yahudisi olarak dünyaya gelen Chaim Weizmann Siyonizm için her şeyi yapmış, İngilizcesini geliştirerek adeta bir İngilizize dönüşmüş, İngiliz hükümetini Siyonizme ikna etmiş ve İsrail'in kuruluşu ile İsrail'in ilk cumhurbaşkanı olmuş isimdir. 1917'de yayımlanan, Yahudilere bir yurt vaat eden Balfour Deklarasyonu'nu yayımlayan ve hazırlayan Arthur Balfour'u Siyonizm fikrine ikna eden kişi isimlerden biri de Weizmann'dır.³¹³ Weizmann'ın, Kudüs ziyareti ve yorumları ise dikkat çekicidir, Yahudi yurdunun Filistin'de olmasını savunan Weizmann, Kudüs'ten nefret ediyor ve günlüğünde şehri alenen aşağılıyordu; “Hiçbir şey yok ve asla rahat değil, her yer pislik içerisinde” derken Kudüs'ü istediği Yahudi olarak değil yaşlı bir Yahudi olarak tanımlıyordu.

Siyonistlerle devlet kurma fikrini Yahudilik inancına göre reddeden Ultra Ortodoks Yahudileri nasıl bir araya getireceği Weizmann için üzerinde durulması gereken bir

³¹⁰ Frank, a.g.e., 317.

³¹¹ Frank, a.g.e., 328.

³¹² Frank, a.g.e., 330.

³¹³ Segev, a.g.e., 40.

meseleydi. Ayrıca Kudüs, çanlar ve minareler ile asla bir Yahudi şehri değildi. Buradan hareketle Burak Duvarı'na yönelik türlü girişimlerde bulunmuş, duvarın bir Yahudi sembolü olduğunu öne sürmüştür.³¹⁴ Siyonist Mordechai Ben-Hillel Hacohe³¹⁵ ve Weizmann, Burak Duvarı'nın II. Tapınak'tan kalan tek kısım olarak gösterilip kendilerine verilmesini istemiştir; bir kahramana dönüşen Allenby ise gerekli korumayı sağlayacağını vaat etmiştir.³¹⁶ Weizmann, Siyonizmin ve öğretilerinin bir eğitim kaynağı olmadan istediği başarıya ulaşamayacağını da farkındadır. Bu nedenle erken manda döneminde yapılan ilk faaliyetler arasında üniversite inşası yer almıştır, çünkü üniversite olmaksızın III. Tapınak ve Siyonizm fikrinin inşası imkansızdır.³¹⁷

Churchill'in 1921 Filistin ziyaretini ve İngiltere politikasını yönlendiren Weizmann, Yahudilerin örgütlenmesini, idarede Arap memur sayısını, Arap saldırılarının önüne geçilmesini, Yahudilere karşı çıkan İngiliz memurlarının görevden alınmasını ve göç meselelerini ısrarla gündeme getirmiştir.³¹⁸ Siyonist projenin başarılı olması için amansız çaba gösteren Weizmann'ın ilk hedeflerinden biri olan İbrani Üniversitesi 1923'te kurulmuştur. Siyonizm projesini destekleyen ünlü Fizikçi Albert Einstein 1923'te eşi ile birlikte Kudüs'e ziyarette bulunmuş ve İbrani Üniversitesi'nde Fransızca konuşarak izafiyet teorisini anlatmıştır. Tek bir Arabın dahi katılmadığı sunuma Yüksek Komiser Samuel Storrs, yabancı konsoloslar ve eşleri katılım göstermiştir. Einstein'e Kudüs'te, İbrani Üniversitesi'nde kalması teklif edilse de Einstein günlüğüne "Kalp evet dese de akıl hayır diyor" şeklinde not düşmüştür.³¹⁹ Siyonizme olan desteğini son raddeye kadar gösteren Weizmann ilk anılarını kaleme aldığı *Trial and Error* isimli eserinde esas hedefine net bir şekilde değinmiştir: 'Londra, Filistin'e giden yoldu' dolayısıyla bu yol uğruna her şey yapılmalıydı. Dolayısıyla Weizmann Cevheriyye'nin anılarında gözlemlenen çok kültürlü Kudüslü kimliğini, şehrin kendisini doğrudan hedef almıştı.

³¹⁴ Segev, a.g.e., 71.

³¹⁵ "Hacohe, Mordecai Ben Hillel", Encyclopedia, <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/hacohe-mordecai-ben-hillel>. Erişim Tarihi, 06/05/2023.

³¹⁶ Segev, a.g.e., 72.

³¹⁷ Segev, a.g.e., 73.

³¹⁸ Segev, a.g.e., 195.

³¹⁹ Segev, a.g.e., 202-203.

3.8. David Ben-Gurion

1886'da Polonya'da dünyaya gelen David Ben-Gurion, İsrail'in ilk başbakanı ve kurucusudur. İsrail hayalinin gerçeğe dönüşmesini ve Siyonizmin Yahudilere hizmet eden bir ideoloji olarak sunulmasını sağlayan Ben-Gurion, yalnız Yahudilerin gözünde değil; farklı kesimler nezdinde de gerçek bir lider olarak görülmektedir. Yahudileri temsilen görüşmeler sürdüren Ben-Gurion Siyonizmin, Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseyni ise Arapların temsilcisi olarak görülmektedir. Tom Segev, Avi Shalim, Ilan Pappé gibi revizyonist tarihçiler ve pek çok araştırmacı Arapların manda süresince Siyonistler kadar toplu ve organize bir milliyetçilik hareketine sahip olmadığını, Ben-Gurion gibi bir liderlerinin olmadığını ifade etmektedir. Ancak İngiltere ve Amerika'dan yüksek meblağlarda fon, destek alan Siyonizmle adeta köşeye sıkıştırılmış Filistinli Arapları aynı değerlendirmelere tabii tutmak yanlış bir sonuç doğuracaktır. 1948 savaşı sonrası Avi Shalim gibi pek çok isim Arap devletleri ve Ürdün üzerinden bir Arap eleştirisi getirmekte ancak Filistin'in başsız ve yalnız bırakıldığı üzerinde tam manasıyla durulmamaktadır.

İstanbul Üniversitesi'nde eğitim gören Ben-Gurion hakkında ilgi çekici bir diğer husus ise I. Dünya Savaşı yıllarında Rusya, Fransa ve İngiltere Yahudileri vatandaşlıktan çıkarırken sıra Osmanlı Yahudilerine geldiğinde, göç etmeleri ya da Osmanlı ile savaşa girmeleri söylendiğinde Filistin'de Yahudi sayısını azaltmamak için başta Ben-Gurion ve İbranice babası olarak bilinen Eliezer Ben Yehuda olmak üzere Yahudiler Osmanlı'da silahlanmayı ve orduya katılmayı savunmuş, buna teşvik etmiştir. Ben-Gurion savaşta Osmanlı'nın kazanacağına ve Filistin'de bir Yahudi devleti kuracağına inanmıştır.³²⁰ Yahudi devleti fikrini hayatı boyunca savunan, Herzl'den öncesi Filistin'e Yahudi göçünü dile getirmeye başlayan hukukçu Avigdor-Scheindel Grün çiftinin oğlu olan Siyonist Ben-Gurion İngiltere'den ziyade Osmanlı'nın kendileri için bir müttefik olabileceğini düşünmekteydi. Muhtemelen bu düşünceden hareketle günlüklerinde İngilizlerin Araplar ile başa çıkamadığını, onları nasıl bastırmaları gerektiğini bilmediklerini ve Türklerin Arapları nasıl zapt edeceğini bildiğini ifade etmekteydi.

³²⁰ Segev, a.g.e., 16.

Yahudiler arasında iyi bir izlenime sahip, Ben-Gurion ile samimi Ramsay MacDonald, Beyaz Kitap sonrası Yahudiler için adeta Hitlere dönüşmüştür. Ben Gurion'un Ramsay'a Beyaz Kitap sonrası olan öfkesi ve İngiltere hakkındaki görüşü dikkate değerdir: Ben-Gurion'un nezle olduğunu duyunca otele çiçek gönderen MacDonald ve İngiliz nezaketi hakkında şunları ifade etmektedir: "İngiliz nezaketine dikkat edilmesi gerekir. Seni darağacında sallandırdıklarında bile kibarca yanında dururlar."³²¹ Ben-Gurion'un karakterize ettiği İngiliz kişiliğine dair çoğu Yahudinin hemfikir olduğu görülmektedir. Bunlara ek olarak Ben-Gurion günlüğünde W.H. Aduen'den bir beyit alıntılanmıştır: "Konsül masaya vurdu ve pasaportun yoksa resmen öldün dedi ancak canım biz hala hayattayız, hala..."³²² Alıntılanan bu beyit ve anıları, Ben-Gurion'un bir devlet fikri ile kuşatıldığını ve bu devlet için her şeyi yapabileceğini gözler önüne sermektedir. Cevheriyye'nin anılarında Ben-Gurion'un yok denilebilecek kadar az rastlanması, anıların sosyal hayat merkezli olduğunu bir kez daha göstermiştir.

3.9. Emperyalizm, Vaat Edilen ve Filistin

Manda süresince ve sonrasında Siyonizmin hukuki kanadının en önemli isimleri Norman Bentwich ve Herbert Bentwich anne tarafından araştırmacı Ari Şavit'in dedeleridir. *Vaat Edilmiş Topraklar* adlı eserinde bir Yahudinin İngiliz emperyalist aklını harmanlamasıyla ortaya çıkan çaba ve gelişmeleri okuyucuya aktarmaktadır: "...Filistin'i Yahudilere verme gereksinimi aşıkardı. Yahudiler buraya yerleşmezlerse, hiçbir gelecekleri olmayacaktı. Devrime ihtiyaç vardı. Eğer bu devrim hayatta kalmak için yapılacaksa, Yahudi halkı bir diaspora halkından, egemenliğini kazanmış bir halka dönüştürülmeliydi. 1897 yılında ortaya çıkan Siyonizm, bu yönüyle dahiyane bir başarı olmuştu."³²³ Dedesinden başarı abidesi olarak bahseden Şavit, Bentwich'i bir İngiliz beyefendisi şeklinde tanımlamakta ve Oxford'a kabul edilen, Lordlar Kamarası'na giren ilk Yahudi olduğunu ifade etmektedir. Ancak kendisinin Yahudiliğinden hiç taviz vermediğini İngilizlik ile Yahudiliği adeta harmanladığını aktarmaktadır.³²⁴ Şavit'e göre Bentwich, kendisine el uzatan İngiltere'nin Yahudi halkına da yardımcı olacağına inanmıştır.

³²¹ David Ben-Gurion, *Memoirs*, (World Publishing Company, 1970), 189.

³²² Ben-Gurion, a.g.e.,112.

³²³ Şavit, a.g.e., 21.

³²⁴ Şavit, a.g.e., 23.

1897’de İngiliz yazar, Herzl’in arkadaşı ve Siyonizm destekçisi olan aynı zamanda Kültürel Siyonizmin gelişmesinde büyük rol oynayan Israel Zangwill manda öncesi Filistin seyahatiyle ilgili şu cümleleri sarf etmektedir: “Arapların bu birkaç kilometrelik alana bağlı kalmaları için hiçbir özel sebep yok. Çadırlarını toplayıp sessizce ayrılmaları onların herkesçe bilinen alışkanlığıdır: İzin verelim de şimdi bu alışkanlıklarının bir örneğini sunsunlar... Onları yola düşmeleri konusunda nazıkçe ikna edelim.”³²⁵ Donanımlı, Avrupa emperyal ve oryantal zihniyetine sahip kurucu ekip örgütlenmenin ve disiplinin ne anlama geldiğinin idrakindeydi. Aynı şekilde Zangwill, 1930’larda ivme kazanan Filistinli Arapların diğer Arap ülkelerine dağıtılması fikrini ilk sesli dile getiren isimlerdendi: “Arapların koca bir Arap dünyası Yahudilerin ise bir tek Filistin ihtimali var. Ama Filistin’de sana da bana da oda var.”³²⁶ Başta sesli dile gelmeyen bu söylem otuzlarda baskın ideolojiye dönüşmüş, Ben-Gurion başta olmak üzere pek çok Yahudi tarafından kullanılmıştır.

İlk aliyanın öncüsü, Siyonist çiftçi/ yazar Moşe Smilansky üstten bir tavırla yanlarında bu kurak topraklara bir mükafat olarak zenginlik getirdiklerini, “hiçbir sömürgeci proje, bizim bu ülkeye ve buranın sakinlerine getirdiğimiz kadar nimet getirmemiştir” sözleriyle sarf etmiştir.³²⁷ Ancak emperyal ve oryantal arka planlı tüm bu görüşlerin hatalı olduğu manda süresince ortaya çıkmıştır. Başta kurulan oryantal ideoloji zamanla yerini nefret ve mücadeleye bırakmıştır. Chaim Shalom Halevi’nin ailesine yazdığı mektuptan Filistin’de kıvılcımlanan nefret aşıkardı: “Bizden nefret ediyorlar ve haklılar çünkü biz de onlardan nefret ediyoruz, ölümcül bir nefretle nefret ediyoruz.” Görüldüğü üzere Halevi Arapları ülkeden gönderecekleri inancındaydı.³²⁸ Aynı şekilde Ukrayna’da dünyaya gelen, İbranice kısa hikaye yazarı, Nobel ödüllü Shmuel Yosef Agnon, “Onlardan (Araplardan) nefret etmiyorum, sevmiyorum da. Yüzlerini bile görmek istemiyorum. Benim kanaatimce şimdi Filistin’deki yarım milyon Yahudi için bir getto kurmalıyız yoksa Tanrı korusun yok olacağız.”³²⁹ sözlerini 1929’da el-Halil şehrinde artan çatışmalar sonrası kaleme almıştı. Gerilimin artmış olması ve arkası kesilmeyen

³²⁵ Şavit, a.g.e., 34.

³²⁶ Segev, a.g.e., 404.

³²⁷ Şavit, a.g.e., 81.

³²⁸ Segev, a.g.e., 309.

³²⁹ Segev, a.g.e., 315.

hüsran dolu vaatler, tavsiyeler ve anlaşmalar Filistin'in tarihini otuzlar sonrası bambaşka bir hale büründürmüştür.

İşçi Hareketi'nin ruhani lideri Berl Katznelson, Şavit'in aktarımına göre 1937'de yaptığı konuşmada şu sözleri dile getirmiştir:

“Vicdanım bu konuda kesinlikle rahat. Yakın bir düşman olmaktansa uzak bir komşu olmak daha iyidir. Onlar transfer edilmekle kaybetmeyecekler ve kesinlikle biz de kaybetmeyeceğiz. Sonuçta bu reformdan her iki taraf da yararlanacak. Bir süredir, bunun en iyi çözüm olduğunu düşünüyordum ancak ayaklanmalar sırasında bunun gerçekleşmesi gerektiğine tamamen ikna oldum. Fakat transferin Nablus'a olacağı hiç aklımdan geçmemişti. Geçmişte inandığım gibi şimdi de inanmaktayım ki onların Suriye'ye ve Irak'a transfer edilmesi gerekiyor.”

Filistin'deki Yahudi Ajansı Başkanı David Ben-Gurion ise Haziran 1938'de, "Benim yaklaşımına göre, Yahudi devletinde Arap sorununun çözümü için onlar Arap ülkelerine transfer edilmelidir. Zorunlu transfer bu geniş toprakları bize açacak. Zorunlu transferi destekliyorum. Bunda ahlaksız hiçbir şey görmüyorum" transfer ve Arapları yerinden etme konusundaki görüşlerini bu cümleler ile sarf etmiştir.

1940'ta, Yahudi Ulusal Fonu Ziraat Bölümü Başkanı Yosef Weitz, Tel Gezer'de Herbert Bentwich'in arazisini ziyaret ettikten sonra günlüğüne şunları ekmiştir:

"Açıklıkla görmeliyiz ki, bu topraklarda iki halka yer yok. Hiçbir gelişme, bu küçük topraklarda bağımsız bir ulus olma amacımıza ulaşmamızı sağlamayacak. Araplar ayrılırsa, bu ülke bizim için geniş ve ferah olacak. Araplar kaldığı takdirde ise topraklar sınırlı ve fakir kalacak. Tek çözüm İsrail Yurdu, en azından Araplar olmadan batıcı bir İsrail Yurdu. Burada tavize yer yok. Siyonist çaba bugüne kadar... hep hoş ve iyiydi... ancak İsrail halkına bir devlet veremedi. Arapları buradan komşu ülkelere transfer etmekten başka bir yol yok. Beytullahim, Nasıra ve Eski Kudüs hariç hepsi transfer edilmeli. Hiçbir köy, hiçbir aşiret kalmamalı. Transfer Irak, Suriye ve hatta Ürdün Nehri ötesine olmalı. Bu amaç için finans kaynağı bulunacaktır. Finans, hem de çok fazla. Sadece bu transfer yapıldığı takdirde bu toprakların milyonlarca kardeşimizi alması mümkün olacak ve Yahudi sorunu çözüme ulaşacak. Bunun başka bir yolu yok."³³⁰

³³⁰ Şavit, a.g.e., 93.

Ürdün nehrini dahi bir Yahudi mirası olarak gören Siyonistler, 1948’de gerçekleştirilen Nekbe felaketini zihin dünyalarında çok öncesinde başlatmıştır. Tüm bu söylemler, Cevheriyye dahil Filistinli Arapların Siyonizme karşı tepki ve korkusunun yersiz olmadığını göstermektedir.

1936-1939 Arap Ayaklanmaları ve Beyaz Kitap sonrası Yahudilerin İngiltere’ye karşı öfkesi artarak devam etmiştir. Öfke, nefret ve doğurduğu mücadele ruhu çoğu Yahudi ismin anılarında ve tarih çalışmalarında gözlemlenmektedir. Öyle ki emekli üst düzey İsrail memuru Ram Haviv ve Shloma Hillel pamuk ipliğine bağlı İngiltere ve Siyonizm ilişkisine yönelik şu sözleri sarf etmiştir: Ram Haviv, “İlişki, o zamanın İngiliz hükümeti açısından pek elverişli değildi. Ancak şimdi aynı derecede müteşekkir olduğumuz olumlu yönleri hatırlamayı tercih ediyoruz. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra İsrail devleti, Filistin'deki İngiliz egemenliğinin temel taşları üzerine kuruldu.”³³¹ Eski Diplomat Shlomo Hillel, "İngilizleri sevdik, ancak politikaları bize karşı olduğunda anlaşılabilir bir öfke ve öfke uyandırdı... Ancak İsraililer, İngiltere'nin Nazi kontrolündeki Avrupa'dan Filistin'e kaçan Yahudilerin sayısını nasıl kısıtladığını da hatırlıyor. Deniz yoluyla yasa dışı yollardan girmeye çalışan on binlerce kişi, Kıbrıs ve Filistin'deki toplama kamplarına götürüldü.”³³² Yahudilerin tüm bu söylem ve politikaları İngiltere ile manda süresince çalkantılı bir ilişkiye sahip olduğuna işaret etmektedir.

3.10. Vaatte Bulunanlar

İngiltere tarafından manda süresince çizilmeye çalışılan tarafsız ima, zamanla her iki tarafın verilen vaatlerin yerine getirilmediğini ve emellerin farklılaştığını hissetmesiyle gruplaşmasına sebebiyet vermiştir. 30 yıllık manda idaresinde bölgede bulunan İngiliz idareciler bireysel ideolojilere sarılmış, Arap ya da Yahudi tarafa sempati duymuş veya İngiltere’nin Filistin topraklarında bulunuşunu bir yanlısı olarak değerlendirmiştir. 1923’te *Times* muhabiri Philip Graves Filistin’de süregelen yönetime yönelik detayları ele aldığı bir kitap yayınlamıştır. İngiltere’nin Filistin’de bir manda idaresine sahip olmasını pek çok aksi yoruma karşılık savunan ve Mısır ve Hindistan gibi sömürgeler için önem arz

³³¹ “Palestinians and Israelis Remember Life Under British Rule”, (Reuters, 2018), <https://www.reuters.com/article/uk-britain-royals-israel-palestinians-me-idUKKBN1JI1RC>. Erişim Tarihi 06/05/2023.

³³² Reuters, a.g.e., <https://www.reuters.com/article/uk-britain-royals-israel-palestinians-me-idUKKBN1JI1RC>.

ettiğini belirten Graves, Amerika ve Yahudiler bağlamında önemli bir hususa da parmak basmıştır:

“Filistin'in manevi değerinden vazgeçmeye istekli bir kişinin bile, Balfour Deklarasyonu'nu çiğnemenin Amerika'daki Yahudilerin desteğini kaybetmek anlamına geleceğini hatırlaması gerektiğini de sözlerine ekledi. Graves, özellikle İrlandalıların Amerika Birleşik Devletleri'nde hâlihazırda sahip oldukları büyük etki göz önüne alındığında, bu olasılığın hafife alınmaması gerektiğini savundu. Yahudilere verilen bir sözü bozmak, birçoğunu komünizmin kollarına atacaktır.”³³³

Buradan da anlaşıldığı üzere İngiltere'nin Filistin hakkında müttefik olduğu ya da net olduğu bir durum söz konusu değildir; dolayısıyla İngiltere için manda süreci bir emperyalizm tutkusu, hırsı ve deneme-yanılmadan ibarettir.

3.10.1. Oryantalizmin Temsilcisi Ronald Storrs ve Yahudi Yüksek Komiser

Herbert Samuel

Mısır sömürmesine 1905'te gelen, Kral Hüseyin ile Arap ayaklanmalarını başlatan, planlayıcı isimlerden biri olan Storrs 1917'de Kudüs'e gelmiştir. Anılarında Kudüs'ü 1910'larda ziyaret ettiğini paylaşan Storrs ilginçtir ki o zaman dahi Belediye Başkanı ve Kudüs Müftüsü ile görüşmeden ziyaretini tamamlamamıştır.³³⁴ Ziyaretinde Mescid-i Aksa avlusuna alınsa da Kubbet'üs Sahra'nın içine Hintli askerler tarafından alınmayışını bir serzenişle paylaşmıştır.³³⁵ Storrs her ne kadar Kudüs'ü bir hiçlik bölgesi olarak zikretse de şehre ve mimariye yönelik bir heyecana sahiptir. Kudüs'ü daha önce ziyaret etmesi, Cevheriyye'nin de anılarında belirttiği üzere Storrs'un doğuya ait mimari yapı ve tarihi eserlerle ilgilenmesi bu konuları gündeme almasını sağladığını söylemek mümkündür. Manda öncesi Filistin'ini bir yokluk bölgesi olarak tanımlayan Storrs, Kudüs'teki restorasyon çalışmaları için yardımlar toplasa da karşı propaganda yürüttüğü Türkler, 1922 yılında İslam Yüksek Meclisi'nin talebi ile Mimar Kemaleddin Bey'i Türkiye'den Kubbet'üs Sahra'nın restorasyonu için Kudüs'e göndermiştir.³³⁶ Kudüs içi zorlu bir yıl olan 1917'de görevlendirilen Storrs savaş sonrası kıtlığı, vebayı ve istilayı

³³³ Segev, a.g.e., 99.

³³⁴ Storrs, a.g.e.,322.

³³⁵ Storrs, a.g.e.,322.

³³⁶ Sezen Karabulut, “Mescid-i Aksa'nın İtibarı ve Korunması İçin İslam Alemine Bir Çağrı: Filistin Şer'i Meclisi'nin 1922 Tarihli Beyannamesi -Tahlil ve Transkripsiyon- “*Kudüs Tarih Şehir Toplum* içinde, ed. Yunus Çolak ve Latit Karagöz, (İstanbul: İlem Yayınları,2019), 95.

anılarında detaylıca işlemiş ve Osmanlıyı her şeyi götürmek ile itham ederek³³⁷ anıları boyunca Osmanlı aleyhinde bir imaj çizmiştir. Üç din için kutsal sayılan Kudüs şehri için “Kudüs’e olan hali korumaya geldik, değiştirmeye değil”³³⁸ sözlerini sarf eden Storrs anıları boyunca bir İngiliz temsilini ve siyasetini yansıtmaktadır. Öte yandan her ne kadar zorlu bir dönemde Kudüs’e ayak basmış olsa da İngiltere’nin bu topraklarda barışçıl ve tarafsız olduğunu göstermeye çalışmıştır. Ancak tüm bu söylemlerin ne denli kabul edilebilir olduğunu Cevheriyye’nin anıları üzerinden yeniden değerlendirmek mümkündür.

Storrs 1920 yılında Eski Şehir’in Yafa Kapısı’nda Filistinli Araplar ile Yahudiler arasında yaşanan olaylar karşısında “sanki kalbimden bıçaklandım”³³⁹ sözlerini dile getirirken Tom Segev yaşananları güçlü bir antisemitizm olarak yorumlamıştır. Ancak 1920, diğer senelerde artacak tansiyon ve Yahudi silahlanması ile kıyaslandığında küçük bir müdahale olarak kalmaktadır. Storrs olaylar karşısında İngiltere’ye yönlendirilen eleştirileri yersiz bulmakta ve Kudüs hakkında hiçbir şeyin bilinmediği şeklinde yorumlamaktadır. Ancak Storrs’un kendisi İngiltere’yi yaşanan çoğu hadisenin baş sorumlusu olarak gördüğü müftüye yumuşak davrandığı iddiasıyla eleştirmektedir. Öyle ki Storrs tıpkı Ben-Gurion’un İngilizlere yönelttiği eleştiri gibi Türklerin daha sert olacağını dile getirerek bir kıyaslama yapmaktadır.³⁴⁰ Siyonizm destekçisinden ziyade yardımsever bir güçlü İngiltere algısı oluşturmaya çalışan Storrs, dönemin siyasetine göre anılarını ne denli şekillendirdiğini gözler önüne sermiştir:

“Yahudilerin henüz İsrail’in ruhunun kaybolmadığı topraklara dönme dileğinden daha yüce bir dilek olmadığını düşünüyordu (hala aynı şeyi düşünüyorum). Yeryüzünde Yahudilere zarar vermeyen ya da onların dehasından faydalanmayan hiçbir halk yok. İngiltere dışında onlara kim yardımcı olabilirdi? Dönüş sadece klasik mirasa (vaat edilene) dönüş değildi, daha fazlası ve daha umut var bir haliydi. İsrail hayali Yahudileri hayatları boyunca bir kez dahi peşini bırakmadı. Şüphesiz barış kazandığında dünya hatalarının düzeltilmesi gerekiyor, peki neden kadim dünyada yaşanan hatalar düzeltilmesin?”³⁴¹

³³⁷ Storrs, a.g.e., 332.

³³⁸ Storrs, a.g.e., 347.

³³⁹ Storrs, a.g.e., 379.

³⁴⁰ Storrs, a.g.e., 381.

³⁴¹ Storrs, a.g.e., 394.

Storrs Türkçe atasözüne atıfla şu ifadeleri de kullanmaktaydı; “Siyonizm Türk atasözünün dediği gibi ‘ağlamayan çocuğa mama verilmez’ mantığıyla kullanılıyordu.”³⁴² İngiltere’nin haklı ve nötr bir siyaset güttüğünü öne çıkaran Storrs, Cevheriyye dahil diğer isimlerden muhtelif bir anlatı sunmaktadır.

Ortadoğuyu, kültürünü ve insanlarını yakından tanıyan Storrs Araplarla arasının iyi olduğunu, Araplar için nasıl çalışmalar yürüttüğünü vurgulamıştır. Ancak Balfour için Arapların neredeyse hiçbir şey yapmadığı³⁴³, Kudüs’e gelen ziyaretçilerin hayal kırıklığına uğradığı³⁴⁴, Arapların Yahudileri alt sınıf gördüğü³⁴⁵, Türklerin 400 yıllık bir baskıdan ibaret olması ve Avrupa medeniyeti ve İngiltere zekası ile nimetlendirilmiş bir Ortadoğu lanse etmesi³⁴⁶ üstelik sadece yaşananları aktarıyorum³⁴⁷ demesi tarihten ziyade nasıl bir algı operasyonu yürüttüğünü ortaya koymaktadır. Kuşkusuz Yahudiler ile Arapların düşman olmadığını hem tarih hem de dönemin Arap yazarları ortaya koymuştur. Görüldüğü üzere Siyonizm karşıtı olan Araplar Avrupa’daki gibi bir Yahudi düşmanlığı gütmemiştir. Öte yandan Osmanlının 400 yıllık bir baskıdan ibaret görülmesi Salim Tamiri’nin de ifade ettiği gibi yanlış bir tarih okumasıdır, Filistin 1914-1917 arası yaşadığı zorlu 4 yılla 400 yıllık tarihi yok etmemelidir. Kudüs’ün de Burak Duvarı’nın da İsrail’in hakkı olduğunu açıkça dile getiren Storrs bunu Endülüs ve Yahudilikte İsrail metaforu üzerinden izah etmeye çalışmıştır.³⁴⁸ Üstelik Filistinli Arapları lokallik, Siyonizmi ise evrensellik ile açıklamıştır.³⁴⁹ Araplarda bıraktıkları izlenim ve duygunun farkında olan Storrs İngiltere’nin Araplar için bir hayal kırıklığı olduğunu da belirtmiştir.³⁵⁰ Ancak Filistin hariç bölgede verilen sözlerin tutulduğunu ima ederek³⁵¹ İngiltere lehine bir Ortadoğu tarih yazımı için tüm çabayı ortaya koymuştur.

Haaretz gazetesi Storrs için istifa başlıkları atmış, İsrail’in babası Ben-Gurion’un, Storrs için suçun en kanlı yetkililerinden biri ifadesini kullanmasıyla sonuçlanmıştır.³⁵²

³⁴² Storrs, a.g.e., 397.

³⁴³ Storrs, a.g.e., 392.

³⁴⁴ Storrs, a.g.e., 356.

³⁴⁵ Storrs, a.g.e., 404.

³⁴⁶ Storrs, a.g.e., 403.

³⁴⁷ Storrs, a.g.e., 418.

³⁴⁸ Storrs, a.g.e., 404.

³⁴⁹ Storrs, a.g.e., 412.

³⁵⁰ Storrs, a.g.e., 404.

³⁵¹ Storrs, a.g.e., 430.

³⁵² Segev, a.g.e., 188.

Cevheriyye'nin anılarında da sıkça yer alan Storrs erken manda dönemi olmasına rağmen bir İngiliz olarak yaklaştığı Filistin politikasında her iki tarafı da tatmin edememiştir. Storrs Yahudiler nezdinde başarısız bir profil olarak tasvir edilse de Kudüs'ün bugünkü sınırlarının çizilmesinde, şehre Yahudi kimliği kazandırılmasında yadsınamaz bir rol oynamıştır.

Araplara ve Yahudilere yönelik oryantalist bir bakış açısı çoğu İngiliz idarecisinde gözlemlenmiştir. Nitekim 1926'dan 1945'e kadar Kudüs valisi olarak görev yapan Filistin'deki İngiliz mandası sırasında İngiliz Sömürge Sorumlusu olan ve Kudüs Paşası olarak bilinen Edward Keith-Roach da günlüğünde Araplar hakkındaki düşüncelerini şu şekilde kaleme almıştır: “Araplar doğal olarak tembel insanlar ve Araplar aralarında yaşaması hoş bir millettir, uzun ve bol elbiseleri pek çok günahı örter.”³⁵³ Keith-Roach dahil pek çok ismin Araplara ve Arap Yahudilere bakışı, aslında Amis Oz'un romanında işlenen İngiliz kibrinin ve ideal medeniyet ideolojisini doğrular niteliktedir.

1870'de Liverpool'da dünyaya gelen ve 1920-1925 arası Filistin'in ilk Yüksek Komiseri olarak görev alan Samuel, aynı zamanda İngiliz kabinesinde yer alan ilk Yahudi İngiliz vatandaşıydı.³⁵⁴ Samuel ilk memorandum taslağında meslektaşlarına, ilkel topraklara İngiltere'nin medeniyet getirmesi için yeniden izin verilmesi gerektiğini ve yüzyıllardır despot, işgalci, geri kalmış ve köhne Osmanlı Filistin'inin dünyaya bir faydası olmadığını; Yahudilerin İngiliz yönetimi altında ülkeye gelişmişlik ve medeniyet getireceğini yazmaktadır.³⁵⁵ Yahudi olduğu ve Siyonizmi desteklediği kadar İngiltere çıkarlarını da göz önünde bulundurarak hareket eden Samuel, Dünya Siyonist Organizasyonu Başkanı Chaim Weizmann'ın yakın arkadaşıdır. Ayrıca Balfour Deklerasyonu ve Yahudi göçü, devleti lehine hazırlanan muhtelif raporlarda da katkı sunmuştur.³⁵⁶ Beş yıl boyunca Yüksek Komiser olarak görev alan Samuel bu süre boyunca Filistin'e Siyonistler tarafından düzenlenen Yahudi göçlerini desteklemiş, süreci göçler lehine mümkün kılmaya gayret etmiş ve bu uğurda 1920'de Göç Departmanı

³⁵³ Segev, a.g.e., 168.

³⁵⁴ “Herbert Louis Samuel, 1st Viscount Samuel”, Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Herbert-Louis-Samuel-1st-Viscount-Samuel>. Erişim Tarihi 06/05/2023.

³⁵⁵ Segev, a.g.e., 34.

³⁵⁶ Can Deveci, “Herbert Samuel Dönemi'nde Filistin'e Yahudi Göçleri (1920-1925)” *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.42, 2017, 6.

kurmuş olsa da Siyonistler tarafından çizdiği tarafsız imaj sebebiyle eleştiriye tabii tutulmuş ve görevde bulunduğu dönem bir hayal kırıklığı olarak nitelendirilmiştir.³⁵⁷ Manda yönetiminin gerekliliğiyle Araplar ve Yahudilerden oluşan ortak heyet/kurum ve kuruluşları artırmak istemiş ancak idari düzey haricinde bunu pek sağlayamamıştır. Cevheriyye'nin anılarında da yer alan, eleştirilen bu ortak atmosfer aslında mevcut ilişkilerin yok olması anlamına gelmektedir. Kudüs'ün sahip olduğu zengin sosyokültürel kimlik manda döneminde hasar görmüş, kimlik çatışmalarının başlamasına sebep olmuştur.

3.10.2. Sir John E. Shuckburgh ve Sydney Moody Arasındaki Diyalog

1923'te İngiltere'nin Ortadoğu sömürge idaresinde memur olan Shuckburgh ve Moody arasında geçen diyaloglar Moody tarafından kaleme alınmıştır.³⁵⁸ Shuckburgh, Filistin'de çatışmanın filizlenmeye başladığını idrak ettiğinde bu durum karşısında ne bir son ne de bir çözüm göremediği anlaşılmaktadır.³⁵⁹ Öyle ki Araplara ve Yahudilere farklı davrandıklarını ve her iki tarafı bir şekilde razı etmeye çalıştıklarını şu sözlerle ifade etmektedir: “Onlarla (Arapları) ayrı ayrı görüştük ve onlara iki zıt ve farklı şey söylediğimizi hissettik. Araplara, hükümetin Siyonist politikasının o kadar da ciddi bir mesele olmadığını, önemini abarttıklarını; Yahudilere, Balfour Deklarasyonu'nun yumuşatılmasının umutlarının azalması anlamına gelmediğini, aksine Siyonist hareketin yararına olduğunu söyledik.”³⁶⁰ Ancak Shuckburgh'un verilen vaatlerin yerine bir şekilde getirilmesi için Arap ve Yahudilerin teklifleri kabul etmesi gerektiği³⁶¹ fikrini savunduğu ve zamanla Siyonizme sempati duyduğu anlaşılmaktadır:

“Filistin'de Yahudiler için bir ulusal yurt yaratma politikamızı gerçekleştirmenin gerekliliğine ikna olmuştum ve ikna oldum. Hala bunun emperyal politikanın çıkarına olacağını düşünüyorum. Yahudi katibimin dediği gibi: 'Bir Yahudi Filistin'i, Arap İmparatorluğunun boğazında bir düğüm olacak'. Arap birliğini teşvik ettiğimizi biliyorum. Filistin dışında politikamız Arap yanlısı. Ancak yakınlarda

³⁵⁷ “Herbert Louis Samuel”, Jewish Virtual Library, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/herbert-louis-samuel>. Erişim Tarihi 06/05/2023.

³⁵⁸ Evyatar Friesel, “British Officials on the Situation in Palestine, 1923.” *Middle Eastern Studies* 23, S.2 (1987): 194.

³⁵⁹ Friesel, a.g.e., 199.

³⁶⁰ Friesel, a.g.e., 200.

³⁶¹ Friesel, a.g.e., 207.

büyük bir Arap bloğunun olacağından hiç emin değilim. Ortadoğu'nun öngörülemeyen bazı tehlikeleri olabilirdi ve sonunda bizim hoşumuza gitmeyecek kadar bir güce dönüşebilir. Bu nedenle, Suriye'yi Mısır'dan ayırmak belki de kötü bir şey değildir.”³⁶²

İngilizler bazen Shuckburgh gibi Filistin’de başaracaklarına inanmış bazense sorgulama ve nefretten öteye gidememiştir. Belki de bir İngiliz idarecisinin ifadesinde, “Filistin bizlerin çoğu için gerçeklikten ziyade duygusaldı”³⁶³ haklılık payı vardı. Her ne kadar bu kutsal topraklar duygusal bir yere sahip olsa da İngiliz oryantal bakış açısı kendini gizleyememektedir: General Sir Walter Norris, “Suriye veya Filistin olsun Arap, Yahudi ve Hristiyan hepsi aynı, hepsi sevimsiz. Bir tanesi bile bir İngiliz adamı etmez.”³⁶⁴ Konuşmaları kaleme alan Moody ise büyük bir çaresizlik, kafa karışıklığı, utanç ve endişe duygusunu yansıtıyordu. İngiltere’nin Filistin'deki hayal kırıklıkları bundan daha iyi ifade edilemezdi: “Bu ikiyüzlü politika İngiliz hükümetine yakışmadı ve bizzat onu rezil etti. Artık mesele özellikle karmaşıktı çünkü Filistin artık stratejik bir varlık olarak görülüyordu.”³⁶⁵ İngilizlerin Filistin’e geliş umudu ve bölgeye atfedilen strateji bir süre sonra büyük sorunlar doğurmuş ve İngiltere tahmininden farklı bir tablo ile karşı karşıya gelmiştir.

3.10.3. Taraf ya da Arafta Olmak

Balfour sonrası büyük ilerleme kateden Siyonizme karşı Araplar başkaldırılara başlamıştır. Yahudi devleti için çalışan Siyonistlere karşılık Araplar sayısız kongre ve konferans düzenlemiştir. Öyle ki Hindistan Müslümanlarının lideri Muhammed Ali’nin Aksa’nın kurtuluşu için düzenlenen kongre sonrası vefat etmesiyle Aksa’ya gömülmesi kararlaştırılmıştır. Bu durum üzerine Siyonistler, Siyonizmin babası olan Theodor Herzl’in Viyana’daki çalışma odasının eşyalarını Kudüs’e getirmeyi başarmış, ancak uğraşlara rağmen Herzl’in Kudüs’te yeniden gömülmesi ayarlanamamıştır.³⁶⁶ Yalnız siyasi çıkarlar için mücadele eden iki grup olmakla kalmayan Yahudiler ve Araplar kültürel ve dini alanda da egemenlik savaşı vermiştir. Dini egemenliğin başında Burak

³⁶² Friesel, a.g.e., 207.

³⁶³ Segev, a.g.e., 5.

³⁶⁴ Segev, a.g.e., 9.

³⁶⁵ Friesel, a.g.e., 198.

³⁶⁶ Segev, a.g.e., 301.

Duvarı ve Mescid-i Aksa gelmektedir. Weizmann, Ben-Gurion dahil farklı isimlerin muhtelif yollarla satın almaya çalıştığı Burak Duvarı meselesi çoğu çatışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu sebeple Burak Duvarı İngiliz idarecileri zorlayan, üzerinde düşünmeye iten bir mesele halini almıştır. Nitekim bu yorgunluğun izleri İngiliz Yüksek Komiser John Chancellor'un oğlu ile olan yazışmalarında ve notlarında görülmektedir. 1928-1931 arası Yüksek Komiser görevini üstlenen Chancellor, Temmuz 1928'de ayrılan Yüksek Komiser Plumer'in yerine gelmiştir. Chancellor döneminde Burak Duvarı meselesi, Yahudilerin talepleri üzeribe yeniden alevlenmiş ve bu durum Chancellor'u, Hacı Emin el-Hüseyni ve Siyonistler ile uzun uzun görüşmeler yürütmesine ve bir çözüm bulmaya sevk etmiştir.³⁶⁷

Chancellor Burak Duvarı ve ibadette sandalye ile şofar gibi taleplerin tartışıldığı konuşmalar karşısındaki dehşeti oğluna mektubunda şu şekilde aktarmaktadır: “Son birkaç yüz yıldır tarihin bundan daha büyük dehşetler kaydettiğini sanmıyorum. Bu ülkeden ve bu ülkeyle ilintili her şeyden o kadar bıktım ve yoruldum ki elimden geldiğince hızlı bir şekilde bu ülkeyi terk etmek istiyorum.”³⁶⁸ Chancellor, Beyaz Kitap'ı destekleyen, her ne kadar çocuksu ve gereksiz olarak görse de Araplara özerklik verilmesini; Yahudilere ise devlet değil yurt verilmesini ve göçlerin sınırlandırılmasını savunan isimlerden biridir.³⁶⁹ Aynı zamanda 24 Ekim 1929'da baskı altında çalışmaya devam eden Chancellor'un günlüğü, o günkü öfkesini ve çaresizlik duygusunu açığa çıkarmaktadır: “Her şey ne kadar çocukça! Bu ülkeden ve onunla bağlantılı her şeyden o kadar yoruldum ve o kadar tiksindim ki görevimde başarısız olmadan elimden geldiğince çabuk ayrılmak istiyorum.” Komiserin tüm bu tartışmaları çocukça ve saçma olarak değerlendirmesi Araplar ve Yahudiler için Filistin meselesindeki ana başlıkları anlamadığını da göstermektedir.

Her İngiliz yüksek komiserinin farklı olduğunu Arthur Grenfell Wauchope örneği üzerinden de görülmektedir. Bir Siyonizm destekçisi olan Wauchope hakkında Ben-Gurion, “onun yüksek komiserliği döneminde olduğumuz kadar başka bir dönemde rahat etmedik” sözlerine yer vermiştir.³⁷⁰ Bunun en temel sebebi ise Wauchope'nin Samuel ya

³⁶⁷ Segev, a.g.e., 306.

³⁶⁸ Segev, a.g.e., 330.

³⁶⁹ Segev, a.g.e., 335.

³⁷⁰ Ben-Gurion, a.g.e., 64.

da diğer isimlerin Araplar ile Yahudilerin arasını yapmaya devam edişini yanlış bir yaklaşım olarak değerlendirmesidir. Tek çözüm ülkeyi bölmektir, Peel Komisyonu da hazırladığı detaylı raporla bunu ortaya koymuştur.³⁷¹ Orde Charles Wingate gibi Siyonizmi destekleyen³⁷² İngilizler bulunsada dönemden anlaşıldığı üzere bölgeye gelen yüksek komiserler bireysel kararlar almaktadır. Bu durum da Filistin’de İngiliz hükümeti ve asker arasında zaman zaman gerilimlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Kuşkusuz General Bernard Montgomery’nin günlükleri ve notları da bunu göstermektedir. Bir asker olan Montgomery, İngiltere adına terör ve başarısızlık bağlamında bir İrlanda ve Filistin karşılaştırması yapmaktadır.³⁷³ Nitekim bu karşılaştırma ve görüşte olan yalnız Montgomery değil birçok yetkili vardı; yetkililer Yahudi milliyetçilerinin İrlanda’dan ilham aldığını ve gidişatın İrlanda’ya benzediğini düşünüyordu; dolayısıyla İngiltere için Filistin’in yönetimi gittikçe güçleşiyordu. Ancak Ben-Gurion yatırımcıları ve insanları geri çekeceği için bu karşılaştırmadan rahatsızlık duyduğunu günlüğünde yazmıştır. Filistin’in gidişatı İrlanda ile olduğu kadar zaman zaman Hindistan ile de kıyaslanıyordu. Ben-Gurion, Gandhi ve Hacı Emin el-Hüseyni’nin isimleri gündeme geliyordu. Fakat Tom Segev’in belirttiği üzere Ben-Gurion mandayı savunurken Hindistan’ın bağımsızlığını; Gandhi ise kendi ülkesindeki İngiltere sömürgesini reddederken Siyonizmi destekleyemezdi.³⁷⁴

İki uluslu bir manda idaresine sahip olabileceğine inanan, Filistin’i Ortadoğu’daki emperyal planları için kıymetli bir anahtar olarak gören, Hindistan, Irak ve Mısır sömürgesine fayda sağlayacağını düşünen ve mukaddes toprakların elinde bulunmasını bir kar olarak sınıflandıran İngiltere’nin otuz yıllık politikası, bölgeye gelen 19 komisyon ve sayfalar dolusu rapor gidişatın tasavvur edildiği gibi olmadığını göstermektedir. Tüm bu çalkantılı gidişat İngilizlerin yürüttüğü denge politikasının göstergesiydi; çünkü İngiltere için Yahudilere Filistin’in verilmesi stratejik değildi; Filistin bir Hindistan kolonisi gibi değildi, kısmen Araplara da verilebilirdi. Öte yandan 1916’da Başbakan olan Lloyd George, Siyonizm meselesini gündeme almıştı. Aslında bunun sebebi Filistin’i Avrupa’daki bölge rakibi olan Fransa’nın eline ve Yahudilere bırakmamaktı. Mısır,

³⁷¹ Segev, a.g.e., 400.

³⁷² Segev, a.g.e., 430.

³⁷³ Segev, a.g.e., 432.

³⁷⁴ Segev, a.g.e., 435.

Hindistan, Yeni Zelanda ve Avustralya sömürgelerinden oluşturduğu ordusu ile İngiltere Filistin mandasında başka bir tarih yazabileceğini düşünmüştü.

3.10.4. II. Dünya Savaşı ve Sonrası

II. Dünya Savaşı kapıdayken Başbakan Neville Chamberlain, “Bir tarafı güçlendirmemiz gerekiyorsa bu Yahudiler olmalı. Çünkü Araplar belki Almanya’nın safında olabilirdi ama Yahudilerin başka bir seçeneği yoktu.” sözünü dile getirmiş ve dediğini yapmıştır. Filistin’e bu takvimde gelen James Pollock ise “II. Dünya savaşı başladığı gün Filistin zaten en kötü halindeydi” sözlerini sarf etmiştir.³⁷⁵ Bu doğrudu; silahlı çatışmalar ve teşkilatlanma başlamıştı, Yahudilerin zorla göç ettirilmesi planlanıyordu. Beyaz Kitap Siyonist grupları adeta çileden çıkarmıştı; Etzel, Lechi, Hagana ve Revizyonistler ayrı düşmeye başlamış kontrolsüz saldırılar ve suikastlar başlamıştı. Bunların en tehlikeli ise Lechi örgütünün 1944’te Mısır’da Siyonistlerin en büyük destekçilerinden biri olan Winston Churchill’in dostluğunu kaybettiren bir eylemde bulunmasıydı: Mısır’da İngiltere’nin üst düzey temsilcisi Lord Moyne öldürülmüştü, Segev’in belirttiği gibi bu Siyonizme büyük bir darbeydi.³⁷⁶

Tansiyon ve gerilim her gün yükselirken İngiliz idarecileri ikna etmeye ve sakinleştirmeye çalışan Ben-Gurion Yüksek Komiser MacMichael ile yaptığı görüşmede MacMichael’in ne denli öfkeli olduğu şu sözlerle aktarılmaktadır: “Yahudiler garip bir millet, aynı zamanda kötü psikologlar çünkü aslında İngilizleri anlamadılar. Dünyada sadece tek bir millet onlara yardım ediyordu, yalnızca bir ülke onları kurtarmak için her şeyi yapıyordu ve Yahudiler sürekli bu millete hakaret ediyor, iftira atıyor ve aşağılıyordu. Tek bir teşekkür bile yok”.³⁷⁷ William Dennis Battershill gibi pek çok İngiliz yetkili ve asker Filistin’den bıkmış ve bu kadar çilenin boşa olduğu düşüncesine kapılmıştı. Araplar da Yahudiler de İngilizlerden nefret ediyordu; gelecek görülmüyordu. Araplar bugün bir şey demeseler bile gelecek nesiller böyle olmayacaktı.³⁷⁸ Savaşın sonlarına doğru Yüksek Komiser MacMichael, seleflerinin gösterdikleri karşısında hüsrana uğradı. Filistin’deki rolü konusunda o kadar umutsuzdu ki İngilizlerin ondan ne

³⁷⁵ Edward Keith-Roach, *Pasha of Jerusalem: Memoirs of a District Commissioner Under the British Mandate*, (Londra: Radcliffe Press,1994),195.

³⁷⁶ Segev, a.g.e., 457.

³⁷⁷ Segev, a.g.e., 458.

³⁷⁸ Segev, a.g.e., 442.

istediği hakkında hiçbir fikri yoktu. Hükümetin politikası sürekli değişiyordu, sayısız yorum, soruşturma komisyonu ya da Beyaz Kitapların sonu gelmiyordu. MacMichael'ın siyasetle hiç ilgisi yoktu; bu onun işi değildi, görevi düzeni sağlamaktı. Ben-Gurion ise Yüksek Komiseri, "Bizden çok daha fazla güce sahipsiniz" ifadelerini kullanarak motive etmeye çalışıyordu. MacMichael'ın kendi önerisi ise Yahudilerin tasfiye edilmesi yönündeydi.³⁷⁹ Umutsuzluk, belirsizlik ve hayal kırıklığı Araplar, İngilizler ve Yahudiler için ivme kazanmıştı. Nitekim Enver Neşasıbi, Hacı Emin el-Hüseyni'nin Nazilerden medet ummasını ve hataya düşmesini de umutsuzluk üzerinden değerlendirmişti; "Umutsuzluk içindeki insanlar hata yapmaya eğilimlidir ve İngilizler onu umutsuzluğa sürüklemişti."

Davut Otel patlaması sonrası İngilizler önceliği tamamıyla askerleri korumaya vermiş ve Yahudiler ile ilişkilerin kesilmesi talep edilmiştir.³⁸⁰ Ancak Churchill'e göre Filistin'deki çoğu İngiliz askeri zaten Arap yanlıydı.³⁸¹ İngiltere karşıtı söylem ve eylemler artıyor taksim planı için her şey yapıyordu; Yahudi şair Nathan Alterman Anemones isimli İngiliz karşıtı İbranice bir şiir de kaleme almıştı.³⁸² Dilbilimci, edip ve çevirmen Ya'akov Cohen ise tepkisini günlüğüne; "Birinci Dünya Savaşından Balfour ile çıktık bu savaştan ise hiçbir şeyle" yazarak ve İngilizlere karşı öfkesini "Mısırlılar, Babiller, Asurlar, Greekler, Romalılar ve Pers imparatorluğu bu topraklardan hepsi nasıl gittiyse sen de gideceksin, burası senin ülken değil" yazarak göstermiştir.³⁸³

Filistin'de toparlanmaya başlayan İngiltere, çok az şey kazanmıştı ancak Yahudiler özgürlüklerini kazanmıştı. İngilizler Balfour'un bir hata olduğuna giderek kanaat etmişti. Bu hata ve kaybediş Londra ve Kudüs'te yaygın bir duyguydu. İnsanlar I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi Yahudilerin Amerikan politikası üzerinde etkili olduğunu düşündü.³⁸⁴ Baş Sekreter Gurney günlüğünde, "Filistin'deki mevcut sorunlardan herkesten çok Amerikan basını ve Amerikalı Siyonistler sorumludur"³⁸⁵ ifadelerini

³⁷⁹ Segev, a.g.e., 465.

³⁸⁰ Segev, a.g.e., 480.

³⁸¹ Bruce Hoffman, *The Failure of British Strategy Within Palestine 1939-1947*, (Ramat Gan: Bar Ilan Üniversite Yayınları, 1983), 30.

³⁸² Segev, a.g.e., 481.

³⁸³ Segev, a.g.e., 482.

³⁸⁴ Segev, a.g.e., 489.

³⁸⁵ Henry Gurney, *The End of the British Mandate for Palestine, 1948: The Diary of Sir Henry Gurney Diary* (Londra: Palgrave Macmillan, 2019), 53.

kaleme almıştı. İngiltere Hindistan ve Filistin'i peş peşe kaybederek Filistin'den çekiliyordu; Ben-Gurion Arap ülkeleri arasında tam anlamıyla savaşımaya henüz hazır olmayan Yahudi devleti için İngiliz manda idaresinin bir süre daha devam etmesini arzuluyordu. Ancak Yahudiler İngiliz sponsorluğu ve desteği altında ordudan eğitime kadar her şeyin temelini atabilmişti; Yahudilerin çizdiği düşman imajı sabırsızlığın ve tedirginliğin ürünü olmalıydı. En nihayetinde Holokost Yahudilere bir devlet vermişti. Halil el-Sekakini de bunun farkındaydı ve haklı bir tepki olarak bu bir insanlık sorunu ise insanlık çözmeli önerisinde bulundu. Çünkü Filistin'in Holokost sakinlerine verilmesi, Filistinli Arapların dışarı atılması demektir. 1948 sürgününü Nekbe'yi 12 yaşında yaşamış ve Kahire, Bağdat, Beyrut ve Amerika gibi farklı ülkeler arasında sürekli hareket halinde olmuş ve o günden bugüne belini doğrultamamış kayıp ve mülksüzleştirilen Filistinlilerden biri olan Edward Said tüm bunlara hatırlanmalı, tanıklık edilmeli ve tedavi edilmeli diyerek; unutmama hastalığını eleştiren isimlerdendir.³⁸⁶ Diğer Filistinli Araplar gibi Edward Said'de de geriye kalan canlı bir öfkeydi.³⁸⁷ Tarihte yaşananları doğrulamış ve milyonlarca Filistinli Arap zorla yerinden edilmişti. İngiltere'nin geride bıraktığı yalnız kaotik bir savaş ortamı değil; hüsrana uğramış yersiz yurtsuz binlerce Filistinli, Siyonizmi terör seviyesine çıkarmış bir devlet, koca bir hayal kırıklığı ve değişen bir dünya tarihidir.

³⁸⁶ Avi Shalim ve Eugene Rogan, *Filistin Uğruna 1948'in Tarihini Yeniden Yazmak*, trc. Suna Gülfer ve Ihlamur Öner, (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 330.

³⁸⁷ Edward W.Said, *Yeni Binyılda Filistin Sorunu*, trc. Ahmet Cüneyt, Ali Kerem, Nuri Ersoy, (İstanbul: Aram Yayınları, 2004), 35.

SONUÇ

İngiltere'nin Filistin'de yürüttüğü otuz yıllık çalkantılı manda dönemi özellikle Balfour Deklarasyonu sonrası Araplar, Yahudiler ve dahi İngilizler için öngörülemez bir süreçten ibarettir. Filistin'de net politikalarından ziyade bir denge politikasını, emperyal çıkarlarını ön plana çıkararak İngiltere, Yahudi ve Araplara verdiği farklı, çatışan vaatlerle başa çıkamamış ve tabir yerindeyse evdeki hesabın çarşıya uymadığını doğrudan deneyimlemiştir. Tarihin farklı açılarından nasıl değerlendirildiğini Kudüs net bir örnekle ortaya koymuştur. Osmanlı yönetimi ardından Filistinli Arapların büyük bir coşkuyla karşıladığı İngiliz manda dönemi, Araplar için koca bir hüsrana Yahudiler içinse sıfırdan bir vatan yaratma mücadelesine dönüşmüştür. İngiltere'nin girdiği çıkmaz kendi idarecileri ve askerleri tarafından eleştirilere tutulmuş; Filistin, İngiliz idarecilerin ideolojisine ve sempati duyduğu Arap ya da Yahudi tarafa doğru şekil almıştır.

Bir Hristiyan Arap olarak Kudüs eşrafi başta olmak üzere Kudüs'te yaşayan, bu toprakları ziyaret eden hemen hemen pek çok ismi tanıyan memur-müzisyen Vasıf Cevheriyye, Osmanlı son dönem ve İngiliz manda dönemini kapsayan anılarında İngiliz manda dönemi Kudüs'ünü, sosyokültürel hayatı, siyasi olayları ve tüm gerilimleri detaylarıyla ele almaktadır. Modern Filistin tarihi için büyük önem arz eden manda dönemindeki siyasi ve tarihi gelişmelere ışık tutan Cevheriyye, öne çıkardığı müzisyen kimliği ile Kudüs'ün farklı bir çehresinin görülmesine olanak sağlamıştır. Manda döneminde bir müzisyen-memur olan Cevheriyye renkli ve zengin çevresiyle Kudüs'ün eğlence hayatı ve meşk geceleri hakkında önemli bilgilere yer vermiştir. Anılar, günlükler, hatıratlar ve biyografiler her ne kadar subjektif kaynaklar olsa da dönemin farklı boşluklarını doldurmaları ve tarihi kaynaklarda geçen bilgileri tasdik etmeleri açısından önem arz etmektedir. Nitekim bir araştırma malzemesi olarak bu kaynakların kullanımının giderek artması ve zenginleşmesi duygu tarihi gibi farklı araştırma sahalarının gelişmesine olanak sağlamıştır. Kuşkusuz Cevheriyye bu araştırma sahasında irdelenecek çok önemli bir isimdir. Dönemin diğer simalarına nazaran düşünce ve hissiyatına anılarda ağırlık veren Cevheriyye Filistin kolektif hafızasını ve manda dönemini farklı bir perspektiften görme imkanı sunmuştur.

Vasıf Cevheriyye anılarıyla bu fırtınalı günleri, yaşadıkları hüsrancı ve kayıpları detaylı bir şekilde ele almıştır. Cevheriyye'nin anılarında gözlemlendiği üzere Araplar, İngiltere'den beklediği bağımsız Arap devleti hayalinin, verilen vaatlerin Balfour Deklarasyonu ile bir ihanete dönüşeceğini kestirememiştir. Filistin topraklarına Yahudi yurdu inşa edilmesi, Siyonizmin bu denli taban bulması Arapları dehşete düşürmüş ve çaresizlik duygusuyla baş başa bırakmıştır. Kudüs'ün sahip olduğu kültürel kimliği doğrudan baltalayan manda dönemi bölgede, gönümöze uzanan kimlik mücadelesinin tohumlarını ekmiştir. Cevheriyye dönemin diğerkaynaklarına nazaran duygularını daha açık bir dille paylaşırsa da benzer his ve düşüncelerin tarihçi Arif el-Arif, edip Halil es-Sekakini ve siyasetçi Emil Ghuri için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Kudüs'ün, Mescid-i Aksa'nın bir ümmet meselesi haline gelmesini sağlayan Hacı Emin el-Hüseyni, başlangıçta İngiltere'yi bir çözüm ortağı olarak görse de en nihayetinde bu siyaseti değiştirmek, eleştirileri İngilizlere yönlendirmek durumunda kalmıştır. Süreç içerisinde Arapların İngilizlere karşı değişen/dönüşen bakış açısı çalışmamıza konu olan isimlerin söylemlerinde rahatlıkla gözlemlenmektedir.

Siyonizm destekçisi Ben-Gurion örneğinden anlaşıldığı üzere Yahudiler ellerine geçen yegane fırsatı değerlendirmek, kaç asırdır kalplerinde yeşeren hayali gerçekleştirmek için var gücüyle mücadele etmiştir. Balfour'u bir başlangıç olarak gören Yahudiler, sonrasında hüsrancı uğramış ve İngiltere zamanla baş düşmana dönüşmüştür. Bu düşmanlığı edebiyat alanında çarpıcı bir şekilde işleyen yazar Amos Oz, İsrail kurulmadan önce Kudüs'te nasıl kaotik bir ortam olduğunu gözler önüne sermiştir. İngiltere 1930'lar sonrası hem Araplar hem Yahudiler için düşman profiline bürünürken Holokost'a kurban giden Anne Frank'ın Avrupa'nın göbeğinde kaleme aldığı günlüğünde İngiltere'yi bir kurtarıcı olarak tasvir etmesi dikkat çekicidir. İngiltere'nin Avrupa'da çizdiği kurtarıcı imaj, Filistin'de baş düşmana dönüşmüştür. İngiltere'nin entrika dolu tarihinin farkında olan Yahudiler, Araplardan daha erken harekete geçmiş, gücünü İngiltere'ye karşı kullanmaya başlamıştır. "Yahudi yurdu" vaadini devlete dönüştürmeyi hedefleyen Siyonistler muhtelif girişimlerde bulunmuş, Kudüs'ün sahip olduğu kozmopolit yapıya en büyük darbeyi vurmuştur.

Filistin'i ve Siyonizmi Ortadoğu emelleri bağlamında destekleyen İngiltere, I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası bölgeye yönelik pek çok çalışma yürütmüştür. Kuşkusuz Ortadoğu'da bekasını sağlayacak, Hindistan ve Süveyş Kanalı kontrolüne fayda

sağlayacak bir Filistin mandası İngiltere için makul bir seçenektir. Bu siyaset doğrultusunda Siyonizmi destekleyen ve bölgeye yönelik vaatleri doğrudan hiçe sayan İngiltere, otuz yıllık manda yönetimi boyunca istediğine tam manada erişememiştir. Filistinli Araplara verdiği vaatleri rafa kaldıran İngiltere, bölgede küçük temsilcisi olarak gördüğü Yahudileri de ikna edememiştir. Aksine zamanla Filistin’de İngiltere’yi baş düşman olarak gören iki grup oluşmasına sebep olmuştur. Eleştirilerin yoğunlaştığı, gerilimin arttığı manda süresince İngiltere istikrarlı bir siyaset izleyememiş dahi kendi idarecileri ve memurları tarafından eleştirilere tabii tutulmuştur. Cevheriyye’de gözlemlediğimiz Kudüslü kimliğini zedeleyen İngiltere, Kudüs’te gruplaşmayı, çatışmayı ve işgal sürecini başlatmıştır.

İngiltere’nin başarısızlığı kendisi için cüzi bir kayıp olsa da en nihayetinde I. Dünya Savaşı Yahudilere Balfour’u; II. Dünya Savaşı ile Holokost ise bir Yahudi devlet vermiştir. 1942 yılını Yahudiler için II. Tapınak’ın yıkılışından sonraki en kötü yıl olarak anan Ari Şavit öte tarafta bıraktığı enkazı göz ardı edebilecek durumda değildir. Tüm bunlar binlerce Filistinlinin yurtsuz kalmasına, zorla yerinden edilmesine, mülteci konumuna düşmesine, Filistin’in tarihe acı bir damga vurmasına sebebiyet vermiştir. Duygular değişip dönüşürken manda öncesi, süreci ve sonrası bir dünya tarihi değişmiş, Filistinli Araplar ve Yahudiler için yeni bir sayfa açılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdullah, Kral. *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, trc. Halit Özkan. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Akçura Yusuf. Mektuplarla Suriye-Filistin-Kudüs Seyahati ve Siyonizm Meselesi. Trc. Ömer Hakan Özalp. İstanbul: İşaret, 2019.
- Al-Senwar, Zakaria Ibrahim. The Role of Jerusalem in the Revolutions against the British Occupation and the Zionists (1920-1929 AD), *International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE)*, C.5, Sy.12 2018. 62-68.
- Alabbasi, Nesam. "Britain and Judaizing the city of IslamicJerusalem until 1948." *Beytülmakdis Dergisi*. (1)18, 2018. 57-70.
- Armaoğlu, Fahir. *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 1994.
- Arslan, Şekip Emin. *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*. Trc. Halit Özkan. İstanbul: Klasik Yayınları, 2023.
- Avcı, Casim. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 327-329. Ankara: TDV Yay., 2002.
- Avcı, Yasemin. *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*. Ankara: Phoenix,2004.
- Balcı, Meral. "İngiliz General Allenby'nin Filistin ve Suriye'deki Faaliyetleri". *MUTAD*, (2019). 63-77.
- Berg, Heleen Murre-van den. "Our Jerusalem': Bertha Spafford Vester and Christianity in Palestine during the British Mandate". *Britain, Palestine and Empire: The Mandate Years* içinde, ed. Rory Miller, 67-85. Londra: Routledge, 2010.
- Berridge, G.R. *İngiliz Gizli Belgelerinde "Yahudi Dönmesi İttihatçılar" Gerald H. Fitzmaurice Türkiye'deki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı'nın Anıları*. trc. Utku Umut Bulsun. İstanbul: Kırmızı Kedi, 2016.
- Beyaz, Yasin. "1931 Genel İslam Kongresi'nin İslam Dünyasına Etkileri ve Türkiye'deki Yansımaları". *Journal of IslamicJerusalem Studies*. S.18(1) (2018). 35-56.
- Brian Gardner. *Allenby*. Londra: Cassell, 1965.
- Britanya. *British White Paper*, 1930.
- Britanya. *British White Paper*, 1939.
- Bordewich, Chloe. "Diaries of an Ottoman Spymaster?: Treason, Slander, and the Afterlife of Memoir in Empire's Long Shadow". *Jerusalem Quarterly*, S.78. 112-134.

- Bunton, Martin. *The Palestinian- Israeli Conflict: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford Üniversite Yayınları, 2013.
- Campos, U.Michelle. *Osmanlı Kardeşler Erken Yirminci Yüzyıl Filistin'inde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler*. trc.Mine Yıldırım. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Caine Barbara. *Biyografi ve Tarih*. Trc. Müge Sözen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Cevheriyye, Vasıf. el'Kuds'ül İntidabiyye fi'l Müzekkerati'l Cevheriyye, el-Kitab'ül Sani min'el Müzekkerati Musiki Vasıf Cevheriyye. Ed. Isam Nassar ve Salim Tamiri. Beyrut: Institute for Palestine Studies, 2005.
- Cleveland, L. William. *Modern Ortadoğu Tarihi*. Trc. Mehmet Harmancı. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- Cohen-Hattab, Kobi & Katz, Yossi. "The attraction of Palestine: Tourism in the years 1850–1948." *Journal of Historical Geography - J HIST GEOGR*. 27. (2001) 166-177.
- Cohen Michael J.."Anonymous Soldiers: The Struggle for Israel 1917–1947" *Israel Journal of Foreign Affairs*.(2017).11:1, 113-118.
- Collins Larry ve Lapierre Dominique. *Kudüs Ey Kudüs*. Trc. Aydın Emeç. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- Çetin, Yasin. "1902'de Yayınlanan Kudüs Tarihi Yazısı" *Eskiçağ Araştırmaları Dergisi*.47-53.
- Dalachanis, Angelos, and Vincent Lemire, ed. *Ordinary Jerusalem, 1840-1940*. Leiden: Brill, 2018.
- David Ben-Gurion. *Memoirs*. World Publishing Company.1970.
- Demirkent, Işın. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 329-332. Ankara: TDV Yay., 2002.
- Deveci, Can. "Herbert Samuel Dönemi'nde Filistin'e Yahudi Göçleri (1920-1925)". *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S.42, 2017, 1-17.
- Duman, Sabit. "Paris Barış Konferansı'nda İstanbul". *Osmanlı İstanbulu III*. 2015.
- el-Aseli, Cemil Kamil. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 334-338. Ankara: TDV Yay., 2002.
- el-Arid, Velid. "Emin el-Hüseyni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11: 116-117. İstanbul: TDV Yay., 1995.

- el-Arif, Arif. *Yevmiyati Arif el-Arif fi İmarati Şark'il Ürdün 1926-1929*. ed. Ali Muhafaza ve Muhanned Mubidin. Doha: Arab Center for Research and Policy Studies, 2020.
- el-Arif Arif. *Nekbet'ül Beyt'ül Mukaddes ve'l Firdevs'il Mefkud 1947-1949*. Beyrut, Institute for Palestine Studies 2003.
- el-Hut, Nuheyd Beyan. *el-Kiyadat ve'l Müessesat Siyasiyye fi Filistin: 1917-1948*, (Beyrut: Institute for Palestine Studies, 1986), 66.
- el-Garib, İsam. *el-Hacı Emin el-Hüseyni ve Devruhu fi'l Hareke'l Vataniyye el-Filistiniyye (1897-1974)*. Beyrut: Merkezi'l Hadara li'Tenmiyet'il Fikri'l İslami, 2014.
- Ercan, Yavuz. *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Erdemir, Halil. "İsrail Devleti'nin İlanından Önce David Ben- Gurion'un Filistin'i Yahudileştirme Politikası". *Akademik Bakış*, C.4.S.8 (2011). 1-20.
- Eryaman, Ayşe. "20.Yüzyıl Başlarında İngiltere'nin Filistin Politikası". *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*. 1(1),2016. 10-22.
- es-Sealebi, Abdülaziz. *Halfiyati'l Mutemer'il İslami bi'l Kuds (1931)*. Amman: Ürdün Haşimi Krallığı Kültür Bakanlığı Yayınları, 2018.
- et-Tercüman, İhsan. *Çekirge Yılı Kudüs 1915-1916*. Ed. Salim Tamiri. Trc. Ali Benli. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Fares, Avni. "el-Kuds ve'l Nekbe fi Zakirati Arif el-Arif". *Havleyat'il Kuds*. S.15 (2013): 51-61.
- Frank, Anne. *Anne Frank'ın Hatıra Defteri*. trc. Hakan Kuyucu. İstanbul: Epsilon, 2015.
- Friesel, Evyatar. "British Officials on the Situation in Palestine, 1923." *Middle Eastern Studies* 23, S.2 (1987): 194–210.
- Geçikli, Recep Murat. "1931 Kudüs-İslam Kongresi ve Türkiye'nin Kongreye Yaklaşımı". *History Studies*. C.8 S.4.(2016): 89-102.
- Ghuri, Emil. *Filistin Abre Sittin Amen*. Beyrut: Dar'ül Nehar lil'Neşr, 1973.
- Gurney, Henry. *The End of the British Mandate for Palestine, 1948: The Diary of Sir Henry Gurney Diary*. Londra: Palgrave Macmillan, 2019.
- Halef, Teysir. *Mevsuat'il Rihlat'il Arap ve'l Müslimin ila Filistin C.7-8*. Şam: Dar Kanaan, 2010.
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 323-327. Ankara: TDV Yay., 2002.

- Hoffman, Bruce. *The Failure of British Strategy Within Palestine 1939-1947*. Ramat Gan: Bar Ilan Üniversite Yayınları, 1983.
- Kasalak, Kadir. “İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası” *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S:25 (2016), 65-78.
- Karabulut, Sezen. “Mescid-i Aksa’nın İtibarı ve Korunması İçin İslam Alemine Bir Çağrı: Filistin Şer’i Meclisi’nin 1922 Tarihli Beyannamesi Tahlil ve Transkripsiyon”. *Kudüs Tarih Şehir Toplum* içinde, ed. Yunus Çolak ve Latit Karagöz. İstanbul: İlem Yayınları,2019: 85-131.
- Keith-Roach Edward. *Pasha of Jerusalem: Memoirs of a District Commissioner Under the British Mandate*. Londra: Radcliffe Press,1994.
- Kemal, Cemal. "Birinci Dünya Savaşı’nda Gazze’yi Nasıl Kaybettik?". *Atatürk Yolu Dergisi*. Sy.14 (2014): 126-176.
- Koestler, Arthur. *Promise and Fulfilment Palestine 1917-1949*. New York: The Macmillan Company, 1949.
- Korkmaz, Seyfullah. “Cemal Paşa’nın Hatıralarına Göre 1. Dünya Savaşında Filistin Cephesi” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 31 s.43, (2017). 45-77.
- Köse, Feyza Betül. “Osmanlı Dönemi Kudüs’ünde İdari ve Sosyal Yapısı”. *Belgü*. 1. (Mayıs 2015): 161-199.
- Kuran, Ercüman. “Birinci Dünya Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 196-200. İstanbul: TDV Yay., 1992.
- Marlowe John. *The Seat of Pilate: an Account of the Palestine Mandate*. Cresset Press, 1959. 252.
- Marzano, Arturo. “Visiting British Palestine: Zionist travelers to Eretz Israel”. 174-200.
- Mayer, Thomas. “Egypt and the General Islamic Conference of Jerusalem in 1931.” *Middle Eastern Studies*.18, S.3 (1982): 311–22.
- Mazza, Roberto. “Antonio de la Cierva y Lewita: the Spanish Consul in Jerusalem 1914-1919”, *The Jerusalem Quarterly*. 40, (2010): 36-44.
- Mitchell, Nicholas Ensley. "Towards Nakba: the Failure of the British Mandate of Palestine, 1922-1939" LSU Master's Theses. 2007.
- Muareket’ül Kastal ve Istiḥadi Abdülkadir el-Hüseyni. *Majallat’il Dirasat’il Filistiniyye*. Sy.34 1998. 36-58.

- Muhammed, Zekeriya. “Yevmiyati Halil es-Sekakkini el-Ahlam’il Mumuzzeka”. *Havleyat’il Kuds*, S.5 (2007). 105-115.
- Murat, Turgay. “İsrail Devletinin Kuruluşu ve Türk Basınına Yansımaları”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 29, sy.2 Temmuz 2019. 449-468.
- Oz, Amos. *Pusudaki Panter*. trc.Elif Ayla. İstanbul: Doğan Kitap, 2012.
- Ömer, Abdullah Maruf. *el-Medhal ila Dirasati Beyt’il Makdis*, Amman: Al Fursan, 2018.
- Pappe, Ilan. *Modern Filistin Tarihi*. Ankara: Phoenix, 2007.
- Pappe, Ilan. “Haj Amin and the Buraq Revolt”. *Institute of Jerusalem Studies Quarterly*. 18, 2003. 6-16.
- Salih, Muhsin Muhammed. *et-Tarik ila’l Kuds*, Beyrut: Merkez’il Zeytuna, 2012.
- Said W. Edward. *Kültür ve Direniş*. Trc. Murat Erdem. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Said W. Edward. *Şarkiyatçılık*. Trc. Berna Yıldırım. İstanbul: Metis, 2018.
- Said W. Edward. *Yersiz Yurtsuz*. Trc. Aylin Ülçer. İstanbul: Metis, 2014.
- Said, W. Edward. *Yeni Binyılda Filistin Sorunu*. trc. Ahmet Cüneyt, Ali Kerem ve Nuri Ersoy. İstanbul: Aram Yayınları, 2004.
- Segev, Tom. *One Palestine Complete*. New York: Henry Holt and Company, 2000.
- Seydi, Süleyman. "İkinci Dünya Savaşı". TDV İslâm Ansiklopedisi. C. Ek-1. Ankara: TDV Yay., 2020 631-634.
- Shalim, Avi ve Rogan, Eugene. *Filistin Uğruna 1948'in Tarihini Yeniden Yazmak*. Trc. Suna Gülfer ve Ihlamur Öner. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Shalim, Avi. *Filistin’i Bölüşmek*. trc. Muttalip Tütüncü. İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Shalim, Avi. *Demir Duvar İsrail ve Arap Dünyası*. trc. Tuba Demirci. İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Sırım, Veli. “Türkiye’nin Tek Parti Dönemi Filistin Politikası ve Filistin’le Ekonomik İlişkileri (1923-1946)”. *Journal of Emerging Economies and Policy*, C.6, S.1(2021): 284-294.
- Storrs Ronald. *Teveccühati Britaniye- Şarkiyeye Müzekkerati Sir Ronald Storrs*. trc. Raouf Abbas. RaoufAbbas.org.
- Şavit, Ari. *Vaat Edilmiş Topraklarım*. trc. Serpil Açıkalin Erkorkmaz. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2015.
- Tellioglu Ömer. *Filistin’e Musevi Göçü ve Siyonizm (1880-1914)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018.

- Tomar, Cengiz. “Kudüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 332-334. Ankara: TDV Yay., 2002.
- Tutuş, Lütfi ve Özel, Merve Suna. “Nazi Almanyası’na Giden Süreci Yaratmak: Paris Barış Konferansı, Versailles Antlaşması ve Weimar Almanyası” *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*. 14/27, 2022. 276-291.
- Umar, Ömer Osman ve Yenisu, Melek. “Paris Barış Konferansı’nda Yahudiler ve Filistin”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 32/2 (2022). 835-846.
- Vereté, M. “Why Was a British Consulate Established in Jerusalem?”. *The English Historical Review* 85, S.335 (1970): 316–45.
- Yaşar, Şükran. “Kudüsün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim’in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar”. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C:1 Sy.2, (2003): 105-115.
- Yılmaz, Ömer Faruk. *Pazarlık Yok! Filistin’de Toprak Satmak Yasak*. İstanbul: Hamidiye Kitaplığı, 2018.
- Yiğit, Ali Ata. “Filistin Meselesinin Kronikleşmesi (1918-1948).” *Türk Dünyası Araştırmaları*. C.123, S.243. (2019): 391-414.
- Yüce, Bahadır Can. “Clashing Masculinities: Amos Oz’s Panther in the Basement”. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. C.10, Sy.2 2018.
- Weizmann, Chaim. *Trial and Error: The Autobiography*. Kaliforniya: Greenwood Pub Group, 1972.
- Xypolia, Ilia. “Orientations and Orientalism The Governor Sir Ronald Storrs”. *IslamicJerusalem Studies*. S.11.(2011): 25-43.

Online Kaynaklar

- Atatürk Ansiklopedisi. “San Remo Konferansı”. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/san-remo-konferansi/>. Erişim Tarihi 05/05/2023.
- Atatürk Ansiklopedisi. “Sevr Antlaşması”. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sevres-sevr-antlasmasi-10-agustos-1920/>. Erişim Tarihi 05/05/2023.
- Al Quds International Institution. “Ailet’ül Decani”. <https://alquds-city.com/index.php?s=48&id=175>. Erişim Tarihi 15/03/2023.
- Abdurrahim, Muhammed. “Mansur Fehmi Sahibi Ahval’ül Mera fil’l İslam Muhavelet’ül Tesviri’l Fikri ve Masiruha’l Yais”. *Al-Quds Al-Arabi*, 2019. <https://www.alquds.co.uk/%D9%85%D9%86%D8%A3%D8%B5%D9%88%D8%A7%D8%AA%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D9%88%D9%8A%D>

8%B1%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D9%85%D9%86%D8%B5%D9%88%D8%B1-%D9%81%D9%87%D9%85%D9%8A-%D8%B5%D8%A7/. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Besalel, Yusuf. İngiliz Mandası Döneminde Filistin’de Yahudilerin Mücadelesi. Şalom Gazetesi:2017. <https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/103152/ingiliz-mandasi-doneminde-filistinde-yahudilerin-mucadelesi>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Britannica. “The Arab Revolt”. <https://www.britannica.com/place/Palestine/The-Arab-Revolt#ref478974>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Britannica. “Herbert Louis Samuel, 1st Viscount Samuel”. <https://www.britannica.com/biography/Herbert-Louis-Samuel-1st-Viscount-Samuel>. Erişim Tarihi 06/05/2023.

Center for Israel Education. “High Commissioner John Chancellor Argues to End Jewish National Home”. <https://israeled.org/end-jewish-national-home/>. Erişim Tarihi 08/05/2023.

Charif, Maher. “Tisun, Amen ala Hebbet’ül Burak”. Institute for Palestine Studies. <https://www.palestine-studies.org/ar/node/236017>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Encyclopedia. “Hacohen, Mordecai Ben Hillel”. <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/hacohen-mordecai-ben-hillel>. Erişim Tarihi 06/05/2023.

Interactive Encyclopedia of the Palestion Question. “Boulos Shehadeh”. <https://www.palquest.org/ar/node/25370>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Interactive Encyclopedia of the Palestion Question. “Vasıf Cevheriyye”. <https://www.palquest.org/ar/biography/9764/%D9%88%D8%A7%D8%B5%D9%81-%D8%AC%D9%88%D9%87%D8%B1%D9%8A%D8%A9>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Institute for Palestine Studies. “Muareket’ül Kastal ve Meczerat’il Deyr Yasin”. <https://www.palestine-studies.org/ar/node/1649937>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Institute for Palestine Studies. al-Buraq Disturbances, 15-29 August 1929”. <https://www.palestine-studies.org/en/node/1651525>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Jewish Virtual Library. “Herbert Louis Samuel”. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/herbert-louis-samuel>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Jewish Virtual Library. “The Passfield White Paper”. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-passfield-white-paper>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Jewish Virtual Library. “The Palestine Arab Congress (1919-1931)”.
<https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-palestine-arab-congress>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Marefe. “Arif el-Decani”.
<https://www.marefa.org/%D8%B9%D8%A7%D8%B1%D9%81%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%AC%D8%A7%D9%86%D9%8A>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Middle East Eye. “The Balfour Declaration: Britain's fatal mistake in Palestine”.
<https://www.middleeasteye.net/big-story/britain-palestine-balfour-declaration-fatal-mistake>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Russo, Marsel. Bir Utanç Belgesi:1939 Beyaz Kitabı. Şalom Gazetesi:2016.
<https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/99644/bir-utanc-belgesi-1939-beyaz-kitabi>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Reuters. “Palestinians and Israelis Remember Life Under British Rule”.
2018<https://www.reuters.com/article/uk-britain-royals-israel-palestinians-me-idUKKBN1JIIRC>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim. “Enfal Suresi 60. Ayet Meali”.
<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Enf%C3%A2l-suresi/1220/60-ayet-tefsiri>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim. “İsra Suresi 1.Ayet Meali”.
<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C4%B0sr%C3%A2-suresi/2030/1-ayet-tefsiri>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Wafa Palestine News& Info Agency. “Vahid ve Tisun Amen ala'l Selaseti'l Hamra”.
<https://www.wafa.ps/Pages/Details/26417>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

Wafa Palestine News& Info Agency. “İbrahim Tukan”.
<https://info.wafa.ps/persons.aspx?id=380>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

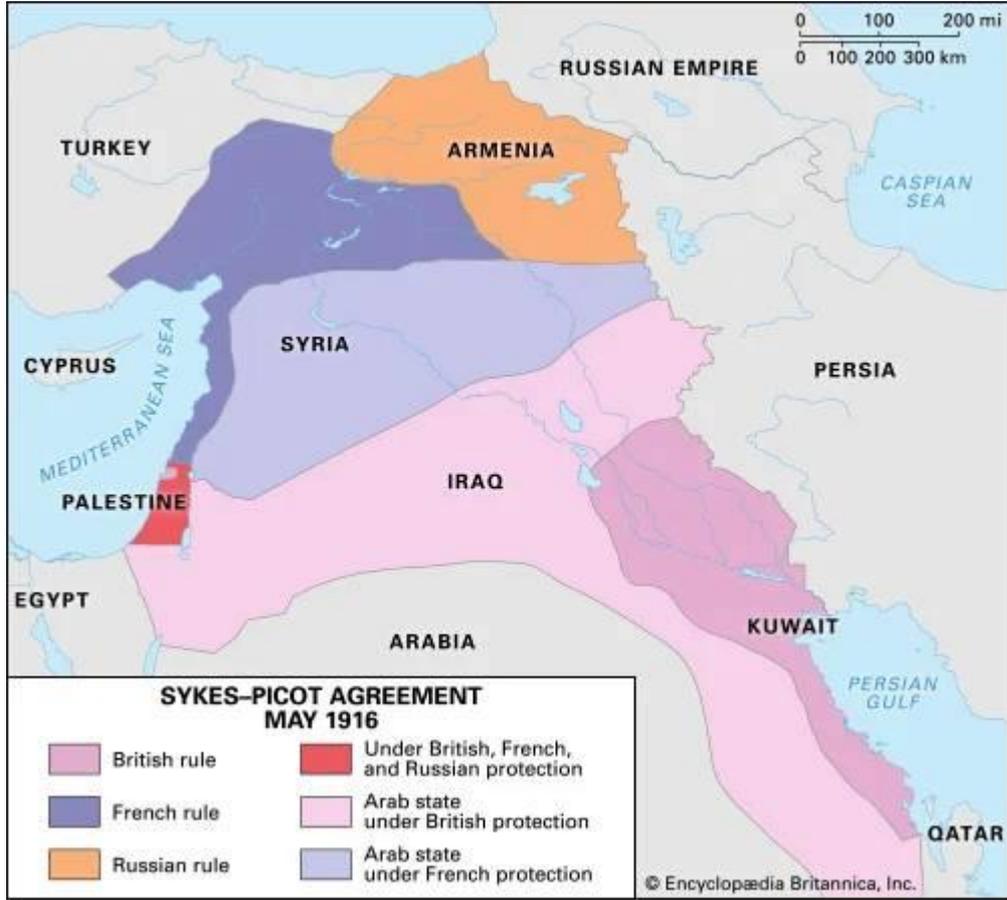
Winder, Alex. “Es-Sevra'l Arabiyye'l Kubra fi Filistin: 1936-1939”. Interactive Encyclopedia of the Palestine Question.
<https://www.palquest.org/ar/highlight/288/%D8%A7%D9%84%D8%AB%D9%88%D8%B1%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%A8%D8%B1%D9%89-%D9%81%D9%8A-%D9%81%D9%84%D8%B3%D8%B7%D9%8A%D9%86%D8%8C-1936-1939>. Erişim Tarihi 05/05/2023.

EK

Ek 1: İngiliz Manda Yönetimi Yüksek Komiserler Listesi

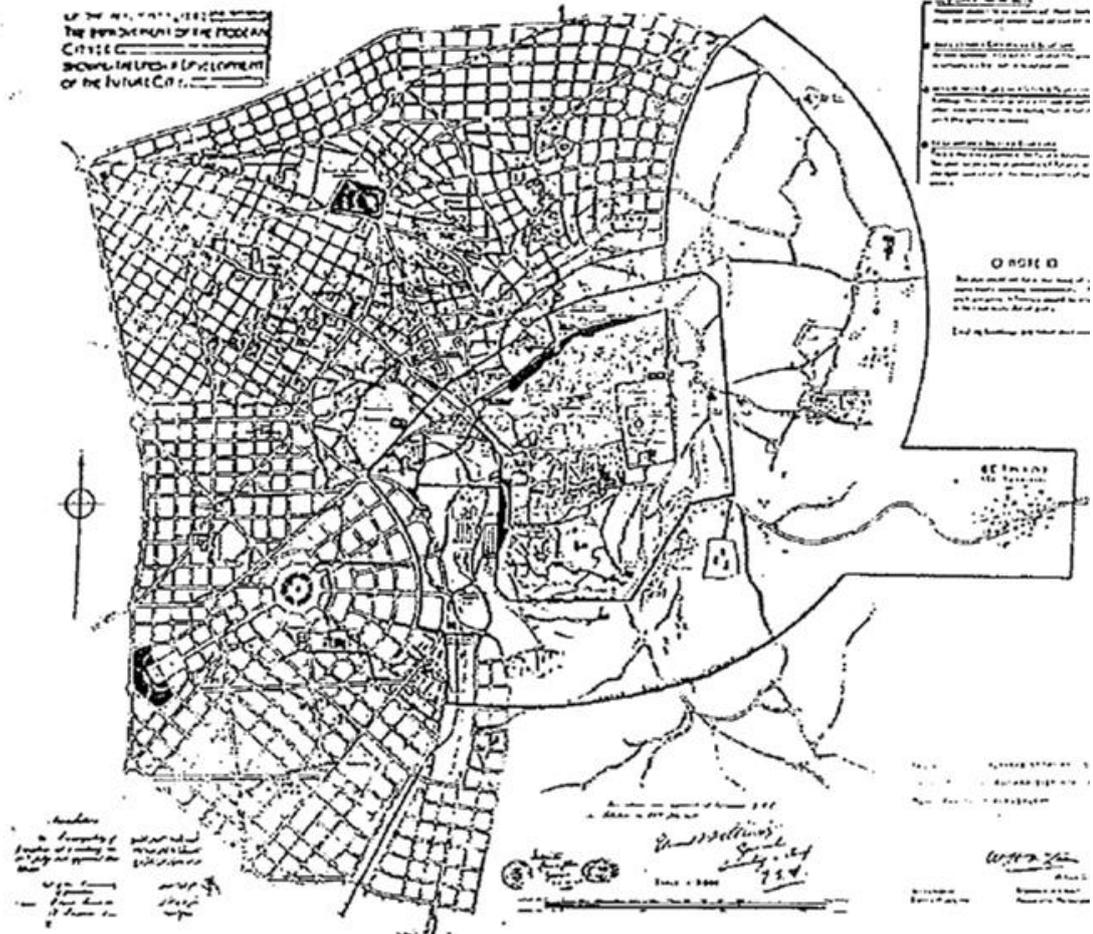
SIRALAMA	İSİM	GÖREV TARİHİ
1	Herbert Samuel	1920-1925
2	Herbert Onslow Plumer	1925-1928
3	Sir John Herbert Chancellor	1928-1931
4	Sir Arthur Grenfell Wauchope	1931-1938
5	Sir Harold McMichael	1938-1944
6	John Standish Surtees Prendergast Vereker, Gort Vikontu	1944-1945
7	General Sir Alan G. Cunningham	1945-1948

Ek 2: Harita I

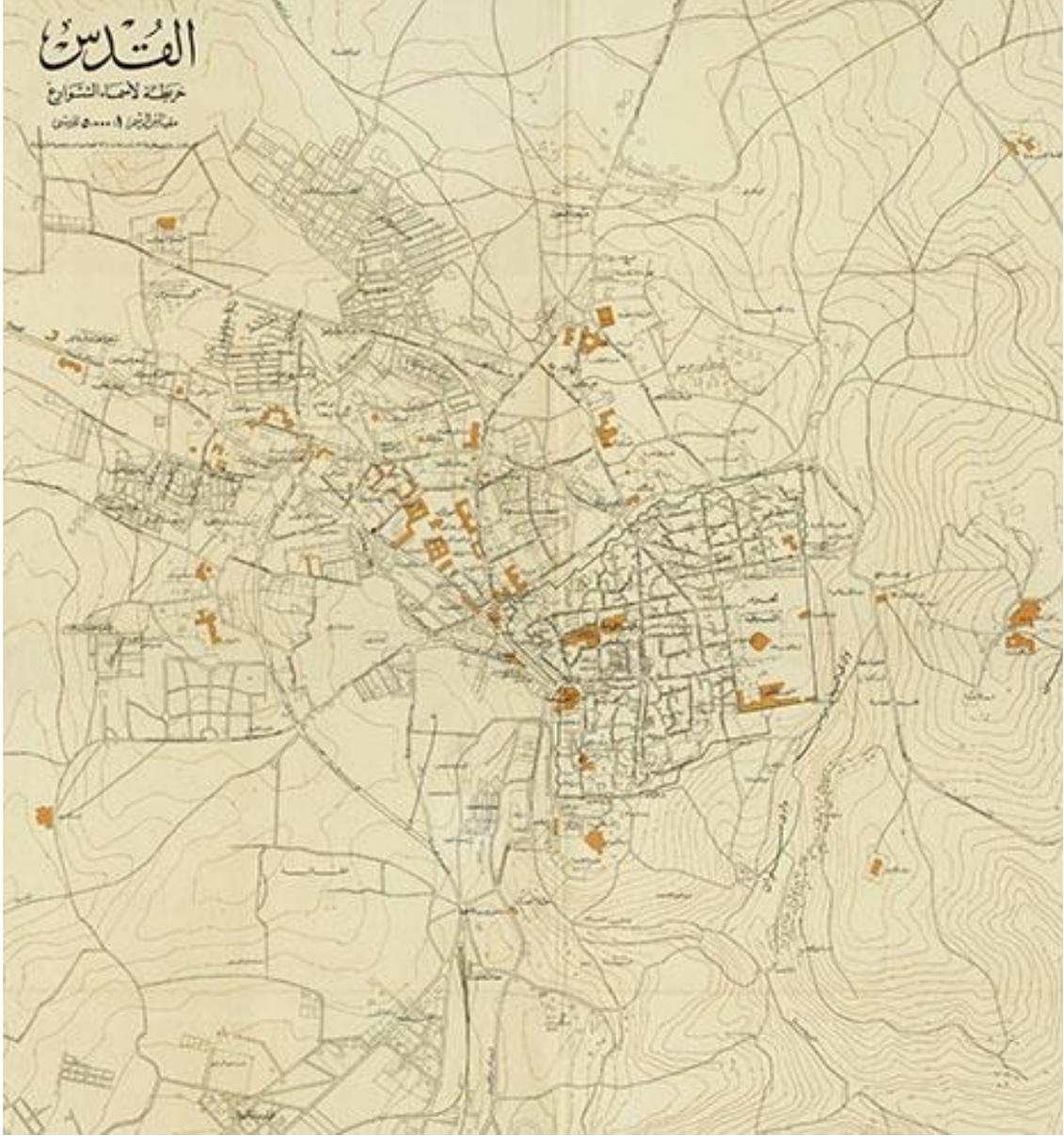
Sykes-Picot Anlaşması Sınırları (1916)

Ek 3: Harita II

Pro Jerusalem Society çalışmaları kapsamında McLean'in 1918 Kudüs Planı/ **Kaynak:** Rana Barakat

Ek 4: Harita III

Mısırlıların 1924 yılında çizdiği Kudüs haritası/ **Kaynak:** İsrail Milli Kütüphanesi

Ek 5: Nebi Musa Kutlamaları

Nebi Musa Kutlamaları, Kudüs (1919)

Ek 6: Vasıf Cevheriyye ve Evi

Vasıf Cevheriyye, Kudüs

Vasıf Cevheriyye'nin Eski Şehir'de babasından kalma evi (ok ile gösterilen yer)

Ek 7: Vasıf Cevheriyye'nin Ailesi

Vasıf Cevheriyye'nin Ailesi	
Helena Brekat	Annesi
George Cevheriyye	Babası
Fahri Cevheriyye	Erkek kardeşi
Halil Cevheriyye	Erkek kardeşi
Victoria	Eşi
Yüsra Cevheriyye	Kızı
Leyla Cevheriyye	Kızı
George Cevheriyye	Oğlu
Aya Cevheriyye	Kızı
Ümmü Halil	İkinci eşi (Victoria'dan sonra)

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Elif DIĞIROĞLU	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Fakülte	Edebiyat Fakültesi (Anadal) / İlahiyat Fakültesi (Yandal)
Bölümü	Arapça Mütercim Tercümanlık (Anadal) / İlahiyat (Yandal)
Makale ve Bildiriler	
<ol style="list-style-type: none">1. Dığıroğlu, Elif. “Mülteci Çalışmalarında Toplum Çevirmenliğinin Önemi ve Standartlar Açısından Değerlendirilmesi” II. Göç Çalışmaları Lisansüstü Öğrenci Çalıştayı’nda Sunulan Bildiri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Göç Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, Aralık, 2020.2. Dığıroğlu, Elif. “The Importance of Community Interpreting in Migration Studies and Its Evaluation in Terms of Standards” Uluslararası Çeviribilim Sempozyumunda, Libya Tripoli Üniversitesi, Trablus, Ekim, 2022.3. Dığıroğlu, Elif. “Uluslararası Şarkiyatçılık Kongreleri”, <i>Oryantalizm Türkiye'den Bakış</i> adlı çalışmanın içinde. Ed. Mikail Uğuş ve Yusuf Adıgüzel. Ankara: Orion Kitabevi, 2021: 55-77.	